

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. Dizi - Sa. 159

DOĞU TÜRKİSTAN İÇİN SAVAŞ

Yrd. Doç. Dr. İklil KURBAN

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ - ANKARA
1995

ISBN 975-16-0689-6

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	VII
ÖZET.....	IX
SUMMARY	XI
GİRİŞ.....	1
I. BÖLÜM, TÜRKİSTAN TARİHİNİN ÖZETİ.....	11
A. MOĞOLLAR DÖNEMİ.....	11
B. TİMURLULAR DÖNEMİ.....	15
C. SEİDİYE HANLIĞI (YARKENT HANLIĞI).....	26
D. TÜRKİSTAN'DAKİ ETNİK GRUPLAR.....	34
II. BÖLÜM, OYRATLAR VE MANÇULAR.....	37
A. OYRATLAR.....	37
B. MANÇULAR	41
III. BÖLÜM, HOCALARIN ORTAYA ÇIKIŞI VE YAYILIŞI	43
A. HOCALARIN KÖKENİ	43
B. HOCA UBAYDULLAH AHRAR VE MUHİTİ	47
C. HİNDİSTAN PADİŞAHI EKBER'İN DİN VE HOCALARA BAKIŞI	49
D. KUÇAR VE KAŞGAR HOCALARI	50
IV. BÖLÜM, HOCALARIN İKTİDARA GELİŞİ VE AKTAGLIKLAR-KARATAGLIKLAR MÜCADELESİ ...	59
A. I. GALDAN DEVRİ (1678-1697)	59
B. II. ÇIVAN ARAPTAN DEVRİ (1697-1727)	63

C. III. GALDAN SIRIN DEVRİ (1727-1745)	63
D. IV. DAVAÇI DEVRİ (1745-1755)	64
V. BÖLÜM, İSYANLAR YÜZYILI (1757-1865)	71
BÜYÜK-KÜÇÜK HOCALAR İSYANI (1757-1759)	71
ÜÇTURFAN İSYANI (1765)	74
ZİYAVDİN HOCA İSYANI (1815)	75
CİHANGİR HOCA İSYANI (1824-1828)	76
YUSUF HOCA İSYANI (1830)	78
YEDİ HOCA İSYANI (1847)	79
VELİHAN TÖRE İSYANI (1857)	79
KUÇAR VE DÖNGENLER'İN İSYANI (1864)	80
VI. BÖLÜM:	83
A. YAKUP BEY DEVLETİ'NİN KURULUŞU VE İKİNCİ ÇİN İSTİLASI	83
B. HOCALAR DEVRİ EDEBİYATI	90
SONUÇ	96
KAYNAKÇA	99
DİZİN	105

ÖNSÖZ

Ben Doğu Türkistanlıyım. 1980 yılında Çin zulmünden kaçarak Türkiye'ye gelmiştim. Doğu Türkistan üzerindeki Çin istilası 3 devreye bölünmektedir. Ben üçüncü devredeki istilanın yani Komünist Çin İstilas Devri'nin şahidiyim.

Yakın çağımızın dünyusunda hiçbir yöre Doğu Türkistan kadar çok isyanlara ve tekrar tekrar istilalara sahne olmamıştır; hiçbir topluluk Doğu Türkistanlılar kadar zulüm ve katliamlara maruz kalmamıştır. 300 (1678-1994) yıllık esirliğin birikimini halen taşımakta olan Doğu Türkistanlılar kadar bahtsız ve zavallı başka bir topluluk yoktur.

Tarihinde başkalarını imrendirecek kadar medeniyetler yaratmış (Eski Uygur ve Karahanlı devri medeniyeti), devletler, imparatorluklar kurmuş bir büyük milletin ferdi olarak, vatanımın, milletimin başına gelenleri, başkaları gibi ben de düşündüm. Hiç olmazsa bu felaketlerin sırrını bileyim diye, o zavallı yurdumun-milletimin tarihini öğrenmeye, incelemeye çalıştım.

Türk Tarih Kurumu tarafından 1992 yılında basılan "Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)" başlıklı eserimin konusu, İkinci Çin İstilas Devri'ne son veren bir Türk cumhuriyetinin siyasi tarihi idi. Adı geçen eserin giriş bölümünde Doğu Türkistan'ın tarihine ve coğrafyasına özgü toplu bilgi de verilmişti. Bu eserimde ise, Doğu Türkistan'ı Birinci ve İkinci Çin İstilas Devri'ne götüren sebep ve sonuçları inceledim. Olayları sıraladım.

İnsanlığın geçmişi yani tarih, insanlığın geleceği için öğrenilir. Büyük kısmı, savaş, işgal, ayaklanma ve katliamdan ibaret kanlı olaylarla dolu olan o acı geçmişten, geleceğe dönük insanlığı biraz daha rahatlatıcı hükümler aranır. İşte tarihçilerin, siyaset adamlarının, ediplerin "tarihin hükmü" diye sık sık dile getirdikleri, insanlık alemini gittikçe umdukları gibi yaşama koşullarına yaklaştıran hüküm, bu hükümdür.

Ben bu eseri bitirmek üzere iken, 1991 yılında Sovyet imparatorluğunun dağılması ile Türk dünyasında "beklenmeyen" şaşırtıcı değişiklikler oluvermişti. Oysa, yüzyıllarca süren işgal, baskı, sürgün ve ardı arkası kesilmeden akan kanların, feryad ve ağıtların karşılığı olarak, tarih bilimi açısından bu sonuç çoktandır beklenmekte idi.

Yüzyılımızın başında, güneşi batmaz büyük İngiliz imparatorluğu ile manevi cihetten dünya Müslümanlarının hamisi sayılan Osmanlı imparatorluğu da dağılıp bitmişti. Bugün ise, dünyaya dehşet salan Sovyet imparatorluğu da darmadağın oldu. Dünyamızdaki en son ve en zalim imparatorluk olan bugünkü Çin'in kaderi de, adı geçen imparatorlukların kaderinden başkaca olamaz. İşte bu hüküm, yukarıda bahsettiğim "tarihin hükmü"dür.

Türklüğün kaderi birdir. Bilhassa Türkistan Türklüğü tarih boyunca aynı kaderi paylaşagelmiştir. Eğer bugün Türkistan'ın batı kısmı esirlikten kurtulmuşsa, doğu kısmının da kurtulacağı kesindir. Çünkü imparatorlukların zamanı bitmiştir, zamanımız milli devletler zamanıdır. Sömürgeci Çin imparatorluğunun Tibet ve Doğu Türkistan gibi tarihi ve medeniyeti Çin'e hiç benzemeyen bambaşka bir ülkeyi, bambaşka bir milleti silah zoru ile elinde tutabildiği devir artık kapanmıştır.

Demir perdeler, top, tüfek ve uçak gibi maddi güçlere karşı siper olabilir. Fakat demokrasi, özgürlük ve bağımsızlık gibi manevi güçlere karşı asla siper olamaz. Gittikçe demokratlaşmakta ve millileşmekte olan dünyamız, bir milletin idareci, öbür milletin idare edilen, bir milletin ezen ve sömüren, öbür milletin ezilen ve sömürülen olmasını asla kabul edemez.

Türk milletinin en eski yurdu ve göbek kanının döküldüğü o, kutsal Tanrı Dağı'nın zirvesinde ve yamaçlarında ay yıldızlı Doğu Türkistan bayrağı geçmişte olduğu gibi, yakın bir gelecekte de tekrar dalgalanacaktır. Bu hüküm, eserimin konusu itibarı ile, "DOĞU TÜRKİSTAN İÇİN SAVAŞ" başlığı altında kaleme aldığım, Doğu Türkistan tarihinin hükmüdür.

ÖZET

Aslen Fars olan Buharalı Bahaüddin Nakşibendi'nin (1318-1389) öncülüğünde kuruluşunu Buhara'da tamamlamış Nakşibendi Tarikati'nin piri sayılan hocalar, Semerkant'ta Timur'un, İstanbul'da Fatih'in, Hindistan'da Babur'un, Altışehir'de (Doğu Türkistan'ın güney kısmı) Seidiye hanlarının çevresinde itibar sahibi olurlar. Türkler'in göçebe ve hareketli hayat tarzından kaynaklanmış inançları, Arap ve Farslar'ın inançları gibi işlenmiş ve sivrileşmiş olmadığı için, onlarda inançlarından dolayı insanları cezalandırma gibi bir tutum da olmamıştır. İnançları esnek olduğundan, inançlara özgü davranışları da esnek olagelmıştır. İşte, bu az çok laik denilebilecek ortam, İslamiyet'in temsilcisi olan, aynı zamanda siyasi amaçlar da taşıyan hırslı Nakşibendi hocalarının gittiği yerlerde köksalmasına, siyasi iktidara kadar yükselmesine yol açar.

Onaltıncı yüzyıl başlarındaki deniz yollarının açılmasıyla, karalar okyanusu Avrasya'nın ortasında, dört taraftan da denizden aynı uzaklıkta bulunan Türriistan, kapalı bir bölge haline gelir. Ticaret durur. Siyasi ve iktisadi buhran, yoksulluk ve cehalet başgösterir. Bütün Türkistan'ı bir arada tutan siyasi çatı yıkılır. Timur oğulları Hindistan'a, Çağatay oğulları Altışehir'e atılır. Türkistan parçalanır. Böylece, Timurlular döneminde, müspet bilimler dahil, Avrupa'dan 150 yıl ileride bulunan Türkistan, hocaların istedikleri gibi hareket etmelerine uygun bir alana dönüşür. Hidayetullah Hoca'nın (Appak Hoca) teşebbüsü ve Kalmuklar'ın 12000 kişilik askeri yardımı ile 1678 yılında, Altışehir'deki Türkleşmiş son Çağatay Hanlığı (Seidiye Hanlığı) yıkılır. Seidiye Hanlığı'nın enkazları üzerinde 1755 yılına kadar sürecek olan "hocalar saltanatı" kurulur.

İşte "Hocalar Devri" diye adlandırdığım 77 yıllık (1678-1755) bu devrede, hocalar kendi aralarında Aktaglıklar ve Karataglıklar adı altında birbirine aşırı derecede zıt, fakat aralarında hiçbir inanç farkı olmayan iki partiye bölünüp, kıyasıya taht kavgasına girişirler. Hocalar arasındaki bu iç kavgalar, hocaların koruyucusu sayılan Kalmuklar arasındaki iç kavgalar ile ilintilidir. Çin sınırında cereyan eden bu olaylar, "Başkalarını birbirine karşı kışkırt ve parçala yut" (Barthold 1990: 405) anlayışını devlet geleceği yapan Çinliler için bulunmaz bir fırsat yaratmıştır. Sonuçta, 1755 yılında bütün Doğu Türkistan boyunca Birinci Çin İstilasası gerçekleşir. İsti-

laya karşı İsyandar Yüzyılı başlar (1757-1865). Yakup Bey Devleti kurulur (1865-1878). Fakat iş işten geçmiştir.

Yakup Bey Devleti geç kalmış bir devlettir. Yakup Bey'in dayandığı ve biat ettiği Osmanlı İmparatorluğu artık çökmektedir. Dünyada milliyetçilik fikirlerinin etkili olmaya başladığı, Avrupalıların sanayileşme ile güç kazandığı bir devrede, henüz milliyetçilik fikirlerinin doğmadığı ve yoksul bir ülkede hasıl olan bu devlet, Türkistan'ı kurtarabilecek durumda değildir. Kuzeyden Ruslar Batı Türkistan'ı işgal ederek, Yakup Bey Devleti'nin kapısına dayandığı zaman, doğudan Çinliler Ruslar'ın desteğiyle Yakup Bey Devleti'ne saldırır. Sonuçta, bütün Doğu Türkistan'da 1944 yılına kadar sürecek olan İkinci Çin İstilasası Devri (1878-1944) başlar.

SUMMARY

The hodjas, who are supposed to be the pioneers of the religious order "Nakşibendi" which completed its foundation in Bukhara in the leadership of Bahaüddin Nakşibendi (1318-1389) who was a Persian in the origin-gained prestige in the premises of the khans like Timur in Semerkant; Fatih in İstanbul; Babur in India; Seidiye khans in Altışehir (sout part of esat Turkestan).

Because the beliefs of Turks and Mongolians, originating from their nomadic and active way of life, were not manipulated and sharpened like those of Persians and Arabs, they never had an attitude to punish people due to their beliefs. Turks beliefs are tolerant. Therefore, their attitude, behaviour and approach to different beliefs have always been tolerant. This condition which can be considered secular, helped the ambitious Nakşibendi hodjas, who were the representatives of the sharpened and extreme thoughts of Islam, and who also had political goals to be effective, successful powerful and dominant in the areas where they went and to climb up the path to government.

With the onset of the sea transportation at the begining of the 16th century Turkestan, in the middle of Eurasia, "the land ocean" which is equally far from the sea in all directions became a close region. Trade came to a halt and ceased to exist. Then political and economical chaos, poverty and ignorance came to the scene. The political unity which held the whole Turkistan together collapsed. Timur oğulları were forced to India, and Çağatay oğulları were forced to Altışehir. Turkestan broke into fractions and parts. As a result, Turkestan which, was scientifically 150 years ahead of Europe became a suitable area where hodjas could proliferate and do whatever they wanted and flourish.

In the year 1678, with the attempt of Hidayetullah Hodja (Appak Hodja) and with the military help including 12 000 soldiers of Kalmuk, the last Çağatay sovereignty (Seidiye Sovereignty) which was assimilated under Turkish influence collapsed. Upon the ruins of Seidiye Sovereignty hodjas state was founded to be continued until 1755. During the rule of these 77 years (1678-1755), the hodjas divided into two parts called "Aktaglık-Karataglık" which were in complete opposition to each

other, even though there were no difference in belief, They started fighting for the throne. These inner fights are related to those among Kalmusk who were the protectors of hodjas. This event taking place on the boarder of China was a very good opportunity for the Chinese who made the thought -"provocate others against each other, agitate, break into pieces and swollow i.e. rule"-their government motto. As a rebult, in 1755 in the whole part of east Turkestan the First Chinese Invasion took place.

The Yakub Bey State is a belated one. The Ottoman Empire, on whom Yakub Bey had relied and whom he accepted as his suzerain, was disintegrating. At a time when, in the world, nationalism was becoming an influential ideology and Europeans attained a great deal of power through industrialization, this state, emerging in a poor country where the idea of nationalism had yet to be born, was not in a position to save Turkestan. As the Russians, invading western Turkestan from the north, forced the gate of the Yakub Bey State, from the east the Chinese attacked it with the help of the Russians. In the end, the Second Chinese Invasion Period, which was to last until 1944, started in the Eastern Turkestan as a whole.

GİRİŞ

Eserimin özü olarak "Hocalar Devri" başlığı altında anlatmaya çalıştığım devir, Altışehir'deki¹ Türkleşmiş son Çağatay Hanlığı'nın (Seidiye Hanlığı'nın) çökmesinden (1678), Birinci Çin İstilasının Doğu Türkistan topraklarında başlanmasına kadar (1755) süren 77 yıllık bir zamanı içermektedir. Bu ara dönemde hocalar Seidiye Hanlığı'nın yıkıntıları üzerine, Kalmuklar'ın bir kuklası olarak iktidara gelir ve bu devreye damgalarını vururlar. İşte bu yüzden bu devreye "Hocalar Devri" denilmektedir. Değişik bir ifade ile bu devreye, "Çin İstilasının Hazırlık Devri" de denilebilir.

Türkistan Türklüğü için onarılması zor yıkıcı sonuçlar getiren bu devreyi anlatabilmek için, 14. yüzyıl ortalarından 19. yüzyıl ortalarına kadar olan 500 yıllık Türkistan tarihine hiç olmazsa kuşbakışı tarzında değinmek gerekir. Çünkü "hoca"², "seyit"³ denilen din adamları Büyük Timur (1336-1405) döneminde ortaya çıkmış, "Yakup Bey Saltanatı" devrinde (1865-1878) sona ermiştir. Bu sebeple eserimin birinci bölümünü "TÜRKİSTAN TARİHİNİN ÖZETİ"ne ayırmayı uygun buldum. "Hocalar Devri"ni doğuran sebepler, Türkistan'ın bu 500 yıllık tarihinde arandığı

¹ Altışehir: Kaşgar, Yarkent, Hoten, Aksu, Üçturfan ve Kuçar. Yakup Bey Turfan'ı ele geçirdikten sonra, Altışehir adının yerine Yedişehir adını kullanmıştır (Masami 1978: 79). Bazen, yedinci şehir Turfan'ın yerini Kurla şehri almaktadır. Üçturfan veya Uçturfan şehri, Aksu'nun batısına yerleşmiş olup, asıl adı "Uç" denilen dağ adından alınmıştır (Şincangning Kiskiçe Tarihi 1984: 432). 18. yüzyılda Kalmuklar döneminde, Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki nehir kıyılarına güneydeki Uygurlar'ı göç ettirerek çiftçilik işlerinde kullanırken, onlara Moğolca çiftçi anlamındaki "Tarancı" adını vermişlerdir. İşte bu zorunlu göç sırasında Turfanlı Uygurlar da Uç şehrine göç ettirilmiştir. Böylece Uç şehrinin adı, yeni gelen göçmenlerin etkisiyle "Uçturfan" veya "Üçturfan" (bu ikinci ifade 3 rakamının telaffuzununun etkisi vardır) olarak iki şehir adının birleşik şekline gelmiştir (Şincangning Kiskiçe Tarihi 1984: 374). Doğu Türkistan'ın güney bölgesi olan bu yöre için, Avrupalılar "Kaşgariye" adını kullanmışlardır. Cengiz Han ve Çağatay Han döneminde, bu yöre için "güney" anlamına gelen Moğolca "Manglay Süye" sözcüğünü kullanmışlardır (Şincangning Kiskiçe Tarihi 1984: 304). "Manglay Süye", bugünkü Kuzey Türkçesi'nde yaşayan "aln" anlamındaki "manglay", "daya-" anlamındaki "süye" denilen biri isim, biri fiilden ibaret iki kelimededen müteşekkil olup, "alnun dayandığı", "alnun yönlendiğı" anlamıyla Moğolca'da güneyi ifade etmektedir. Moğolca'da güneyin böyle adlandırılmasının, Moğollar'ın güneyi en şerefli taraf olarak anlamalarından ileri gelmektedir (Barthold 1990: 410). Bu yöre bazen, Taklamakan Çölü'nün ortasından akarak, sonunda bu çölde yok olan ünlü Tarım Nehri'nin adıyla da "Tarım Bölgesi" denilir.

² "hoca", Farsça "hace" şeklinde olup, efendi, ağa, öğretmen anlamındadır (Devellioğlu 1980: 365).

³ "seyit", Arapça "seyyid" şeklinde olup, Hz. Muhammed'in torunu Hz. Hasan'ın soyundan olan kimse anlamındadır (Develliolu 1980: 1136).

gibi, "Hocalar Devri"nin doğurduğu sonuçlar "Hocalar Devri" sonunda cereyan eden istila olaylarında aranacaktır. Bu yüzden eserimin beşinci bölümünü "İSYANLAR YÜZYILI"na ve altıncı bölümünü "YAKUP BEY DEVLETİ'NİN KURULUŞU VE İKİNCİ ÇİN İSTİLASI"na ayırmayı uygun buldum.

Karşılaştığı her dine, her inanca hoşgörü ile bakmak, Cengiz Han (1155-1227) döneminden kalma bir gelenek olduğu için, Türkler inançlarından dolayı insanları cezalandırmamışlardır (Ligeti 1986: 298-306). Cengiz Han'ın bu tutumunu Büyü Timur da yaşatacaktır. İşte bu az çok laik denilebilecek ortam (Bayur 1987b : 0104), Nakşibendi hocalarının gittiği yerlerde köksalmasına, müsamahakar Türk hanlarının çevresine toplanmasına yol açar. Seyitler ve hocalar bu rahat ortamda, kendi çıkarları uğrunda şeriatı istedikleri gibi kullanabildikleri için, asıl Türk halkı, şeriatla "binbir dalı var" diye alay da etmişlerdir (LİU 1988: 848).

Aslen Tacik⁴ olan Buharalı Bahaüddin Nakşibendi'nin (1318-1389) (Barthold 1927: 186) öncülüğünde kuruluşunu Buhara'da tamamlamış Nakşibendi⁵ Tarikatı'nın piri sayılan hocalar, Semerkant'ta Timur'un İstanbul'da Fatih'in (1432-1481), Hindistan'da Babur'un (1483-1530), Altışehir'de Seidiye hanlarının (1514-1678) çevresinde itibar sahibi olmuşlardır. Kuçar⁶ Hocaları'nın atası sayılan Arşad-al-Din'in telkini ile, Doğu Çağatay Hanı Tuğluk Timur'un (1329-1365) 160 000 kişilik Türk-Moğol ordusu ile beraber saçlarını kestirerek, bir günde Müslüman oldukları rivayet edilir (Dughlat 1972: 15). Tuğluk Timur'un, Arşad-al-Din'e "Tacik" (Dughlat 1972: 13) diye hitap ettiğine göre, Bahaüddin Nakşibendi ve Hoca Ahrar gibi, Kuçar Hocaları'nın da Tacik olduğu anlaşılır.

Hocaların en çok nüfuz ettiği yöre Altışehir'dir. Burada hocalar yerleştiği şehirlerine göre Kaşgar Hocaları, Kuçar Hocaları olarak iki gruba

⁴ Tacik, Türk topraklarına gelip yerleşen Farslar'dır.

⁵ Bahaüddin'in lakabı olan Haksibendi, "nakışçı" manasında olup, zikir ile etkilemeyi nakışçılığa benzetmektedir (İslam Ansiklopedisi Nakşibend maddesi).

⁶ Arşad-al-Din'in mezarının Kuçar'da bulunmasından dolayı, halk Kuçar'ı Veliyane Kuçar olarak adlandırmıştır (Buğra 1987: 266). Böyle bir ek ad, Doğu Türkistan'ın başka şehirlerinde de vardır. Azizane Kaşgar, Şhidane Hoten, Garibane İli (Gulca) gibi. Kaşgar'ın Azizane olarak adlandırılması, ilk İslam Türk devleti olan Karahanlı Devleti'nin orada kurulması ve ilk defa İslamiyet'i kabul eden Türk hükümdarı Satuk Buğra Han'ın mezarının o yörede (Kaşgar Eski şehrinin 40 km kuzeyinde bulunan Artuş nahiyesinde) bulunmasından ileri gelmektedir. Kaşgar'da Karahanlı Devleti kurulduktan sonra, İslam ordusu kuzeydeki Uygurlar'a ve doğudaki Hoten Budistlerine karşı cihad savaşı yapmışlar. Hoten'de İslam ordusu çok şehit verdikleri için, bu şehire Şhidane Hoten demişlerdir.

İli (Gulca) tarihi kısa bir şehir olup, Kalmuk istilası ve Çin istilası döneminde buraya güneyden çok sayıda göçmen getirtildiği için, bu şehire Garibane İli (Gulca) demişlerdir.

bölünür. Dahbidli Mahdumi Azem'in soyundan olan Kaşgar Hocaları kendi aralarında Aktaglıklar-Karataglıklar⁷ adı altında birbirine zıt yine iki gruba bölünür. Onsekizinci yüzyıldan önce Aktaglıklar'ın "İşkiye", Karataglıklar'ın "İshakiye" olarak adlandırıldığı bilinir (LİU 1988: 799). Bu iki grup arasındaki, çıkar çatışmaları ve iktidar hırsından kaynaklanmış aşırı düşmanlıktan dolayı, insanlar arasındaki aşırı düşmanlığı ifade eden "Aktaglık-Karataglık olmuşlar" şeklindeki bir deyim de ortaya çıkmıştır (LİU 1988: 1123).

Şah İsmail askerlerinin kızılbaşlık kıyafeti, Şiiliğin alameti (Bayur 1987b: 0103) olduğu gibi, Kaşgar Hocaları'nın giydiği takkelerinin beyaz ve siyah rengi de onların partilerinin alameti olmuştur. Bu, beyaz elbise ve beyaz tuğu veya siyah elbise ve siyah tuğu parti veya zafer alameti yapma geleneği yalnız Kaşgar Hocaları'na özgü olmayıp, İslamiyet'in ilk çağlarından bu yana var olduğu bilinir (Barthold 1990 : 213).

Hocalar arasındaki en şiddetli mücadele, Kaşgar Hocaları arasında cereyan etmiştir. Kuçar Hocaları Arşad al-Din'in soyundan olup, onlar Kaşgar Hocaları'na ve sonradan Yakup Bey'e de karşı başkaldırırlar. Hocaların Türk dünyasının en geri kalmış karanlık bir bölgesi olan Altışehir'de daha çok söz sahibi olmalarının ve onlar arasındaki toplumu huzursuz eden kısır çekişmelerin sürüp gitmesinin ana sebebinin onların manevi yapısından ve takip ettiği siyasi amaçlarından aramak gerekmektedir.

Hocaların Altışehir'de bulunan 33 mezarı (Masami 1978 : 80), hocaların temsil ettiği siyasal, sosyal ve kültürel varlığın bir antı olarak bugün bile etkisini korumaktadır. Bu mezarların en ünlüleri: Yarkent'te Altın Mezar, Kaşgar'da Appak⁸ Hoca Mezarı, Artuş'ta Sultan Satuk Buğra Han

⁷ Aktaglık-Karataglık adlarının hocaların giydiği ak ve kara renkli takkelerinden dolayı ortaya çıktığı bilinmektedir. "Takke"ye, Doğu Türkçesi'nde "takıya"denilir. Bu isimden yapılan sıfat, "aktakıyalık" (beyaz takkeli), "karatakıyalık" (siyah takkeli) şeklinde olup, çok kullanılma neticesinde ötümlüleşip "aktaglık", "karataglık" şekline dönüşür, Çoğulu ise "aktaglıklar", "karataglıklar"dır (Shin Ciang Shih 1964: 233). Bu iki sözcüğün, Hayıt (1975: 16)'ın iddia ettiği gibi "tag" (dağ) sözcüğü ile hiç ilgisi yoktur. Altışehir'de böyle Aktag, Karatag denilen dağ yoktur.

Bir de, bu iki sözcük hakkında, 19. yüzyılın sonlarında yaşayan Kurban Ali Halidi "Tevarih-i Hamse" adlı eserinde şöyle demektedir: "Rivayetlere göre, Aktaglıklar ve Karataglıklar, aslında Aktugluklar ve Karatugluklar olarak adlandırılmıştır. Öncekiler kendilerine ak tuğu, sonrakiler ise kendilerine kara tuğu belge edinmiştir. Gitgide "u" sesi "a" ya dönüşüp, "tugluklar" sözcüğü "taglıklar" şekline gelmiştir" (LİU 1988: 813).

⁸ Hoca Hidayetullah için, "alem hocası" anlamında, ünvan olarak kullanılmış "appak" sözcüğü, Farsça "afak" (alem) sözcüğünün halk ağzındaki telaffuzudur (Baytur 1986 : 274). Sözcüğün bu şekle gelmesinde, Doğu Türkçesi'ndeki "bembeyaz" anlamına gelen "appak" sözcüğünün de rolü vardır.

Mezarı, Aksu'da Şeyh Cemal-üd-Din Mezarı, Kuçar'da Arşad al-Din Mezarı, Turfan'da Eshab-ı Kehf⁹ Mezarı (LİU 1988 : 1046).

Kaşgar'da bulunduğum sırada (1954-55 yılları), Kaşgarlıların Appak Hoca Mezarı'na toplanıp, dua ve dileklerini onun üzerine yağdırdıklarına şahit olmuştum. Oysa, Doğu Türkistan Türklüğü'nün günümüze kadar süregelen esirlik döneminin tarihi, işte bu Appak Hoca adıyla başlamaktadır.

Hocalar tarafından öldürülmüş bilgin Uluğ Bey (1394-1449) dönemi ile Engizisyon tarafından öldürülmüş Bruno G.nin (1548-600) dönemi mukayese edildiğinde, Orta Asya Türkleri'nin Avrupalılar'a nisbeten müsbet bilimler dahil 150 yıl ileride olduğu anlaşılır. Fakat, Timur'un ölümünden sonra Orta Asya'da cereyan eden olaylar, Timurlular'ın yarattığı bu yüksek kültür hayatının devam etmesini engeller ve sonunda düşürür.

Türkistan, Asya'nın tam göbeğindedir. Yani tam anlamıyla Orta Asya'dır. Burada, Türkistan'ın dört tarafının da denizden aynı uzaklıkta bulunduğunu ve dünyada denizden en uzak tek bölge olduğunu da söyleyebiliriz. Cengiz'in ve Timur'ur, dünyanın ve tarihin en büyük fatihleri olabilmelerinin sırrı, Türkistan'ın karalar çağındaki bu coğrafi konumunun sağladığı imkanlarda yatmaktadır. Uçsuz bucaksız Türkistan bozkırlarındaki ve dağlarındaki atlı insan, Türkistan'dan Avrupa-Asya karalar okyanusunun dört tarafına yayılan Cengiz ve Timur ordusunun güç kaynağı olur. Kuzey Buz Denizi'nden Hint Okyanusu'na kadar, Büyük Okyanus'tan Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan kervan yolları Türkistan üzerinden geçer. Türkistan'da yoğurulan bu kuzey, güney, doğu ve batının ticari ve medeni değerleri, Türkistan insanlarının hem maddi hem manevi kaynağı olur. Fakat, çağ değişir, müsbet bilimler gelişir. Moğol'u ve Türk'ü coşturan atın hızı deniz kıyılarında kesilir. Avrupalılar gemi ve pusula ile okyanus ötesindeki bilinmeyen karalara gider. Karalar Çağı (Orta Çağ) kapanır, Deniz Çağı (Yeni Çağ) başlar. Karalar Çağı kapanınca, Türkistan da karalar okyanusundaki rolünü kaybetmeye başlar. Artık Türk'ün de karadaki fatihlik çağı yavaş yavaş kapanır. Dünyamız, denizci yeni fatihler tarafından işgal edilir.

⁹ Buğra (1952 : 18)'ya göre, Kalmukça olan "abak" kelimesi, en büyük şeref ünvanı olup, "appak" sözcüğü Kalmukça olan bu "abak" sözcüğünden gelmektedir. Fakat, bu yorum yanlıştır (CHEN 1967 : 5).

⁹ Eshab-ı Kehf : Kur'an'da kendilerinden bahsedilen ve bir mağarada uzun müddet uyumuş bulunan kişiler (Yemliha, Mekselina, Mislina, Mernus, Debernus, Şezenus, Kefeş tayyuş, Kıtınir ve köpekleri) (Devellioğlu 1980 : 278).

Onaltıncı yüzyıl başlarındaki deniz yollarının açılmasıyla beraber, Orta Asya ovalarından kara yolu ile yapılan ticaret birdenbire durur. Memlekette merkezleştirici ticaret gibi amilin büsbütün sükutu, halkın ancak ekincilik ve hayvancılık ile yaşaması, ülkenin bölümleri arasında evvelce de pek kuvvetli olmayan manevi bağların daha çok zayıflaması, ülkenin hanlıklara bölünmesine sebep olur. Altışehir'de Seidiye Hanlığı 1514'te, Buhara Hanlığı¹⁰ 1500'de, Hive Hanlığı 1511'de, Hokant Hanlığı 1700'de kurulur (Saray 1984 : 1-2). Bu hanlıklar ortaya çıktıktan sonra, hanlıklar arasındaki kısır çekişmeler ve savaşlar sürüp gider. Rus-Çin istilası karşısında bile birleşemezler. Yine bir taraftan Türkistan'ın iktisadi hayatında önemi çok büyük olan, Hazar Denizi'ne dökülen Amu Derya ile Sır Derya'nın 1575 yılında yatağını değiştirerek Aral Denizi'ne dökülmesi, o yüzyılın en büyük müsibetlerinden biri olur (Togan 1981 : 178).

Şii İran'ın Türkistanlılar'a karşı yaptığı savaşlar ve 17. yüzyıl sonu, 18. yüzyıl başlarında cereyan eden Kalmuk baskınları Türkistan için büyük sıkıntılar getirir. Böylece Farabi'yi, İbni Sina'yı, El Biruni'yi, Kaşgarlı Mahmud'u, Yusuf Hashacib'i, Alişir Nevayi'yi, Büyük Timur, Uluğ Bey ve Babur'u doğuran bu toprakları birdenbire yoksulluk ve cehalet basar. Hocaların at oynatmasına uygun bir hale gelen Türkistan'ın bu iktisadi ve manevi gerilemesi, her şeyden önce o zamanki Türkistan aydınlarının ve sanatçılarının başına bir kara gün olarak çöker¹¹.

¹⁰ Türkistan parçalandıktan sonra ortaya çıkan hanlıkların en güçlüsü ve en uzun ömürlüsü Buhara Hanlığı'dır. Bu hanlık, Türkistan'ın o, şevketli uzak geçmişinin bir kalıntısı gibi, iç kavgalar ve dış baskılara rağmen, Eylül 1920 yılındaki Kızıl Ordu istilasına kadar varlığını azimle sürdürmüştür.

Buhara şehri 12. 13. ve 14. yüzyıllarda nasıl seyitler ve hocalar ile dolup taşı ise, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Cedidcilerin ve Türkçüler'in mekanı olma vazifesini de görmüştür. Türkistan tarihinde Buhara'nın müstesna bir yeri olduğu için, Kaşgar şehri Küçük Buhara olarak da adlandırılmıştır (Howorth 1876 : 651).

¹¹ "İktisadi amillerin medeni hayata olan tesirleri, diğer komşu memleketlere göre Türkistan'da daha açık bir şekilde görünür. Onaltıncı yüzyılın ilk yarısında Türkistan tarihinde misli görülmeyen bir iktisadi ve medeni buhran başlar. Horasan'ı da ele geçirmiş olan Özbekler ve Maveratünnehir fikir adamları 1528'de Horasan'da "Husrev curd Cam"da Safavi Şah Tamasb ile olan savaşta ve biraz sonra Hindistan Baburlularıyla yapılan savaşlarda, komşularının kendilerine üstünlüklerini hissettirdiler. Türkistan'daki ilmi ve edebi hareketler hakkında 16. yüzyılın ortalarında ve sonunda eserler yazan Mahmut Vasıfı ve Nakib Hasan Hoca bu soysuzlaşmanın bilim ve edebiyat sahasındaki tezahürlerini saymışlardır. Vasıfı'ye göre, Horasan ve Türkistan'ın şevketi, Herat'ın Şii Safaviler tarafından işgaline kadar devam eder. Ömrünü Taşkent ve Semerkant Özbek sultanları yanında geçiren bu zat, küçüklüğünde Herat'ta Hüseyin Baykara, Cami ve Alişir Nevayi muhitini görmüş ve o güzel, ince medeni muhitin nasıl dağıldığını bizzat müşahade etmiştir. Vasıfı hakiki dönüm noktasının tarihini bile tayin etmek ister. O zaman Safaviler'in Horasan valisi Lule Şamlu, yeni şartlara uyuşmayan kimselerden 500 kadarına 1512 yılının ilkbaharında Herat'ı terk etmeye müsaade etmiştir. Baykara zamanının seçkin kimseleri 12 nisanda karvanlarla Amu Derya kıyısına yakın Akça

Şiiliğin çoğalan menkibelerinin tesirinden yararlanan Safaviler, ilk defa İran'da bir Şii hanedanını kurup yaşatırken (1502-1736), aynı zamanda, tasavvuftan destek alan hocalar da Kaşgar yöresinde Safaviler gibi iktidar sahibi olmaya çalışırlar (Akira 1978 : 14). Evet, "tasavvuf yoluyla İran'da devleti ele aldıkları gibi, Türkistan'da da bu yoldan hareket ederler" (Togan 1981 : 196). İktidar girişiminde büyük bir avantaj olan peygamber soyundan gelme iddiası, Şiilik için olduğu gibi, hocalar için de geçerli olur. Zaman, mekan ve şartlar, hep hocaların lehine çalışır.

Timurlular saltanatı için, istikrarlı esaslar üzerine milli topraklarda bir medeni hayat kurmaya zaman kafi gelmez. Hocaların ve dervişlerin zuhuru, İranlılar'ın Türkler'e karşı olan milli mücadelesi ile bağlanır (Barthold 1927 : 210). Bilgin Uluğ Bey'e hazırlanmış suikastın arkasında Timurlular zamanının ünlü hocası Tacik Hoca Ahrar yerini alır (Sayrami 1986 : 106. izah). Hoca Ahrar'ın yakın taraftarları arasında hiç Türk bulunmamasından (Barthold 1927 : 210) anlaşılıyor ki, bu suikast yalnız bilim-din çatışmasının sonucu değil, aynı zamanda Türk-Fars çatışmasının da sonucudur. Türk'ün hoşgörüsüne sığınan Farmlar ve Araplar, Türk topraklarında, Türk hükümdarlarına suikast hazırlamaya da fırsat ve cesaret bulurlar.

Babur'un torunu Ekber'in (1542-1605), hocalara atıfta bulunarak, "Al-laha tapmak iddiasında bulunanların ekserisi kendi emellerine taparlar" (Bayur 1938 : 147) demesi boşuna değildir. Ekber, atalarından kalmış Hindistan'daki Türk devletini ayakta tutabilmek için giriştiği ıslahatlarında en büyük zorluğu bu hırslı hocalardan görmüştür.

Hocaların Türk ulusuna, bilhassa Türkistan Türklüğü'ne ve onun devletine getirdiği zararlar, Timur gibi güçlü iktidarlar döneminde-gerçe Timur'un hayatına suikast (Barthold 1930 : 17-18) hazırlayacak kadar ileri gitseler de-hissedilir derecede etkili olmaz. Fakat, zayıf iktidarlar döneminde tamiri imkansız yıkımlara yol açar. Hocalar Devri'nin tipik temsilcisi olan Appak Hoca'nın vatana ihanetinden doğan acı sonuçlarını, onun nesilleri olan Burhaniddin Hoca, Cihangir Hoca, Yusuf Hoca ve Mehmet Emin Hoca'lar kanı ve canı pahasına gidermeye çalışırlar. Fakat, iş işten geçer. Appak Hoca iktidar hırsı ile Altışehir kapılarını Kalmuklar'a açtığı gibi, Kalmuklar da aynı hırs ile Doğu Türkistan kapılarını Çinliler'e açar.

tarafına geldiler. Bu göç kafilesinde ünlü müvverih Hondemir ile bir çok şairler, edipler musikşinaslar ve fakihlerden Mevlana Şemsiddini Kuhistani bulunur. Mezkur noktadan bunların bir kısmı Kabil tarafına Baburlulara, diğer kısmı da, müellif de dahil olduğu halde Karşı (Nefes) yolu ile Semerkant'a Özbekler'e gittiler. O günden sonra Herat medeniyetinin bu seçme kuvvetleri birbirini göremediler" (Togan 1981 : 113).

Böyle iç kavgalardan yararlanmayı iyi bilen Çinliler, Doğu Türkistan topraklarına bu kavgalardan yararlanarak girer ve o günden bugüne kadar bu topraklardan vazgeçmemek için birçok defa kanlı katliamlara başvururlar.

Sonuç olarak söylemek gerekirse, "Hocalar" ve "Hocalar Devri" diye adlandırdığım bu devir İslamiyet'ten sonraki Türk ulusunun ve devletinin hayatına yabancılar tarafından sokulmuş gizli emellerin sonucudur. Şüphesiz, bu yabancı unsurların Türk dünyasında oynadığı rol ve onun acı sonuçları, Türklük açısından ibret olarak bilinmesi son derece önemlidir. Eserimin amacı hocalara özgü bu tarihi gerçeği açıklamaktır.

Hocalara Özgü Yayın ve Kaynakların Tanıtımı:

Türklük açısından konunun önemli olmasına rağmen, Mehmed Atıf'ın 1300/1882 yılında İstanbul'da basılmış "Kaşgar Tarihi" dışında, Türkiye'de hocalara özgü yayın yapılmamıştır.

Konunun birinci kaynağı olan Mirza Haydar Duğlat'ın 1540'lı yıllarda Farsça yazdığı 1321-1547 yıllarını içeren "Tarih-i Reşidi"si 1895 ve 1972'de Londra'da İngilizce olarak basılmıştır. Bu eserin Muhammed Sadık Kaşgari tarafından çevrilen Çağataycası da vardır (Togan 1950 : 240). "Tarih-i Reşidi"nin devamı olarak 1087/1676-77'de yazılmış Şah Mahmud Çuras'ın "Tarih-i Reşidi Zeyli"si hususi ellerdedir (Masami 1978 : 90) ve (Togan 1950 : 240). Şah Mahmud Çuras'tan 90 yıl sonra 1182/1767-68'de Muhammed Sadık Kaşgari tarafından Çağatayca yazılmış hocalara özgü en önemli kaynak olan "Tezkire-i Hocagan" veya "Tezkire-i Azizan" doğrusu "Tezkire-i Cahan"ın British Museum'da üç nüshası bulunmaktadır: OR. 5338 Tazkirat al-Tahaman; OR. 9960 Tazkirat al-Jahan; OR. 6992 Tazkira-i Jahan (Masami 1978 : 90). Üçüncü nüshası, OR. 6992 Tazkira-i Jahan, Farsçadır. Kuşar Hocaları'na özgü "Kitab-i Tuğluk Timur Hanning Kısaslari" veya "Tezkirat-al İrşad" (Masami 1978 : 81) menkibe el yazması ile Hocalar Devri'nin tipik temsilcisi olan Appak Hoca'nın özgeçmişine özgü "Appak Hoca Tezkiresi" (Korupatkin 1984 : 149) el yazması ; Molla Evez'in 1012/1603 yılında yazmış olduğu "Tezkire-i Mahdumi Azem ve Hoca İshak Veli" (LİU 1988 : 809) el yazması; hocalar hakkındaki Çin kaynağı olan Şİ-YÜ-TUNG-VİN-Cİ (Batı Bölgenin Tanıtımı) (Masami 1978 : 97) ve 19. yüzyılın sonlarında yaşayan Kurban Ali Halidi'nin "Tevarih-i Hamse" eseri (LİU 1988 : 813) elimizde yoktur. Hocalara özgü yukarıda bahsedilen eserlerin dışında, asıl kaynaklardan iktibas edilen yurt dışında basılmış bir çok kitap ve makaleler vardır.

K. Kufralı'nın "Nakşibendilğin Kuruluş ve Yayılışı" başlıklı doktora tezi ile CHEN CHİNG Lung'un "Çin ve Batı Kaynaklarına göre 1828 İsyan-

larından Yakup Bey'e kadar Doğu Türkistan Tarihi" başlıklı Tai Pei'de basılmış doktora tezi, hocaların başlangıcı ile sonu için önemli bilgiler vermektedir. Fakat, K. Kufralı'nın "Nakşibendliğin Kuruluş ve Yayılışı"nda, konunun en önemli ve güvenilir kaynağı olan "Tarih-i Reşidi"den faydalanmamış olması, basılmamış bu tezin başlıca kusurudur. Bu tez, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesi'nde 337 numara ile kayıtlıdır. CHEN CHING Lung'un "1828 İsyancıları"nu doğuran "Hocalar Devri" ve bu devrenin asıl kaynağı olan "Tezkire-i Cahan" hakkında bilgisi yoktur. Bu yüzden "İsyancılar Yüzyılı"nın sebeplerine açıklık getiremiyor. Belki açıklık getirmek istemiyor. Hatta hissi davranarak, "Şin Cang" adının 1755-1865 yıllarını kapsayan Birinci Çin İstilasası Devri'nde de kullanıldığını iddia eder (CHEN 1967 : VI). Bu konuda bilinen gerçek şu ki, Çinliler burası için "kazanılmış toprak" anlamına gelen "Şin Cang" adını kullanmak şöyle dursun, buradan (Altışehir'den) vazgeçme eğilimini gösterirler (LIU 1988 : 1183). "Şin Cang" adı ancak İkinci Çin İstilasası Devri'nde (1878-1944) kullanılmaya başlar.

Elimizde bulunan "Şincangning Kiskiče Tarihi", "Uygurlarning Kiskiče Tarihi", M. Buğra'nın "Şarki Türkistan Tarihi", A. N. Koropatkin'in "Kaşgariye'si, LIU CHI Shiao'nun "Uygur Tarihi", W. W. Barthold'un "Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler", "Uluğ Bey ve Zamanı" gibi eserler, "Acta Asiatica" dergisinde yer alan Japon yazarlarının yazıları, hocalar hakkındaki birinci kaynaklara dayanmaktadır.

Türkistan tarihinin Moğollar dönemine ve Kalmuklar'a özgü, 1876 yılında Londra'da basılmış, H. H. Howorth'un "History of the Mongols from the 9th to 19th Century Part I. the Mongol Proper and the Kalmuks" adlı 750 sayfalık eseri, dört ciltlik büyük eserin birinci cildir. Howorth bu eseri yazarken, Moğol tarihinin asıl kaynağı olan Cüveyni'nin "Tarih Cihanguşai" (Dünya Fatihinin Tarihi), Raşidin'in "Cami ut Tevarih" ve Marco Polo'nun "Seyahat-Name'si gibi değerli eserlerden faydalanmıştır.

Son olarak özel bir ilgi ile tanıtılması gereken eser, yakın çağımızdaki Uygur Türkleri'nin tarihçisi ve şairi Musa Sayrami'nin (1836-1917) 1986'da Pekin'de basılmış "Tarih-i Hamidi" sidir. Arap harfleriyle Uygurca basılmış bu eser 775 sayfa olup, Sayrami'nin temmuz 1911 yılında tamamladığı kendi el yazmasına göre hazırlanmıştır. Bu el yazma, Çin Sosyal Bilimler Akademisi Milletleri Araştırma Enstitüsü'nde saklanmış olup, eseri yayına hazırlayan Enver Baytur, kitaba yazdığı 25 sayfalık önsözünde, aslına sadık kaldığını vurgulamaktadır. Bu eser, ilk defa 1903'te "Tarih-i Emi niye" adıyla tamamlanmış, 1904 yılında Kazan'da basılmıştır. Zamanla yazar eserinin yanlış ve eksik yönlerinin farkına varmış, netice olarak

ikinci defa "Tarih-i Hamidi" adıyla yeniden kaleme almıştır. Yazar eserinin bu düzeltilmiş nüshasını Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid'e bağışladığı için ona "Tarih-i Hamidi" adını vermiştir. Eser "Hocalar Devri" dahil bütün Türkistan tarihini içermektedir. Bilhassa yazarın kendisinin yaşadığı Yakup Bey dönemine (1865-1878) özgü vermiş olduğu bilgiler geniş ve güvenilirlerdir.

Musa Sayrami gibi, Altışehir'i yerinde incelemiş bilginlerden biri Kazak Türkleri'nden Çokan Velihanoglu'dur (1835-1865). Onun 1858-59 yılları arasında gerçekleşen Altışehir seyahati sırasında topladığı bilgiler çeşitli dillerde kendisi hayatta iken yayınlanmıştır. Fakat Kaşgar Hocaları dahil Kaşgariye'nin tarihi, coğrafyası ve medeni durumu hakkındaki bu eserler şu anda elimizde yoktur.

I. BÖLÜM

TÜRKİSTAN TARİHİNİN ÖZETİ

A. Moğollar Dönemi

Temuçin¹ Moğol kabilelerini birleştirdikten sonra, 1206 yılında açılan kurultayda Cengiz Han ünvanını alır (Howorth 1876 : 64). Cengiz Han'ın bu kurultayda kabile beylerine söylediği öneri : "Gökte iki güneş ve bir kında iki kılıç olmadığı gibi, bir hanlıkta da iki han olmaz. Gelin benimle birleşin ve benim sağ elim olun" şeklindedir (Howorth 1876 : 62).

Temuçin'i Cengiz Han yapan bu kurultay öncesinde, yıl 1204, Temuçin ile Nayman kabilesinin beyi Tayang Han arasında savaş çıkmıştı (LIU 1988 : 499). Savaşta Nayman kabilesi yenilir ve dağılır. Ağır yara alan Tayang Han, kaçıp sığındığı yerde çok geçmeden ölür. Bu savaşta Cengiz Han'ın eline esir düşenlerin arasında, Tayang Han'ın yüksek dereceli beyi Uygur Türkleri'nden olan Tatakun² da vardır. Tatakun, yanından çıkardığı altın damgayı Cengiz Han'a teslim ederek, kendisinin bu görevi yerine getirmek için, isteyerek kaçtığını ve esir düştüğünü anlatır.

Cengiz Han, bu altın damganın kendisinin adına kullanılması, aynı zamanda, Uygur dilinin, yazısının, kanun ve adetlerinin oğulları ve beylerine öğretilmesi için Tatakun'u görevlendirir. Tatakun vefalı hizmetiyle kendini kanıtlar ve Cengiz'in halefi Ögedei'nin büyük rütbeli devlet memuru olur (Howorth 1876 : 63). Böylece Cengiz oğulları'nın Türk ulusu ve Türk kültürü ile tanışmalarının, Türklüğü beyenerek, Türkleşmelerinin ilk girişimi, Tatakun'un getirdiği altın damga ile başlamış olur (Howorth 1876 : 63). Tatakun 'dan sonra da, Cengiz oğulları ve beylerine Uygur yazısını öğreten Uygurlar'ın adı kayıtlarda geçmektedir : Karayagaç Buyruk, Mihg Seris, Yolun Timur, Sucus, Şiyban (LIU 1988 : 501).

Cengiz Han hanlığını genişletmek amacıyla, 1210 yılında Alp Utuk ve Darbay adlı iki kişiyi elçi olarak Turfan Uygurları'nın İdikut³ Devleti'ne

¹ : Howorth (1876 : 50)'a göre, Temuçin, çelik anlamında olup, Temurçi, Türkçesi Demirci sözcüğü ile aynı köktendir.

² LIU (1988 : 501)'ya göre, Tatakun'un adı, Tatatung'dur.

³ Basmıl Türk halkından alınmış hükümdar ünvanıdır (Caferoğlu 1968 : 89).

gönderir. Turfan İdikut'u (Hanı) Barçuk Art Tekin, Cengiz Han'ın elçilerini bağrına basar ve Cengiz Han'a biat ettiğini belirtmek için, gelen elçiler ile beraber Moğolistan'a elçi gönderir. Kendisi 1211 yılında Cengiz Han'ın Kerulon Nehri boyundaki karargahına giderek, Cengiz Han'ı ziyaret eder. Cengiz Han, Barçuk Art Tekin'e çok hediyeler verir ve kızı İltun Hanım'ı ona eş olarak vermeyi kabul eder (LIU 1988 : 468). Böylece Barçuk Art Tekin, Cengiz Han'ın beşinci oğlu olma mertebesini kazanır (Uygurlarning Kiskiçe Tarihi : 225). Cengiz Han'ın 1218 yılında, 200 000 kişilik (Barthold 1990 : 429) ordu ile başlattığı Türkistan ve Batı seferine, Barçuk Art Tekin 10 000 kişilik birlik ile katılır. Üstün savaş yeteneklerinden dolayı Cengiz Han'ın takdirini kazanır (Uygurlarning Kiskiçe Tarihi : 227).

Türkistan, Cengiz İmparatorluğu'na katılınca, Cengiz ve halefi Ögedei, İmparatorluğun idaresi için, Örgençli Türk Mahmud Yalavaç ile onun oğlu Mesut'tan faydalanırlar. Mesut'u Moğol beyleri ile beraber Türkistan'ın idaresine bırakıp, Mahmud'u Ordubalık (Pekin) şehrine götürürler. Mesut Bey'in iyi bir idareci, iyi bir eğitimci olduğu, Buhara'da ve Kaşgar'da Mes'udiye Medresesi'ni kurduğu bilinmektedir (Barthold 1990 : 506-507).

Cengiz Han ömrünün sonuna doğru, 1225 yılında (Uygurlarning Kiskiçe Tarihi : 267) imparatorluğunu dört oğluna paylaştırırken, Moğol geleneğine göre, babasının esas mülkünün en küçük oğula kalması ve her oğlun arazisinin merkeze uzaklığının da yaşı ile mütenasip olması lazımdı. Cuci, büyük oğul olması itibarıyla en uzak bölgeyi alması gerekirdi (Barthold 1990 : 417). Böylece, büyük oğlu Cuci'ye Deşti Kıpçak (Kıpçak Bozkırları), ikinci oğlu Çağatay'a bütün Türkistan, üçüncü oğlu Ögedei'ye Altay, Tarbagatay dahil Batı Moğolistan, dördüncü oğlu Tuluy'e Cengiz'in asıl yurdu verilir (Sincangning Kiskiçe Tarihi 1984 : 276).

Baba mülkü yukarıda bahsettiğimiz geleneğe göre taksim edilse bile, büyük han seçiminin bu gelenek ile ilgisi yoktur. Cengiz Han hayatta eken, halef olarak üçüncü oğlu Ögedei'yi tayin etmiştir. Cengiz Han'ın halefini seçme hususunda gösterdiği isabet, onun insanları tanımadaki derin bilgisinin diğer bir delilidir. Kardeşleriyle olan düşmanca münasebetleri sebebiyle Cuci'nin, daha hayatta iken (Cuci babasından altı ay önce ölür) bile adaylığı söz konusu olamazdı. Böylece, Cengiz Han, diğer üç oğlu arasında seçim yapmak zorunda kalır. Yasaların kusursuz bir şekilde tatbik edilmesinde, sertlik ve titizlikte Çağatay, babasının yolundan gider. Askeri hizmetlerin yerine getirilmesinde ve muhtemelen kumandanlık hususunda Tuluy hiç şüphesiz, kardeşlerinden üstündür. Cengiz Han, bu iki kardeşin sahip olduğu üstünlüklerin, işlerin yürütülmesi açısından önemli ol-

duğunu bilmekle birlikte, bu üstünlüklerin göçebe bir devletin bütünlüğünü korumak için yetmeyeceğini de bilmektedir. Hanedanın bütünlüğü, Cengiz Han gibi bir dahi ve kuvvetli şahsiyet veya hanedan üyelerini ve ulusu kendisine bağlayacak mutedil, şefkatli birisi tarafından sağlanabilirdi. Sadece Ögedei bu vasıflara sahipti. Bununla beraber o, Cengiz yasanının titiz bir uygulayıcısı değildir. Üstelik içkiye düşkünlüğü babasının tayin etmiş olduğu hududu epeyce aşar. Askeri kabiliyete sahip değildir. Fakat, cömert ve alicenaptır. Cömertliği sayesinde ulusunun sevgisini kazanacağını iyi bilen Cengiz Han, bu sebeple kendisine halef olarak askeri kabiliyeti üstün olan Tuluy'ı veya yasanın titiz bir uygulayıcısı olan Çağatay'ı değil, Ögedei'yi seçmiştir (Barthold 1990 : 489-490). Tuluy iki ağabeyinden önce, ekim 1232'de 40 yaşında ölür (Howorth 1876 : 126).

Böylece 1227'de, Cengiz'in ölümünden sonra, Ögedei büyük han olarak babasının yerine geçer. Aşırı derecede içkiye düşkünlüklerinden dolayı 11 aralık 1241'de, 56 yaşında Ögedei ve aynı yılı Çağatay da ardarda ölürlür. Bir müddet Cengiz'in evlatları arasında taht kavgaları sürer. Ağustos 1246'da açılan kurultayda Güyük babası Ögedei'yin yerine büyük han seçilir. Çağatay hayatta iken, tahtına varis tayin ettiği büyük oğlu Kara Hulagu'nun yerine, Güyük'ün desteğiyle Kara Hulagu'nun kardeşi Yesü Mönge oturur. Mesut Bey, bu yeni hükümdarlara güvenemediği için Cuci'nin varisi Batu'ya sığınır. Fakat, Güyük'ün ölümü üzerine, Tuluy'un büyük oğlu Mengü 1252'de açılan kurultayda büyük han seçilince, Mesut Bey tekrar Türkistan'daki eski görevine getirilir (Howorth 1876 : 158, 161, 163, 164, 188).

Çağatay Hanlığı'nın Batı kısmı-Maveraünnehir⁴ daha önceden çiftçiliğe dayanan yerleşik iktisadi hayata geçtiği için, o yörenin Moğolları önce Türkleşir. Çağatay Hanlığı'nın Doğu kısmı-bugünkü Doğu Türkistan'daki Moğollar, Maveraünnehir Moğolları'na nisbeten göçebeliği ve Moğolluğu biraz daha devam ettirir. Çağatay Hanlığı'nın bu iki kısmındaki iktisadi ve etnik farklılaşma, gitgide hanlığın siyasi ve manevi varlığının parçalanmasına yol açar. Maveraünnehir insanları kendilerini "Çağataylılar" diye adlandırıp, Doğu'daki Moğolları "haydutlar" diye hor görürler. Doğu'daki Moğollar ise, Batı'daki insanları "hulmuk" (melez) diye, kendilerini "asil Moğol" kabul ederler. Bu farklılaşma ve bölünme, Türkistan coğrafyasının çok geniş ve farklı yapıya sahip olmasından ileri gelmektedir (Şincangning Kiskiçe Tarihi 1984 : 302-303).

⁴ Amu Derya nehrinin doğusundaki ülkelere Arap coğrafyacıları Maveraünnehir, demişler. "Nehir ötesi" demektir. Avrupalılar "Transaxiana" adını vermişler.

Çağatay Hanlığı'nın ikiye bölünmekte olduğu o zaman, Batı'daki, Büyük Timur'un mensup olduğu Barlas⁵ kabilesi ve onun nüfuzu Maverain-nehir'de ne ise, Doğu'daki, Duğlat kabilesi ve onun nüfuzu Altışehir'de odur. Çağatay Han'ın ölümünden bir yüzyıl geçtikten sonra, Çağatay Han'ın soyu bu iki kabile beylerinin elinde bir kukla haline gelir.

Moğolların Gizli Tarihi (1986 : 14)'nde, Duğlat kabilesinin ataları "Naçin Bagatur'un ilk karısından doğan oğullarının adları Şiju'udai ve Dogoladai idi" denilmektedir. Raşidin'in "Cami ut Tevarih" inde Tumbinai Han'ın sekizinci oğlu Buulcar Duklan bu kabilenin kurucusu olarak kaydedilmiştir. Biz bu iki yazının hangisinin doğru olduğuna karar veremeyiz, fakat söyleyebileceğimiz gerçek bu kabile 12. yüzyıldan önce doğmuştur (Akira 1978 : 50). Sayrami (1986 : 97)'ye göre, Duğlat "aksak" demektir. Cengiz Han'ın üçüncü ağabeyi Kabul Han'ın⁶ sekiz oğlu olup, altıncı oğlunun adı Bolcar'dır. İşte Bolcar aksak olduğu için, ona "Duğlat" denmiştir. Duğlat kabilesi onun soyudur. Bugün Türkistan'da Kazaklar arasında, hem kabile adı, hem özel ad olarak yaşayan "Dulat" sözcüğü, işte bu "Duğlat"tan gelmektedir (Barthold 1945 : 654).

Moğolca Manglay Süye⁷ olarak adlandırılan Altışehir Cengiz Han tarafından mı, yoksa Çağatay Han tarafından mı verildiği belli değil, Duğlat kabilesinin beyi Urtup'un idaresine verilmiştir (Akira 1987 : 49). Bu kabileye mensup olan, "Tarih-i Reşidi"nin yazarı Mirza Haydar Duğlat, atalarını geçmişe doğru şöyle sıralamaktadır: Muhammed Huseyin-Muhammed Haydar-Amiri Said Ali-Amir Ahmed-Hudaydat-Bulaci (Dughlat 1972 : 9). Bulaci, Müslümanlığı ilk defa kabul etmiş Duğlat beyi olup, Urtup'un torunudur (Şincangning Kiskiçe Tarihi 1984 : 304).

Herat şehrinde 1508 tarihinde Özbek hanı Şaybak tarafından öldürülen Muhammed Huseyin Taşkent'te altı yıl kadar valilik yapmıştır. Muhammed Huseyin'in oğlu olan Mirza Haydar Duğlat 1499 yılının ağustos

⁵ Barlas, kahraman demektir (Dughlat 1972 : 55). Timur'un ataları geçmişe doğru şöyle sıralanır : Emir Taragay-Emir Tökel-Emir İlingiz Noyan-Emir İçil Bahadır -Emir Karaçar Noyan Bahadır- Emir Sogunçin Bahadır-Emir İrumçin Barlas-Kaçuli Bahadır-Domnay Han (Sayrami 1986 : 82).

⁶ Howorth (1876 : 44)'a göre, Kabul Han, Cengiz'in dedesidir. Cengiz'in babası olan Yesukey, Kabul Han'ın büyük oğludur.

⁷ Manglay Süye "güney" anlamında olup (Şincangning Kiskiçe Tarihi 1984 : 304), bugün kuzey Türkçesi'nde yaşayan "alın" anlamındaki "manglay", "daya-" anlamındaki "süye-" den müteşekkil biri isim, biri fiil olan bu iki kelime, "alın dayandı", "alın yönlendiği" anlamıyla, Moğolca'da güneyi ifade etmektedir. Moğollarda güneyin böyle adlandırılması, Moğollar'ın güneyi en şerefli taraf olarak anlamalarından ileri gelir (Barthold 1990 : 410). Buğra (1987 : 256)'ya göre, "Cengiz güvendiği Manglay Süye adlı bir Uygur'u Altışehir'e vali olarak göndermiştir. Manglay Süye,alrı sevimli, demektir". Buğra'nın bu yorumu yanlış.

ayında Taşkent'te doğmuştur. Mirza Haydar Duğlat ana tarafından, Timur'un beşinci kuşaktan torunu Hindistan fatihi Babur'un akrabasıdır. Çağatay Hanı Yunus Han'ın kızı olan Babur'un annesi Kutluk Nigar Hanım, Mirza Haydar Duğlat'ın annesi olan Hub Nigar Hanım'ın ablasıdır (Dughlat 1972 : 9). Haydar Mirza Dughlat'ın amcası Seyit Muhammed Mirza, Seidiye Hanlığı'nın ikinci hanı Abdureşit Han tarafından 1533'te öldürülünce (Dughlat 1972 : 15), bu olaydan korkan Haydar Mirza Dughlat, Timurlular tarafına kaçır ve 1541'de Keşmir'i feth ederek, orada devlet kurar. Kendisini korkutan kişinin adına bağışladığı ünlü eseri "Tarih-i Reşidi"yi burada yazar. O, 1551 ekim'inde yerlilerin bir isyanı sırasında, okla vurularak öldürülür (Dughlat 1972 : 22). Böylece, Haydar Mirza Duğlat'ın ölümüyle Altışehir ve Keşmir'de 13. yüzyıl ortalarından 16. yüzyıl ortalarına kadar süren, Duğlat soyunun 300 yıllık saltanatı sona erer.

B. Timurlular Dönemi

Cengiz Han'ın altıncı kuşaktan torunu olan Esenboğa Han (Sayrami 1986 : 98) 1340 yılında Aksu'da ölünce, onun tahtı uzun bir zaman boş kalır. Esenboğa Han'ın biricik oğlu Tugluk Timur, üvey anası tarafından Moğolistan'a kovulmuştu. Çağatay hanedanının devamını hayırlı gören Duğlat kabilesinin beyi Bulaci, özel bir çaba ile, Moğolistan'dan 18 yaşındaki Tugluk Timur'u getirtip, 1347 yılında tahta oturtur (Buğra 1987 : 264-266). Tugluk Timur, Kuçar Hocaları'nın atası Arşad al-Din'in telkini ile 1351 yılında Müslümanlığı kabul eder ve hocaları memnun etmek için, oğullarına İlyas Hoca, Hızır Hoca adlarını verir. Böylece Tugluk Timur İslamiyet'i ve hocaları arkasına alarak, 1359 yılında Çağatay Hanlığı'nı birleştirmek amacıyla Maveräünnehir'e asker sevkeder. Semerkant'ı ele geçirecek, oğlu İlyas Hoca'yı Maveräünnehir'e vali, Barlas kabilesinin beyi olan Taragay'ın biricik oğlu Timur'u da ona yardımcı tayin eder (Buğra 1987 : 267). Fakat, Tugluk Timur'un düşündüklerini yapmak için ömrü yetmez, 1365 yılında ölür (Buğra 1987 : 273).

Barlas Beyi Timur'un iktidar için mücadele ettiği bu dönemde, İslamiyet ve hocalar, hayat gerçeklerine sıkı sıkıya bağlı olan bozkır insanların ruhuna henüz nüfuz edebilmiş değildir. Gücünü bulunduğu ortamda arayan Timur Bey ile din ve hocalardan yardım bekleyen İlyas Hoca'nın anlaşabilmesi elbette imkansızdır. Han ile beyin arası açılır ve savaş çıkar.

Maveräünnehir'in Buhara şehrinde 1335-1347 yılları arasında Çağatay soyundan Gazan⁸ derviş iken, hükümdar olur. O, yasa taraftarlarını yok

⁸ Bu Gazan ile İran Moğol devletinin hanı 1304 yılında ölen Gazan Han (Grousset 1980 : 362-363) karıştırılmamalıdır.

etme yolunu tuttuğu için ona Halil⁹ lakabını verirler. Barlas Beyi Timur'un kayınpederi ve Batı Çağatay orduları komutanı olan Emir Kazgan, dürüst ve Cengiz yasasına bağlı olduğu için, Gazan Han Halil'i öldürür. Nakşibendi Tarikati'nin kurucusu Bahaüddin Nakşibendi, işte bu derviş olan Gazan Han Halil'in yanında bir subay olarak altı yıl çalıştığını (Togan 1968 : 775-776) bizzat kendisi anlatır¹⁰.

Timur Bey bir delikanlı iken, işte bu Gazan Han Halil'i öldüren Emir Kazgan'ın hizmetine girer ve onun ilgisini çeker. Kızını alır. Emir Kazgan'a kin besleyen ve Timur'u çekemeyen iki bey, ani bir baskınla Emir Kazgan'ı öldürür. Timur'a göre, kendi yakınlarından birinin katili ile aynı gök altında yaşayamazdı. O, vakit geçirmeden bu iki beyi öldürüp, Kazgan'ın intikamını alır (Lamb 1948 : 17-25). Böylece hanların da, beylerin de güçlü bir iktidara ihtiyaç duyduğu, din adamlarının ise sığınacak birine muhtaç olduğu, herkesin savunmasız kaldığı bir zamanda Timur Bey, kabilesini arkasına alarak iktidar mücadelesine atılır. O, 1370'te Semerkant'ı işgal ederek Maverâünnehir'deki Çağatay hanlarının nüfuzuna ve bey isyanlarına son verir. Daha yeniden Müslüman oldukları için, aşırı derecede İslam geleneklerine düşkün, manaviyatlarına tasavvuf hakim olduğu için, gerçek hayattan uzaklaşmış, zayıf Çağatay hanları, sadece Cengiz soyundan olma kimlikleri ile Timur'un himayesine sığınurlar. Bu durum, Timur'un eylemleri için, Timur Devleti'ni geçmişe, Cengiz Devleti'ne bağlayan manevi bir destek olur. Bu bağı, bu manevi desteği sürekli yaşatabilmek amacıyla, Timur hiçbir zaman kendisi için "han" veya "imparator" gibi siyasi ünvanı kabul etmemiştir (Buğra 1987 : 278). Timur Bey'in büyük şahsiyetinden kaynaklanmış bu alçak gönüllü kişiliği, onun ömür boyu "beg" (bey) denilen sade bir siyasi ünvanı taşımasına sebep olacaktır. Timur'un

⁹ Barthold (1927 : 186-187)'a göre, Çağatay şehzadesi Yasavır'ın oğlu Gazan ile Halil'in aynı kişi olduğu henüz kanıtlanmamıştır. Togan (1968 : 775-776)'a göre bu iki ad aynı kişiyi belirtmektedir.

¹⁰ Bahaüddin Nakşibendi kendisi, Gazan Han Halil ile mülakatını şöyle anlatır : "İlk zamanlarım rüyamda Hakim Ata'nın beni bir dervişe ismarladığını gördüm; salih bir cedem vardı, ona rüyamı naklettim; Türk şeyhlerinden nasibim olduğu şeklinde ta'bir. Bir gün o rüyamda gürdüğüm dervişe Buhara pazarında rast geldim; lakin mülakat edemedim. Akşam evime birisi geldi. Derviş Halil denen o dervişin benimle görüşmek istediğini söyledi. Niyaz ve şevkle derhal meclisine vardım. Eski rüyamı anlatmak istedim; Türkçe olarak onun kendisine esasen malum bulunduğunu anlattı. Tesadüf, o derviş Maveraünnehir'e hükümdar yaptı; Sultan Halil ünvanını aldı. Benimle o zamanda da mülakat etti ve şefkat gösterdi; gah lutuf ve gah üf ile bana tarikat adabını öğretti. Altı sene kadar bu suretle yanında kaldım; feyzi ile sulukte çok terekki ettim. Halk arasında onun hizmetinde bulunurdum; yalnız iken mahrem-i hassı idim. Muahharen Sultan Halil'in saltanatı haleldar oldu; bir lahzada o eski devletten eser kalmadı. Bunu görünce gönlüm dünya işinden tamamen soğudu. Buhara'ya gelip civar köylerden birinde sakin oldum" (Köprülü 1966 : 92-93).

yaşattığı bu gelenek, ancak Babur tarafından bozulur. Bu yüzden, Haydar Mirza Duğlat, Babur hakkında yazarken, Babur için hep "imparator" ifadesini kullanır (Dughlat 1972 : 226, 264).

Timur Bey iktidar mücadelesi verirken, din adamlarının da desteğini elde etmek için, tarikatlar üzerinde büyük etkisi olan ünlü mutasavvıf Ahmet Yesevi'nin bir ziyaret yeri haline gelen türbesini muhteşem bir şekilde yeniden yaptırır. İnşaat iki yıl sürer (İslam Ansiklopedisi Ahmet Yesevi maddesi). Timur, Şam'ı alırken, peygamber zevcelerinden olan Ümmü Seleme ve Ümmü Habibe'nin kabirlerini ziyaret ederek, onlar için 25 günde beyaz taştan iki kubbe inşa ettirir (Şami 1987 : 280-282). Timur'un Şam'da iken, imamlık için Mutezileleri¹¹ tercih etmesi dikkat çekicidir. Çünkü Mutezile "kader" tanımaz, cenneti, cehennemi, vahiyi kabul etmez. Bu yüzden Şamlılar, Timur gittikten sonra onu "kafir" ilan ederler (Togan 1969 : 98).

Hüseyn'le mücadelenin en hararetli yılı olan 1370'te Timur, Seyit Bereke'nin şahsiyetinde kendine yeni bir manevi hamî bulur. Bu Seyit, Timur'a refakat eder, ölümünden sonra Timur ile Seyit bir türbede defin edilir. Seyit Bereke gibi, Tirmiz seyitlerinden iki kardeş olan Abül-Maali ve Ali-Ekber, Timur'un saltanatı devam ettiği müddetçe, memleketin en nüfuzlularından sayılırlar. Fakat Tirmiz seyitlerinin yeni hükümdarlarına hiyanet ettikleri görülür. 1371'de Timur'a karşı tertip edilen suikasta bir kaç emirle beraber din adamları da katılmıştır. Bunlar arasında Semerkantlı şeyh Abdullayth ve Seyit Abül-Maali Tirmizi bulunur. Timur suikastçılara oldukça yumuşak davranır. Şeyhin Mekke'ye gitmesine müsaade edilir ve Seyit de memleketten kovulur (Barthold 1930 : 17-18).

Timur İslamın içindeki ayrılığa yol açan mezheplere, bilhassa Şiiliğe karşı hassastır. O, Herat'ın fethinden sonra, Şiilikle ünlü olan Hoca Ali Müeyyed'i kabul ederek ona mezhebi ve itikadı hakkında sorular sorar. Hoca'dan "herkes kendi padişahının dinindedir, yani benim mezhebim Emir Timur'un mezhebidir" cevabını alınca, Timur çok memnun olur ve onu takdir eder (Şami 1987 : 102).

Timur'un iktidarının herkesçe kabul edildiği kurultayda, kabile beylerinden başka din adamları da toplanır. Bunların arasında ak cübbesi, kocaman sarığı ve Maveraünnehir'de bir çok insanların aziz olarak sevgisini

¹¹ Mutezile, iman ile şüphe arası bir durumu ileri süren kimselerdir. Ali ile düşmanları arasındaki mücadelede tarafsız bir vaziyet almışlardır. Vasil bin Ata (ölümü 748) tarafından kurulan, Kur'an ile bağdaşmayan görüşler ileri süren bir felsefedir (İslam Ansiklopedisi Mutezile maddesi).

kazanmış, fakat Timur'un hiç sevmediği Hoca Bahaüddin Nakşibendi de bulunur. Bu toplantıda Seyit Bereke şeriatın sesini şöyle duyurur : "Ben Muhammed'in torunlarından birinin soyundanım, Peygamber'in soyundan olan diğer seyitlerle ve İslamın büyükleri ile başbaşa verip onların da fikirlerini aldıktan sonra Timur'u Maveraünnehir'in, hatta bütün Turan ovalarının beyi ve emiri olarak tanımaya karar verdim" (Lamb 1948 : 75).

Timur'un Prensipleri (1971 : 11)'ne göre: "Bunlar bana ahireti anlattılar. Onlardan çok şeyler öğrendim. Onlarla konuşmak bana hem faydalı hem de hoş vakit geçirtir" diyen Timur, din adamlarının zihin ve ruhunu iyi öğrendiği için, onlardan faydalanmanın yollarını da, sakınmanın yollarını da anlar. Timur'un başarılarının temelinde yatan sebeplerin en önemlisi, onun din ve din adamlarına yönelik akılcı tutumudur.

Timur'un Anadolu'da, gelenekleri Türk kültüründen kaynaklanmış, şeriatın değişmez sert kaidelerine karşı, inanç ve ibadetleri daha esnek olan Alevileri desteklemesi (Şaylan : 9.5.1990), yukarıda bahsettiğim akılcı tutumun canlı bir örneğidir.

Timur din adamlarının etkisinde kalmamakla beraber, iktidarı lehine onlardan yararlanır. Timur'dan sonraki dönemlerde, ister Çağatay oğulları hanları olsun, ister Timur oğulları hanları olsun, Timur'un bu tutumunu tersine uyguladılar. Yani din adamları hanların iktidarı için değil, hocalara mürid olan hanlar, din adamlarının isteğine göre hanlığı yönetir. Böylece iktidar hırsı içindeki seyitlerin ve hocaların, önce hanların zihnini ele geçirmekten ibaret sinsî, yavaş ve uzun süren, fakat kalıcı ve etkili girişimleri gitgide meyyesini verir.

Oğlu Abdullatif tarafından bilgin Uluğ Bey'e hazırlanmış suikast, oğlu Yolbarıs tarafından iktidardan uzaklaştırılmış Abdullah Han olayı ve Kalmuklar tarafından esir edilmiş İsmail Han faciası, yukarıda bahsedilen "sinsî, yavaş ve uzun süren" girişimlerin sonucudur.

Cengiz ve Timur döneminin kudret ve şevketi, onlardan sonraki hanlar döneminin durumuyla mukayese edildiğinde, büyük şahsiyetlerin tarihteki rolünün ne kadar önemli olduğu açık bir şekilde anlaşılır. Fakat, büyük şahsiyetlerin rolünü büyütme, şartların rolünü küçültme anlamına gelmez. Babur'un Türkistan'da tutunamaması, Türkistan'daki şartlardan kaynaklanmıştır. Tasavvuf ve hocalar Timur döneminde daha filiz çağını yaşarken, Babur döneminde bunlar, Türkistan topraklarında derin köksalacaktır.

Timur'un saltanatı döneminde, Doğu Çağatay Hanlığı'nın da Timur iktidarına biat ettiği bilinir. Altışehir'deki Duğlat kabilesinin beyi Bulaci-

nin kardeşi olan Kameriddin (Moğol beyleri, İslamiyeti kabul ettikten sonra bu şekilde Arapça adlar ile adlandırılmıştır) isyan ederek, Tuğluk Timur'un halefi İlyas Hoca'yı öldürür. Tuğluk Timur'un küçük oğlu Hızır Hoca, Bulaci'nin oğlu Hodaydat tarafından kaçırılıp kurtarılır. Timur Bey, Kameriddin'i yok etmek için, 1375-1379 yılları arasında doğuya beş defa sefer yapar. Son seferinde, Kameriddin'in kaçıp, dağlar arasında kaybolduğu söylenir (Şincangning Kiskiçe Tarihi 1984 : 305-306) Buğra (1987 : 279)'ya göre, Timur'un Kameriddin'e karşı yürüttüğü savaş 1370 yılında başlamış olup, zaman zaman ara verilmek suretiyle doğuya yönelik sefer on yıl kadar sürmüştür.

Timur'un Prensipleri (1971 : 6)'ne göre, İran, Turan, Rum, Arap, Irak Hindistan ... gibi 27 ülkeyi içine alan dünyanın bu en büyük imparatorluğunun verdiği imkanlarla, Sayrami (1986 : 626)'ye göre 366 000 kişilik, Dughlat (1972 : 53)'a göre 800 000 kişilik ordunun başında Çin seferine çıktığı zaman, Timur Bey Otrar'da 11.2.1405'te hastalanır ve 18.2.1405'te ölür (Bayur 1987b : 029).

Timur, alicenap tabiatlılığı, dostlarına olan cömertliği, düşmanlarına olan acımasızlığı ve felaket karşısında dişini sıkmasını bilen, saadet karşısında kılı kıpırdamayan itidalli tutumu (Lamb 1948 : 145) ile Cengiz'e çok benzer. Zaten bu iki zatın akraba oldukları da bir gerçektir. Timur'un sekizinci göbekten atası ile Cengiz'in dördüncü göbekten atası kardeştir (Sayrami 1986 : 82). Cengiz'in olduğu gibi, Timur'un da dört oğlu vardır : Cihangir, Ömer Şeyh, Miranşah, Şahruh. Timur sağlığında veliahtını, yani bütün devletin başına geçecek olanı, gösterir ve onun tanınacağı yolunda mirza ve beylerden söz alır. Önce bu veliaht, büyük oğlu Cihangir Mirza'dır. O, 1375 yılında 20 yaşında hastalanıp ölünce (Aka 1991 : 143), Timur ondan sonra gelen kendi oğlu Ömer Şeyh Mirza'yı veliaht yapmayı, ölen oğlu Cihangir'in büyük oğlu Sultan Mehmet Mirza'yı veliaht yapar. Bu demektir ki, Timur veliahtlığı büyük oğlunun soyundan almak istemektedir. Ancak bu Sultan Mehmet Mirza da ölünce (Ankara Savaşı'nda ağır yara alır, sonra ölür), Timur aynı yoldan yürüyerek onun oğlunu veliaht yapacağı yerde, onun kardeşi Pir Mehmet'i veliaht yapar. Bunun sebebi, Sultan Mehmet Mirza'nın oğlunun (adı Cihangir olup, Timur öldüğünde 9 yaşındadır) çok küçük olması ve Timur'un da epey yaşlanmış olduğudur (Bayur 1987b : 028). Timur öldüğünde veliaht Pir Mehmet Hindistan tarafındadır. Timur'un siyasî hayatındaki en büyük hatası, Çin seferine çıktığı vakit, vilah olarak tayin ettiği Pir Mehmet'i yanına almamasıdır. Eğer o yanında olsa idi, ölümünü takip eden siyasî ihtilaflar olmamış olurdu. Dünya Türklüğünün istikbaline geniş ufuklar açabi-

lecek büyük bir girişim yolda kalmamış olurdu. Bu müstesna şahsiyetin bilime verdiği önem hakkında, Zeki Velidi Togan şunları yazmaktadır: "Ondördüncü yüzyılda tarih felsefesi ve içtimaiyet ile meşgul alimlerin yalnız Akdeniz ve İspanya sahasında yetişen İbni Haldun gibi Batılı İslam alimlerine mahsus kalmadığını, bu fikrin aynı Timur zamanında Semerkant'a gelmiş olduğunu, 1913 kışın Buhara kütüphanelerindeki yazma eserleri tetkik ederek öğrenmiştim. Bu eser, İbni Haldun'un çağdaşı olduğu halde, onu görmeden aynı felsefî fikirlere vasıl olan Şems İçi'nin eseri idi. Timur zamanında ve onun emriyle tarih felsefesine ve Türk kanun ve devlet idare sistemlerine tahsis edilerek yazılan ve Timur'a takdim olunan "Tuhfa" adındaki bu büyük eseri, ben ancak İstanbul'a geldikten sonra, Yeni Cami Kütüphanesinde buldum. "Şeriat" yerine "yasa"ya ve "din" karşısında "riyazi bilimlerin neticelerine" ön verilme gerektiğinden bahseden bu eserden, bu sohbet esnasında Atatürk'e de bahsetmiştim, o da "yaman bir Türk bu Timur" dedi" (Togan 1969 : 125). Timur, sadece bilime önem veren bir hükümdar değil, aynı zamanda kendisi de iyi bir tarihçidir (Barthold 1930 : 20).

Timur'un iç dünyası hakkında Harold Lamb şunları yazmaktadır : Timur büyük bir servet ile Hindistan seferinden muzaffer olarak döndükten sonra, Semerkant'ta koca bir cami de yaptırdı. "Bütün hayatı boyunca , bu adamın içinde birbirine zıt bir takım duygu ve temayüller yekdiğeriyle çarpışma halinde bulunmuştur. Bir yanda, pek sofu olan babasında gördüğü dindarlık, hocası Zeyneddin'in telkin ettiği dini akideler, Kur'an'ın şeriat kanunları; öbür yanda göçebe dedelerinden tevarüz ettiği cenk zevki, yenmek hırsı ve galip bir el ile her şeyi mahvetmek düşkünlüğü; bütün bu tesir ve duygular onun ruhunda birbiriyle boğuşup durmakta idi. Nihayet denilebilirki, yine göçebelik damarı galip gelerek, Timur sonunda şu düstura dönüp onda karar kılmıştır: İnsan için gidilecek tek yol vardır : Savaş, zafer ve varlığa kavuşmak şerefi" (Lamb 1948 : 181).

Timur Bey'in bir yönden bilime, öbür yönden dine yönelik ciddi eğilimleri, bilimin dine karşı savaşı henüz tam olarak kazanamadığı ve dinin epey çekici olduğu o dönemin şartları itibarıyla gayet normaldir. Timur'un ölümünden 200 yıl kadar zaman geçtiği halde, Avrupa'da Engizisyon'un, "dünya dönüyor" dediği için Bruno'yu (1548 - 1600) ateşe vermiş olduğu olay unutulmamalıdır. Fakat, Timur'un dine yönelik eğilimi içinde de uzlaşmaz zıtlıkların bulunduğu açık bir şekilde ortadadır. Cengiz yasaları yürürlüktedir. Ancak Uluğ Bey öldürüldükten sonra, Uluğ Bey'in yerine geçen, Babur'un dedesi Ebu Sait'in kendi müşşidi Ubeydullah Ah-rar'ın dilemesi üzerine Semerkant ve Buhara'da Cengiz döneminden kalan

damga vergisi kaldırılmıştır (Aka 1991 : 133). Bu demektir ki, Timur döneminde şeriat devlet işlerine karıştırılmamıştır. Timur'un bir yönden Ahmet Yesevî ve peygamber zevcelerinin mezarını yaptırarak, büyük camiler inşa ederek, din ve tasavvufa saygısını gösterdiği halde, öbür yönden Mutezileleri ve Alevileri destekleyip, onları İslamiyet'in temel taşı olan şeriata karşı koyması, Timur'un açıkça şeriata karşı olduğunu kanıtlamaktadır. Timur'un Müslümanlığı, inancı, gönül huzurunu temin etmekten ibaret basit Türk ulusunun inancından öteye gitmemiştir.

Timur'u hiç sevmeyen ve onu kafir ilan edenlerden biri, onun eline esir düşmüş İbni Arapşah'ın, Timur hakkında yazdığı aşağıdaki satırlar kayda değerdir:

"Yaşlandığı halde akılca, vücut ve ruhça yine eskisi kadar dinç, sağlam, cüretli, tıpkı sarsılmaz bir kaya gibi idi. Yalandan nefret eder, şakadan hiç hoşlanmaz. Hakikati, işine gelmese bile yine arardı. Felaket karşısında dişini sıkmasını bilir, saadet karşısında kılı kıpırdamazdı" (Lamb 1948 : 145).

Timur'un ölümünden hemen sonra, Miranşah'ın oğlu Halil, Semerkant'ı ele geçirir ve taht kavgası başlar. Bu işe o zamanın tanınmış ülemesi Hoca Abdullah da, Pir Mehmet'e yolladığı mektupta: "Eğer sende iyi talih olsaydı Timur'un yanında bulunur ve muradına ermiş olurdu. Ancak şimdi sana uygun olan elindekiyle kanmaktır, yoksa o da gider" (Bayur 1987b : 040) gibi yazısıyla karışır. Böylece toplumu huzursuz eden uzun bir bey çatışmaları sürüp gider. Nihayet, Semerkant'taki 36 yıl (1411-1447) sürecek olan hükümdarlık tahtına Şahruh'un oğlu Uluğ Bey gelip yerleşir. O, oldukça nadir olan bir bilgin hükümdar örneğini verir. Çağdaşları Uluğ Bey'i bu yönüyle Aristo'nun öğrencisi İskender'e benzetirler. Herhalde anlaşılıyor ki, İslam tarihinde Uluğ Bey'in başka bir benzeri yoktur. Uluğ Bey yalnız, kendisi bir bilgin olmakla kalmayıp, kendine bir öğrenci ve halef de yapar, Ali Kuşçu¹² (Barthold 1927 : 207). O, gerçek ilimlerin ilahiyet ve edebiyata üstün olduğunu anlayan, İslam dünyasında bir bilgin olarak ilk defa tahtı işgal eden müstesna şahsiyettir (Barthold 1930 : 109).

¹² Ali Kuşçu (?-1474) Doğu ve Batı Türk illerinin tanınmış astronomi bilgini olup, Uluğ Bey'in kendisinden riyaziyyat ve astronomi dersi alır. Uluğ Bey'in, oğlu Abdullatif'in ihanetiyle öldürülmesi üzerine, o ana kadar Semerkant'ın ünlü medresesinde ders vermekte olan Ali Kuşçu, efendisinin bu feci akibetinden son derece üzülererek, İstanbul'a gider ve Ayasofya medresesi müderrisliğini yapar. O Türkiye'nin ilk astronomi hocasıdır (İslam Ansiklopedisi, Ali Kuşçu maddesi).

Semerkant medresesinde Uluğ Bey ile beraber çalışan bilginlerden Gıyasüddini Kaşi'nin, rasathanenin yapıldığı 1420'de ilmi çalışmalar hakkında yazdığı 5 000 kelimelik uzun mektubunda, Uluğ Bey'e ait şu satırlar yer almaktadır : "Kendisi o kadar lütufkar, iyi kalpli ve alçak gönüllü bir insan ki, bazen medresede kendileri ile herhangi bir öğrenci arasında, hangi ilim dalında olursa olsun, öyle bir karşılıklı münakaşa olur ki, bunun tavsifi imkansızdır. Kendileri bunun böyle olmasını irade etmişler ve ilmi meselelerin iyice anlaşılmadıkça kabul edilmemesine ve nezaket icabı olarak anlaşılmuş gibi davranılmamasına müsaade etmişlerdir. Arada sırada bazı kimseler onun fikrine uyma suretiyle herhangi bir şeyi kabul edince de, bizi cahillik ile suçluyorsun diyerek gücenikliğini izhar etmiştir. Yine, denemek maksadıyla, ortaya yanlış bir mesele atar, bunu kabul eden olursa, meseleyi yeni baştan açar ve gayri samimi bir şekilde konuşmuş olan kimseyi mahcup eder" (Soyalı 1960 : 91). "Uluğ Bey rasathanesinin kuruluşunun doğrudan doğruya bu medresedeki ilmi çalışmaya bağlandığı, medresenin rasathanenin menşeyi olarak gösterildiği anlaşılmaktadır. Umumiyetle, İslam medreselerinin öğretim programında müspet bilimlere önemli yer verilmesi adet olmadığına göre, Uluğ Bey zamanında sözü geçen Semerkant medresesinde matematik ve astronomi sahalarına mensup birçok müderrisin bulunmuş olmasında Uluğ Bey'in şahsen büyük tesiri olduğundan şüphe etmemek icap eder" (Soyalı 1960 : 21).

İşte Uluğ Bey'in bu bilim aşkı, sonunda onun başına büyük felaketler getirecek olan hocaları ağır derecede öfkelenendirir. Tarih boyunca ve her zaman, akla dayanan ilmin karşısına çıkan, imana dayanan, imanı akıldan üstün tutan dinci görüşler, Uluğ Bey döneminde de görevini yapar. Din adamlarının yoğun faaliyeti ile Uluğ Bey'e karşı cephe hazırlanır.

Nakşibendî Tarikatı'nın kurucusu Bahaüddin Nakşibendî, Timur'un çağdaşı olduğu gibi, bu tarikatın önde gelen temsilcilerinden Hoca Ahrar, Uluğ Bey'in çağdaşıdır. O, Uluğ Bey'in doğumundan 10 yıl sonra 1404'te doğar (Barthold 1930 : 46). Taşkentli olan Hoca Ahrar, 1426'da 22 yaşında iken Semerkant'a gelir ve orada dervişlerle beraber Uluğ Bey'in memurleri tarafından hor görülmeye maruz kalır (Barthold 1930 : 99-100).

Uluğ Bey'in, büyük oğlu Abdullatif ile arası açılır ve savaş çıkar. Uluğ Bey savaşı kaybeder. Abdullatif, bu zaferden hemen sonra, "Şeriat hükümlerinin gerektiğini yapacağım. Şeriat kaidelerine babam ile oğlum hilaflık ederse onlara bile acımam" diye, kendisinin şeriat ve hocalar önündeki tutumunu açıklar. İşte o zaman, Abbas denilen bir kişi, benim babamı Uluğ Bey öldürmüştü, diye dava açar. Abdullatif bu davayı şeriatçıların iradesine teslim eder. Şeriatçılar da, kısas almaya uygundur, fet-

vasını verirler. Abbas işte bu fetvaya dayanarak Uluğ Bey'i öldürür (Sayramî 1986 : 90). Tabii, Abdullatif'i kıskırtan ve bu fetvayı verenlerin arkasında, çoktandır Uluğ Bey'e düşman kesilmiş Hoca Ahrar vardır (Sayramî 1986 : 106. izah). İşte bu iğrenç çinayetten sonra Ali Kuşçu Semerkant'tan İstanbul'a gider.

Tugluk Timur'un küçük oğlu Hızır Hoca'nın soyundan olan Veyis (Üveyis) Han 1428'de savaşta ölür ve ondan iki oğul kalır : Büyüğü Yunus, küçüğü Esenboğa II. Bu iki kardeş arasındaki taht kavgasından Esenboğa II tahtı ele geçirir, Yunus Semerkant hükümdarı Uluğ Bey'e sığınır. Yunus, Uluğ Bey'in yanına geldiğinde 16 yaşında olup, Uluğ Bey onu babası Şahrüh'un yanına Herat'a gönderir. Yunus burada, "Zafername"nin yazarı Şerafeddin Yezdi'den ders alır (Dughlat 1972 : 85). Sonradan Taşkent'te Batı Çağatay Hanı ve Babur, Seyit Han, Haydar Mirza Duğlat gibi şahsiyetlerin dedesi olacak olan Yunus Han 1414/15-1486/87 yılları arasında yaşamıştır. Ondan daha uzun yaşayan başka Çağatay Hanı yoktur (Dughlat 1972 : 114-115).

Uluğ Bey'in öldürülmesinden sonra, Timur'un üçüncü oğlu Miranşah kolundan olan Ebu Sait (Babur'un dedesi), Özbek Hanı Ebulhayır'ın ordusu başında gelip ona yardım etmesiyle 1451'de Semerkant tahtına çıkar. Ebu Sait, doğudaki Moğol akınlarını durdurabilmek için, Moğol Hanı Esenboğa II'ye karşı, onun kardeşi Yunus'u kullanır. Bu yardımlaşma ve yakınlık Yunus'un üç kızının, Ebu Sait'in üç oğluna alınması ve Moğollar ile Timur oğulları arasında çekişme sahası olan Taşkent şehrinin Yunus'a verilmesi ile sabitleşir (Bayur 1987b : 061-063).

Buğra (1987 : 305)'ya göre, Babur'un doğumu münasebetiyle Babur'un babası Ömer Şeyh Mirza¹³ kayın pederi Yunus'u Fergane'ye davet eder. Yunus, torununa Babur¹⁴ adını verir. Hoca Ahrar ise ek olarak, Babur'a Zahirüddin Muhammed adını verir. Bu düğünde Taşkent şehri Yunus'a hediye olarak verilir. Bundan böyle Doğu Çağatay Hanlığı'na karşı, Taşkent'te Yunus, Batı Çağatay Hanı olarak tanınır. Uluğ Bey'den sonra, Türk-Moğol hanları arasındaki en bilgilisi ve dindarı Yunus Han olup, o Hoca Ahrar'ın müridi de olacaktır (Sayramî 1986 : 120).

Sonradan bahsedeceğimiz Seidiye Hanlığı'nın kurucusu olan Seyit Han (1484-1533), işte bu Yunus Han'ın ikinci oğlu Ahmet Alça Han'ın üçüncü oğludur (Dughlat 1972 : 48). Tarihçi Haydar Mirza Duğlat, Seyit

¹³ Babur'un babası olan bu Ömer Şeyh Mirza, Timur'un ikinci oğlu Ömer Şeyh ile karıştırılmamalıdır.

¹⁴ Kuvvetli bir yırtıcı hayvanın adı olan babur, kaplanın bir değişik ifadesidir.

Han'ın 48 yıl yaşadığını, kendisinin ona 24 yıl hizmet ettiğini yazmaktadır (Dughlat 1972 : 137). Ahmet Han'a Alça denilmesinin sebebi, Moğol dilinde "öldüren"e "alaça" denir. Kalmukları birkaç defa yenerek, birkaç adamını kestiği için, kendisine "alaça" denmiş ve kelime çok kullanma neticesinde "alça" olmuştur (Babur 1987 : 11).

Esenboğa II 1462'de ölünce, onun varislerinin elinde bulunan, Aksu'dan Turfan'a kadar uzanan Çağatay Hanlığı'nın doğu kısmı, Ahmet Alça Han tarafından işgal edilir. Çin hududuna yakın olan Kumul ise, zaman zaman Doğu Çağatay Hanları ile Çin birlikleri arasında cereyan eden çarpışmalara sahne olur. Yunus Han 1487'de ölünce, onun büyük oğlu Mahmut babasının yerine Taşkent'te han olur. Bu zaman Manglay Süye (Altışehir) Kaşgar'da oturan Duğlat beylerinden Abubekir'in elindedir.

Maveraünnehir'e kuzeyden Ebulhayır'ın torunu Şaybak Han, güneyden İran Şahı Şii Şah İsmail akınlar başlattığı, kan gövdeyi götürdüğü bir devrede, Timur oğulları'nın kaderini, 12 yaşında iken 1494'te Fergane tahtına çıkan Babur üstlenir (Babur 1987 : 1). Şaybak Han ilk geldiğinde, Taşkent'teki Moğol Hanı Mahmut Han'a sığınır, onun yardımına erişir. Mahmut Han, ona Türkistan şehrini tımar olarak verir (1487-1493 yılları arası). Yine hep Mahmut Han'ın yardımıyla-Mirza Haydar Duğlat, konyunda yılan besledi, diye bu hanı acı bir şekilde tenkit etmektedir-Şaybak Han'ın gücü oldukça artarak Türkistan'ın iç işlerine karışacak duruma gelir (Grousset 1980 : 444). Mahmut Han'ın bu iyiliğinin altında, Şaybak'ı kullanarak, Timur oğulları'ndan Semerkant'ı alma niyeti gizlenir (Bayur 1987b : 072). Fakat sonunda Mahmut'un bu art niyeti kendi başını yer. Şaybak, Mahmut Han'a dayanarak bir müddet kuvvet topladıktan sonra, 1500'de Semerkant, Buhara, Taşkent ve Fergane'yi ele geçirir. Mahmut Han, Turfan'daki Doğu Çağatay Hanı olan kardeşi Ahmet Alça Han'dan yardım ister. Ahmet Alça Han, büyük oğlu Mansur'u yerine koyup, üçüncü oğlu Seyit Han ile beraber, kendisi askerlerinin başında Maveraünnehir'e iner. Fakat, Şaybak bu iki kardeşin bütün kuvvetlerini ezer. Mahmut Han, Ahmet Alça Han, Seyit Han gibi han cemaati esir alınır, sonradan serbest bırakılır. Onlar Doğu Çağatay Hanlığı'na döner. Ahmet Alça Han 1503'te hastalanıp ölür. Mahmut Han, altı oğlu ve birkaç Moğol komutanları ile beraber 1509'da Sır Derya boyunda Şaybak tarafından öldürülür. Ahmet Alça Han'ın büyük oğlu Mansur, babasının tahtına yerleştikten sonra, iki kardeşi Seyit Han ile Halil'i tahttan uzaklaştırmak amacıyla kovar. Halil Özbekler tarafından yakalanıp öldürülür. Seyit Han, Babur'un yanına Kabil'e gider (Şincangning kiskiçe Tarihi 1984 : 313-320). Babur (1987 : 10)'a göre, Haydar Mirza Duğlat da o zaman Kabil'dedir:

"Haydar Mirza, babası Özbekler tarafından öldürüldükten sonra, gelip üç-dört yıl benim hizmetimde bulundu. Sonra müsaade isteyerek, Kaşgar'a Han'ın yanına gitti" diyor.

Babur, iki dayısı (Mahmut Han ve Ahmet Han) Şaybak Han'a yenildikten sonra, bir yıl kadar Fergane'nin güneyindeki dağlarda en zor günleri geçirir ve 1504'te Horasan'a, Timur'un ikinci oğlu olan Ömer Şeyh kolundan Hüseyin Baykara'nın yanına 200-300 kişilik bir kuvvetle gider. Çok geçmeden Kabil'de padişah olur. Bundan sonra Babur 1504-1514 yılları arasında Türkistan'ı geri almak için uğraşır. Hüseyin Baykara 1506'da ölür. Timur oğulları Şaybak'a karşı birleşemezler. Sonuçta Şaybak, Timur oğullarının son devletinin bulunduğu Herat'ı da 1507'de alır. Fakat, Şaybak'ın da bir sonu varmış, o 1510'da Şah İsmail tarafından Merv'de öldürülür (Bayur 1987b : 091-097). Şah İsmail, Şaybak'ın kafatasını kase yapıp ondan şarap içmekle yetinmeyip, bu kafatasını süslü bir kutuya koyarak üzerine Arapça bir şiir yazıp, Mısır Sultanı Kansu Gavri'ye gönderir. Bununla Mısır halkını heyecana getirir. Kansu bu kafatasını saygıyla Mısır'da gömdürür. Şaybak Han'ın Semerkant'taki medresesinde olan mezarı, son zamanlarda açıldığında gerçekten kafası bulunmamıştır (Togan 1981 : 124-125).

Şaybak'ın ölümü Babur'da atalar yurdunu geri alma ümidini doğurur. Seyit Han ile beraber hemem Türkistan'a hareket eder. Seyit Han'ı Fergane'ye gönderir. Şah İsmail'e bağlılığını ifade ederek ondan yardım ister. Şah İsmail, Özbekler'e karşı savaşması için, Babur'a bir ordu gönderir. Babur bu yardımıyla Buhara, Semerkant ve Taşkent'i ele geçirir. Halk sevgi gösterileri ile onu karşılar. Askerinin ayısı 60 000 bulur. Fakat, sünniliğe çok bağlı olan Türkistan Türkleri gitgide Babur'dan soğur. Babur zor durumdadır. Şiiliği bırakırsa Şah İsmail'in yardımından yoksun kalacaktır. Yine bir yandan Şiiliği kabullenmesi ile atalar yurdu Türklerini kıran Babur, öbür yandan da Şah İsmail'e yaranamamaktadır. Sonuçta, Babur 1512'deki çarpışmada Özbekler'e yenilir. Seyit Han da Fergane'yi Özbekler'e terk etmek zorunda kalır. Türkistan Türkleri Özbekler'i, Sünniliğin yeni kahramanları gibi karşılarlar. Maverainnehir hocalarının 16. yüzyıl başlarında Altışehir'e kaymalarının başlıca sebebi, Özbekler tarafından yaratılmış bu yeni ortam olabilir. Özbek hanı Barak, Nakşibendi şeyhlerini bazen bütün ulusun önünde açıkça alay ettiği için, bir şeyh, Barak hakkında "o itdür" der (Togan 1981 : 196).

Bilindiği gibi, Osmanlı padişahı Yavuz tarafından 1514'te Çaldıran'da Şah İsmail ağır bir yenilgiye uğrar. Babur bu olaydan sonra, Şah İsmail'in yardımından ümidini keser ve Kabil'e döner. Oradan ayrıldığından beri

dört yıl geçmiştir. Kabil'de bırakmış olduğu kardeşi Nasir Mirza, devleti sadakatla Babur'a teslim eder. Bundan böyle Babur yüzünü Hindistan'a çevirecektir (Dughlat 1972 : 264).

Timur'un ölümünden sonra cereyan eden olaylar, hocaların istedikleri gibi hareket etmeleri için bulunmaz bir fırsat olacaktır. Hocaların da kö-rüklemesiyle bey boğuşmaları aralıksız sürüp gidecektir. Şahruh'un 40 yıl kadar süren egemenliğinin son 25-30 yılı bir yana bırakılırsa, Timur'un ölümünden (1405) onun soyunun Türkistan ve Horasan'dan sükülmesine (1507) kadar giden 102 yılın 75 yıldan uzun bir kısmı durmak bilmeyen bey boğuşması devridir. Bu bey boğuşmaları bir yandan Türkistan Türkl-eri'nin Avrupa'ya nisbeten müspet bilimler dahil 150 yıllık ileride olan yüksek kültür hayatını sarsacak, öbür yandan, Türkistan'ın kültür seviyesi daha düşük olan başkaları tarafından istila edilmesini kolaylaştıracaktır (Bayur 1987b : 044-046) Böylece onaltıncı yüzyıla girerken, Büyük Timur'un adıyla başlamış Türkistan Türklüğünün şanlı devri de kapanacaktır.

C. Seidiye Hanlığı (Yarkent Hanlığı)

Çağatay Han'ın onüçüncü kuşaktan torunu, aynı zamanda, Büyük Timur'un beşinci kuşaktan torunu Babur'un dayısı olan Ahmet Alça Han-ın oğlu Seyit Han (1484-1533), uzun bir müddet Babur ile kader birliği yaptıktan sonra, 4 700 kişilik kuvvet ile Artuş üzerinden Kaşgar'a doğru ilerleyecektir. Seyit Han'dan 350 yıl sonra, ocak 1865 yılında Yakup Bey de bu yol ile Kaşgar'a gelecektir. Eğer çağımızda Doğu Türkistan'da bir kurtuluş olacaksa, kurtuluş yıldızı, Büyük Timur, Seyit Han ve Yakup Bey gibi Batı Türkistan'dan doğacaktır. Seyit Han'ın Kaşgar'ı hedef aldığı o zaman, Kaşgar'da zalimliği ile tanınmış Duğlat beylerinden Abubekir sal-tanat sürmektedir. O, 1478 yılında Seyit Han'ın dedesi Yunus Han'ı Yar-kent civarında yenerek, Kaşgar'ı ele geçirmesinden, Seyit Han'ın Kaşgar'a geldiği 1514 yılına kadar 36 yıl buranın mutlak bir hükümdarı olacaktır (Dughlat 1972 : 106). Sayrami (1986 : 123)'ye göre, "Abubekir kadar zalim padişahın tarihte yine bir benzeri yoktur".

Seyit Han halkın da yardımıyla Kaşgar, Yarkent, Hoten şehirlerini ele geçirir ve 1514'te Seidiye Hanlığı'nı kurar. Seyit Han, devletini güçlendir-mek amacıyla birtakım ıslahat girişimlerinde bulunur. Aksu gibi verimli topraklara göç teşebbüsünde bulunur. Hazineden halka mülk dağıtır. En önemlisi, halkın iktisadi gücünü yükseltmek için, 10 yıl kadar süre bir za-man içinde, halk vergiden muaf tutulur (Sayrami 1986 : 123-124).

Aksu'nun kuzey doğusu ile Bay'ın batısındaki Arbat (Aravan) denilen yerde, 1516 yılında, Seyit Han ağabeyi Mansur Han ile görüşür ve arala-

rında, Altışehir'deki bu hanlığı beraber yönetmekten ibaret bir anlaşma hasil olur. Bu görüşmede tarihçi Haydar Mirza Duğlat da bulunur (Dughlat 1972 : 340-346). Seyit Han, Tibet Budistlerine karşı cihad yolculuğuna çıktığı zaman, 2.8.1533 günü 48 yaşında ölür (Dughlat 1972 : 143).

Hanlık önce Kaşgar'ı, sonradan Yarkent'i başkent edinir. Başkentinin adıyla "Yarkent Hanlığı" veya kurucusunun adıyla "Seidiye Hanlığı" olarak bilinen bu hanlık, gerçi kurucusu Moğol Çağatay soyundan olsa bile, Hanlık tamamen Türk-İslam geleneğine göre yaşatıldığı için, hanlığa Çağatay Hanlığı denilmemektedir. Eğer bu hanlığı kendine özgü bir yönü ile izah etmek gerekirse, en çarpıcı özgü yönü, hanlığın kuruluşundan başlayarak hocaların koyu etkisi altında kalmasıdır. Hanlığın genel manevi havasına tasavvuf hakim (Buğra 1987 : 383) olduğu için, hanların ve devlet adamlarının askeri ve siyasi fikirleri sınırlı kalır. Dünyada ve komşularında cereyan eden değişiklikleri takip edemezler. Bu yüzden Seidiye Hanlığı siyasi ve askeri bakımdan komşuları ile rekabet edebilecek seviyeye ulaşamamıştır. Abdullah Han döneminde (1638/39-1668) kuzey komşuları olan Kalmuklar'ın büyük bir askeri güce sahip olduğu bilinmektedir. Buna karşı önlem alınırsa da iş işten geçmiş, her şey Abdullah Han'ın aleyhine, genel olarak Seidiye Hanlığı'nın alayhine işlemiştir (Buğra 1987 : 380).

Yarkent'te toplanan hocalar arasındaki iktidar mücadelesi, Abdullah Han ile oğlu Yolbarıs Han arasının açılmasına sebep olur. Abdullah Han, 1662'de Yolbarıs Han'ı Kaşgar'a vali tayin ederek, başkentten uzaklaştırır. Bu tedbir Yolbarıs Han'ın arkasındaki Aktaglık hocaları daha çok gücendirir. Karataglık hocalar ise Abdullah Han'ı destekleyerek, iç savaşı körükleyecektir (LİU 1988 : 811). Bundan sonra Kaşgar Aktaglık Hocalar'ın merkezi, Yarkent ise Karataglık Hocalar'ın merkezine dönüşecektir (Liu 1988 : 815).

Hindistan'daki Timur oğulları'nın devleti ile iyi ilişki kurmaya çalışan Abdullah Han, 1664'te Mir Hacı Pulad'ı elçi olarak Hindistan'a gönderir. O zamanın Hindistan padişahı, Babur'un beşinci kuşaktan torunu olan Alemgir (1618-1658-1707), 1665 yılında, Hoca İshak'ı elçi olarak Kaşgar'a gönderir. Fakat, o arada Kaşgar'da kargaşa olduğunu duyunca, Hoca İshak yoldan Hindistan'a geri döner. Sözü geçen kargaşa, Abdullah Han'ın oğlu Yolbarıs Han tarafından yenilip, tahtını bırakarak Hindistan'a sığınması sırasında çıkar. Abdullah Han'ın geleceğini duyunca Alemgir, onun olağanüstü karşılansını buyurur (Bayur 1987a : 247)¹⁵. Bir yüzyıl kadar

¹⁵ Alemgir, Abdullah Han'a pek değerli armağanlar yollar ve Keşmir, Lahor valilerinin herbirinin emrine onu karşılamak, ağırlamak için elliser bin Rupi tahsis eder. Abdullah Han,

yaşamış ve yarım yüzyıl saltanat sürmüş bu Alemgir'in, seyitler hakkındaki şu vasiyeti dikkate değerdir:

"Barha seyitlerine karşı, peygamber soyundan olmaları dolayısıyla, Kur'an ayetleri gereğince saygı gösterilmesi, ancak onlara ihtiyatlı davranılması, içten onlarla sevişilmesi, fakat durumlarının yükseltilmemesi, çünkü üstün ortak olurlar, hatta ülkeyi isterler. Eğer azıcık dizgin bırakılırsa pişman olunur" (Bayur 1987a : 317).

İşte bu vasiyeti söyleyen Alemgir'den sonra, Barha seyitlerinin¹⁶ Hintlileri arkasına alarak (Bayur 1987a : 377) Timur oğulları'na karşı yaptığı yıpratıcı savaşlar ne ise, Kaşgar Hocaları'nın da, Abdullah Han'dan sonra Kalmuklar'ı arkasına alarak, Seidiye Hanlığı'na karşı yaptığı savaş da odur. Sözde İslamiyet uğruna canlarını feda edecek olan seyitler ve hocalar, iktidar ve çıkar söz konusu olduğunda, İslamiyet'in en aşırı düşmanı olan putperestler ile birleşirler.

Aktağlık ve Karatağlık Hocalar'ın çekişmeleri sırasında yalnız saltanatını değil, hayatını bile sürdüremeyeceğini anlayan Abdullah Han, 1667 yılında Seidie Hanlığı'ndan ayrılarak, Hindistan'daki Timur oğulları'na sığınır. Aktağlık Hocalar ve Aktağlık taraftarı beyler, 1668 yılında Abdullah Han'ın oğlu Yolbarıs'ı han ilan ederler. Karatağlık Şadi Hoca'nın oğlu Abdullah Hoca, kendi taraftarı olan bey ve müridlerini yanına alarak, Aksu'ya çekilir ve orada iken, Abdullah Han'ın kardeşi İsmail'i kendileri için han tayin ederler. Aksu şehrinin Hakim Bey'i ile Hoten şehrinin Hakim Bey'i, İsmail Han'ı destekler. Karatağlıklar işi daha sağlam bir kuvvete bağlamak için, Oyratlar'ın iktidar muhalifi Altan Teyci'ye adam gönderip yardım ister. Altan Teyci bu isteği kabul eder ve asker gönderir. Oyratlar'ın iktidarında bulunan Singge ise, Yolbarıs Han'ı desteklemektedir. Böylece Oyratlar'ın da iki taraf olarak askeri kuvvete başvurmaları ile, Aktağlık ve Karatağlık Hocalar'ın mücadelesi savaş haline dönecek, çekişme sahası başkent Yarkent olacaktır. Bu savaşı Yolbarıs Han kazanır ve Yarkent tahtına oturur. Fakat, bu defa, Yolbarıs Han'ın tahtı yanında başka birisi vardır, bu kişi, Singge'nin yüksek dereceli komutanı Erk Beg'dir. Erk Beg, bir müddet sonra, Yolbarıs Han'a karşı olan beyleri kışkırtarak, Yarkent'te isyan çıkartır. İsyancılar Yolbarıs Han'ı öldürür. Yolbarıs Han'ın küçük yaştaki oğlu Abdullatif, han ilan edilir. Abdullatif tahta çıkar çıkmaz annesinin aklı ile isyan eden beyleri kılıçtan geçirir, babasının öcünü almaya

Agra'ya varınca da çok iyi karşılanır. O, sonra Hacca gidip dönecek ve Hindistan'da çok büyük saygı ve ikram içinde ölecektir (Bayur 1987a : 247).

¹⁶ Barha seyitleri, kendilerini 1271 yılında Hindistan'a gelmiş olan Vasıtlı Seyit Ebul-Ferah soyundan sayarlar. Vasit Irak'tadır (Bayur 1987a : 317).

kalkar. Erk Beg Kaşgar'a kaçarken, yol üstü Aksu'daki İsmail Han'a haber gönderip, ona Yarkent'i ele geçirmenin tam fırsatı olduğunu anlatır. İsmail Han bu haberi duyunca askeri faaliyete başlar ve 2.4.1670 tarihinde Yarkent İsmail Han'ın eline geçer. Yolbarıs Han'ın oğlu Abdullatif Kaşgar'a kaçar. İsmail Han Kaşgar'a kuvvet gönderip, Yolbarıs Han'ın çocukluğunu öldürtür. Aktaglık Hocalar takip edilir (Uygurlarning Kiskiçe Tarihi 319-321).

İsmail Han, ağabeyi Abdullah Han'ın izini takip ederek, Karataglık Hocaları desteklemeye devam eder. Aktaglık Hocalar'ın lideri Appak Hoca, İsmail Han tarafından kovulur. Appak Hoca Keşmir yolu ile Tibet'e geçer ve Budistler'in lideri Dalay Lama V ile görüşür. Ondan İsmail Han'a karşı yardım etmesini ister. Bu istek, Dalay Lama ve Kalmuklar tarafından hoş karşılanır. Kalmuk komutanları ve Appak-Hoca'nun başında bulunduğu 12 000 kişilik Cungar ordusu Yarkent şehrini ele geçirir. Esir alınan İsmail Han ailesiyle beraber İli'ye götürülür. Yıl 1678'de cereyan eden bu olay ile, Seidiye Hanlığı topraklarında, yıl 1755'teki Birinci Çin İstilasası'na kadar sürecek olan 77 yıllık "Hocalar Devri" başlar. Bu devir içinde hocalar, her yıl Kalmuklar'a 100 000 madeni para vergi verirler. Bir madeni para 35 gram gümüşe eşit olup, toplam yıllık vergi miktarı, 3.5 ton gümüşe eşittir. Bu vergi Altışehir'deki her aile gelirinin %55 kısmı ile karşılanır (Uygurlarning kiskiçe Tarihi : 343).

Seidiye Hanlığı'nın, siyasi ve askeri cihetten güçsüz olmasına rağmen, iktisat, edebiyat ve sanatta birçok gelişmelere sahne olduğu bilinmektedir: Doğu Türkistan tüccarları Çin'e altın, kaştası, yün, deri götürüp, oradan ipek giysi ve porselen alırlar. Hindistan'a keçe, pamuk kumaş, altın ve Çin mallarını götürüp, oradan baharat getirirler (Buğra 1987 : 380-381). Çin'in 1764 yılındaki belgelerine göre, yalnız Yarkent şehrindeki ticaret ile uğraşan Uygurlar'ın sayısı 200'den fazladır (Uygurlarning Kiskiçe Tarihi :382). Kanallar açılarak ziraat işleri de geliştirilir. Madencilik devletin tekelinde olup, Yenihisar'daki demir, Kuçar'daki bakır, Hoten'deki altın maden ocaklarından çıkarılan madenler devlet ihtiyacını karşılamamanın dışında ihracat da edilir (Buğra 1987 : 381, 382).

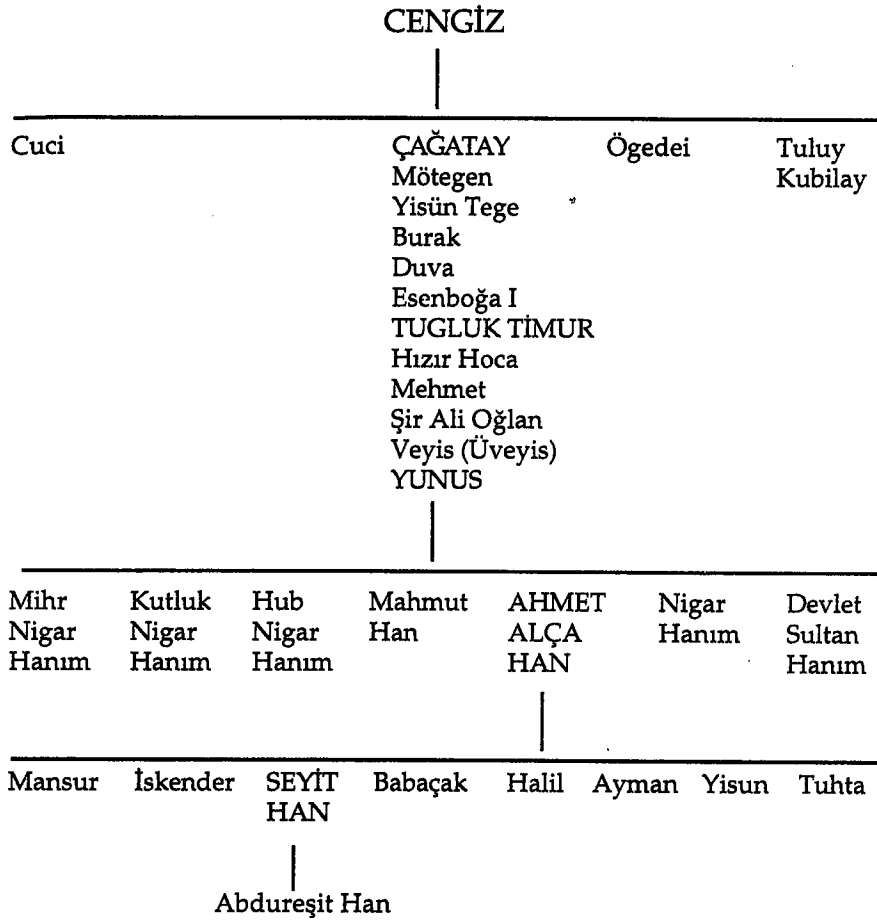
Edebiyat ve sanattaki gelişmelere ise, Mirza Haydar Duğlat'ın "Tarih-i Reşidi"si; Şah Mahmut Çuras'ın "Tarih-i Reşidi Zeyli" gibi tarihi eserler, o dönemin ürünleridir. Seyit Han ile Seyit Han'ın oğlu Abdureşit Han ikisi de şairdir (Şincangning Kiskiçe Tarihi 1987 : 333). Seidiye Hanlığı'nın en ünlü musikşinası Kıdırhan Yarkendi olup, onu Abdureşit Han yanından hiç ayırmazmış. Onun zamanında Seidiye Hanlığı Türk musikşinaslığı'nın merkezi olur. Irak, İran, Tebriz, Harezmi, Semerkant, Endican, İstanbul,

Keşmir, Belh, Şiraz gibi yerlerden gelen musik heveslileri Yarkent'te toplanırlar (Mucizi 1982 : 33-34). Abdureşit Han'ın eşi Amannisahan hem şair, hem musikşinastır (Mucizi 1982 : 40-42). Fakat, Amannisahan'ın eserleri, Amannisahan'dan yüzyıl sonra, Appak Hoca'nın tahta çıktığı sırada yasaklanır ve ateşe verilir (Mucizi 1982 : 12).

Sonuç olarak, Sediye Hanlığı'nın genel durumu için şunları söyleyebiliriz : Bir mili devletin varlığını sürdürebilmesi için, iktisat ve sanattaki gelişmeler yetmeyecektir. Bu gelişmeler ile bütünleşen, komşuları ile rekabet edebilecek siyasi ve askeri güç de gerekecektir.

Seidiye Hanlığı'ndaki genel durumun tersine, Cungar Hanlığı'nda (Oyratlar'da) göçebe bir milletin hayat tarzına uygun olarak, devletin bütün varlığını askeri güce dayanarak sürdürdüğü bilinir. Fakat, böyle bir devletin de uzun ömürlü olmayacağını Cungar Hanlığı'nın başına gelenler gösterecektir.

Yunus Han'ın torunları olan Babur, Seyit Han ve Haydar Mirza Duğlat üçünün olağanüstü girişimler ile, tarihin çetin denemelerinden geçerek, üç yörede, Hindistan, Altışehir ve Keşmir'de aynı çağda, 16. yüzyılın ilk yarısında üç devlet kurmaları bir rastlantı değildir. Cengiz'in ve Timur'un kanını taşıyan bu üç şahsiyet, Türkistan tarihinin öyle bir dönüm noktasında doğup büyüyecekler ki, Türkistan'da Çağatay'ın bıraktığı 250 yıllık devlet ile Timur'un bıraktığı 150 yıllık devlet artık yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalacaktır. Böylece Çağatay ve Timur oğulları da yok olup tarihten silinebilecektir. Bu bütün bir devletin, bütün bir neslin başına çöken kara günler, ölüm-kalım savaşının doğurduğu o acımasız kanlı olaylar, Türkistan bozkır doğasının o sert iklimi, bu üç şahsiyeti, insanlarda olabilecek bütün yetenekler ile beraber doğurup, yoğurup büyütecektir. Onlar büyük bir asker, büyük bir devlet adamı olarak tarih yarattıkları gibi, büyük bir ülkücü, büyük bir yazar olarak Babur'un "VEKAYİ"si, Haydar Mirza Duğlat'ın "TARİH-İ REŞİDİ" si gibi ölümsüz eserler ile tarih de yazacaklardır. İşte onların sayesinde Çağatay Devleti Doğu Türkistan'da yine 150 yıl, Timur Devleti Hindistan'da yine 350 yıl yaşayacaktır.

ÇAĞATAY SOYUNUN ŞECERESİ

(Babur 1987 : 128)

TİMUR SOYUNUN SECERESİ

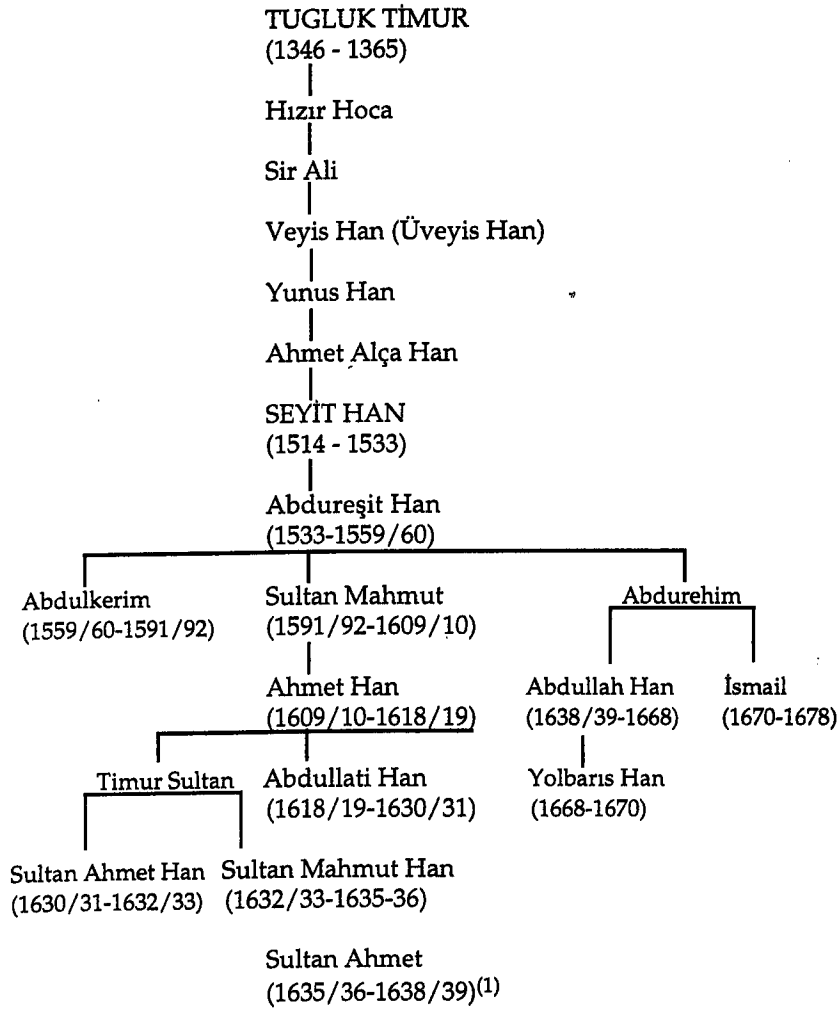
TİMUR

Cihangir Sultan Mehmet Cihangir	Ömer Şeyh Baykara Mansur Hüseyin Baykara	Miransah Mehmet Ebu Sait Ömer Şeyh	Şahruh Uluğ Bey Abdullatif
---------------------------------------	---	---	----------------------------------

BABUR (1483-1526-1530)
 Humayun (1507-1530-1556)
 Ekber (1542-1556-1605)
 Cihangir (1569-1605-1627)
 Şah Cihan (1592-1628-1658-1666)
 Alemgir (1618-1658-1707)
 Şah Alem Bahadır (1643-1707-1712)
 Cihandar Şah (1661-1712-1713)
 Alemgir II (1688-1754-1759)
 Şah Alem II (1727-1759-1806)
 Ekber Şah II (1760-1806+1837)
 Bahadır Şah (1775-1837-1862)

(Babur 1987 : 128)

(Bayur 1987a : II. cilt)

DOĞU ÇAĞATAY VE YARKENT HANLARININ ŞECERESİ

(Uygarlarning Kiskiçe Tarihi: 303, 337, 338)

(1) Sultan Ahmet'in kimin soyundan olduğu meçhuldur.

D. Türkistan'daki Etnik Gruplar

Türkistan'daki 16. yüzyıl başında cereyan eden siyasi ve iktisadi buhranın sonucu olarak, Timur oğulları Hindistan'a, Çağatay oğulları da Altışehir'e çekilirler. Böylece, bütün Türkistan'ı bir arada tutan siyasi çatı yıkılır. Gitgide etnik farklılaşmalar ortaya çıkar.

Dokuzuncu yüzyıl ortalarında, Orhun civarından göç eden Uygurlar, Turfan yöresinde İdikut Devleti'ni ve Kaşgar yöresinde de, oradaki diğer Türk boyları ile birleşip Karahanlı Devleti'ni kurarlar. Bu günkü Doğu Türkistan'daki Türk topluluğunun esasını teşkil eden Uygurlar, işte bu İdikut Devleti'ni ve Karahanlı Devleti'ni kuran Uygurlar'ın torunlarıdır.

Onbeşinci yüzyılın sonları ve onaltıncı yüzyılın başlarında kuzeydeki Kıpçak bozkırlarından Türkistan'a göç eden Cuci ulusuna mensup insanlar, Çu nehri kıyısındaki hayvancılık bölgesine ve Maveräünnehir'deki tarım bölgesine yerleşirler. Hayvancılık bölgesine yerleşenler Kazak¹⁷ adını, tarım bölgesine yerleşenler Özbek¹⁸ adını taşırlar. Aynı topluluğa mensup olan Kazaklar ile Özbekler gitgide yaşam şartlarına göre farklılaşmaya başlar. Şincangning Kiskiçe Tarihi (1984 : 324)'ne göre, Kasım Han devrinde (1509-1518) Kazaklar'ın nüfusu 1 000 000, asker sayısı 300 000'dir. Fakat bu rakam, diğer Türk boylarının nüfusuna nisbeten fazla abartılmış görünmektedir. 1766 yılındaki Çin resmi belgelerine göre, Uygurlar'ın nüfusu 262 000'dir. Kazaklar'ın nüfusu 1 000 000 tahmin edildiği o dönemde Kırgızlar'ın nüfusu 5 000 aile, asker sayısı 3 000 olduğu kabul edilirse, Kazaklar o zaman olsa olsa 100 000 nüfuslu bir topluluktur.

Tanrı Dağları'nda 16. yüzyılda Kırgızlar da ayrı bir Türk topluluğu olarak görünürler. Onlar ihtimal 15. yüzyılın başlarında kuzey doğudan Oyratlar ile beraber Türkistan'a gelmiş olabilirler. Kırgızlar, Çağatay Hanlığı'nın izni ile Issık Göl'ün güneyinde hayvancılık ile meşgul olurlar. Onların Müslüman olmaları 16. yüzyılın sonlarına rastlar (Şincangning' Kiskiçe Tarihi 1984 : 325-326). Baytur (1986:267)'a göre: "Kaşgar Hocalarının atası sayılan Mahdumî Azem'in küçük oğlu Hoca İshak Tanrı Dağla-

¹⁷ Kazak, göçebe, akıncı anlamlarını ifade etmesiyle beraber, 16. yüzyılın başlarından itibaren bir Türk boyu için ad olarak yerleşmiştir. Don nehri sahilindeki Ruslar'ın da Kazak olarak adlandırılmasının sebebi, işte bu "kazak" sözcüğünün anlamından kaynaklanmaktadır. Çünkü Don Ruslar'ı da Rus Çarı idaresinden, şehir hayatından kaçan Ruslar'dır. Buğra (1987 : 350)'ya göre, "Kazak" kaçak demektir.

¹⁸ Özbek, Altınorda Hanlığı'nın 1340 yılında ölen hanının adıdır. Çağatay ulusu, Cuci ulusu denildiği gibi, "Özbek" sözcüğü de Özbek ulusuna ad olmuştur. "Özbek" sözcüğü, öz (kendi) ve bek (bey)'den ibaret iki kelimededen müteşekkil olup, özbey-Özbeyi (kendi beyi) anlamındaki Türkçe kelimedir (Buğra 1987 : 348).

rı'ndaki Kırgız bölgelerine gidip İslam dinini yaymış, Tezkire-i Cahan'daki belgelere göre, Hoca İshak Kırgız bölgelerinde 12 yıl kalmıştır". Kırgızlar'ın o zamanki nüfusu 5 000 alie olup, asker sayısı 3000'i bulmuştur (Şincangning Kiskiçe Tarihi 1984 : 366).

Dokuzuncu yüzyıl ortalarında Orhun civarından göç eden Uygurlar'ın bir bölümü bugünkü Sarı Uygurlar olup, onlar Doğu Türkistan'ın güney doğusu olan Lupnur ve Çerçen etrafında ve Doğu Türkistan'ın güney doğu hududu olan Çin eyaletlerinden Gensu'nun batısında, Çinghey'in kuzey batısında yaşamaktadırlar. Budist olan bu Türk topluluğuna karşı, Üveyis Han ile Seyit Han cihad yapacaklardır (Şincangning Kiskiçe Tarihi 1984 : 328). Sarı Uygurlar'ın dışında, Abubekir, Seyit Han, Abdullah Han'ların Tibet'e karşı yaptığı cihad, elbette Budistleri ağır derecede öfkeli edecektir. Appak Hoca'nın Seidiye Hanlığı'na yaptığı ihanetin Budistler tarafından sevinçle karşılanmasının esas sebebi, işte onların gönlünde saklanmış bu öfkedir.

Kazaklar ve Kırgızlar Doğu Türkistan'ın kuzey batısını, Oyratlar Doğu Türkistan'ın kuzey doğusunu işgal ettikleri için, Çağatay oğulları ve onlara bağlı olan Moğollar, ister istemez güneye (Altışehir'e) kaymışlar. Güneydeki bu Moğollar, tamamen Türkleşip, bugünkü Uygurlar'a karışıp gitmişlerdir (Şincangning Kiskiçe Tarihi 1984 : 328).

Kaşgar, Yarkent, Hoten nehirlerinin kıyılarında ve Lopnur gölünün çevresinde yaşayan Dolanlar (dolan, Moğolca "yedi-7" demektir) 18. yüzyılın başlarında, Kalmuklar'ın Altışehir'e hakim oldukları devrede, buralara gelip yerleşen ve Türkleşen Kalmuklardır. Dolanlar, Çaş-Şirin, Barçuk, Böğür kabilelerinden müteşekkil olup, Şamanizm kalıntıları, diğer Türk boylarına nisbeten Dolanlar'da daha yaygındır (Korupatkin1984 : 55-56).

DOĞU TÜRKİSTAN'IN NÜFUSU

Çin'in 1766 yılındaki kesin olmayan belgelerine göre Doğu Türkistan'daki Uygurlar'ın nüfusu 262 000 olup, bu 66 871 aileden ibarettir. Bu nüfusun bölgelere göre dağılımı:

<u>Bölge adı</u>	<u>Aile sayısı</u>	<u>Kişi sayısı</u>
Kumul	1 950	12 163
İli (Gulca)	6 406	20 356
Piçan	2 937	10 373

Karaşehir	1 130	5 390
Kuçar	1 112	4 260
Şayar	673	1 893
Sayram	500	1 627
Bay	563	1 735
Aksu	7 506	24 607
Üçturfan	822	3 158
Kaşgar	14 056	66 413
Yarkent	15 574	65 495
Hoten	13 642	44 603

(Uygurlarning Kiskiçe Tarihi : 375).

II. BÖLÜM

OYRATLAR VE MANÇULAR

A. Oyratlar

Oyratlar, hocaların siyasi sahneye çıkışında doğrudan doğruya rol oynadıkları için, onlar hakkında biraz bilgi vermek yerinde olur. Moğolistan'ın batısına yerleşen Moğollar'a Oyratlar veya Kalmuklar denilmektedir. Oyratlar, dört kabileden müteşekkildir : Hoşut, Cungar, Dorbut, Torgavut. Bu dört kabile içinde Hoşut kabilesinin beyi kendisini Cengiz Han'ın kardeşinin evladı saydığı için, onun kabilesi bu dört kabile içinde en yüksek mevkiye sahip olmuştur. Bu dört kabilenin birleşerek kurduğu hanlık Cungar Hanlığı diye, bu hanlığın sahip olduğu Tanrı Dağları'nın kuzeyindeki topraklar Cungariye diye adlandırılmıştır. Onaltıncı yüzyılın sonlarında, Oyratlar Altay Dağları'nın doğusu, İrtiş nehrinin başladığı yerlerden Cungar ovasına kadar uzanan yerlerde yaşarlar. Burası eski, Cengiz'in üçüncü oğlu Ögedei'nin topraklarıdır. O zaman Oyratlar'ın bu dört kabilesi birleşmediği için, güçlü değildir. Çiftçiliği az, fakat hayvancılıkla meşgul olan göçebe topluluktur.

Tibet'in Lama dini 16. yüzyılın sonlarında Oyratlar'ın içine girer. Hoşut kabilesinin beyi Baybagas, Lama dinini Oyratlar'a getiren ilk kişidir. Baybagas'ın teşebbüsü ile Cungar kabilesinin beyi Batur Teyci ve onun kardeşi Sungur, Dorbut kabilesinin beyi Dalay Teyci, Torgavut kabilesinin beyi Hourluk, Hoşut kabilesinin beyi Kündülüng Obaş birer oğullarını Lama olması için Tibet'e gönderirler. Baybagas'ın o zaman oğlu olmadığı için, kendi kabilesinden bir çocuğu evlad edinerek, onu oğlu gibi gösterir (Şincangning kiskiçe Tarihi 1984 : 337-340).

Oyratlar, kabile beyine "Teyci" derler. Batur Teyci'ye "Hunteyci" derler. Hunteyci, büyük teyci demek olup, han anlamına gelir. Teyci'den sonra "Şimul" olup, vezir anlamına gelir. Şimul'un yardımcısı "yarguçi", adliye işlerinden sorumludur. "Zaysan" bir küçük kabileyi idare eder. "Demçi" 100-200 kadar aileyi idare eder. Demçi'nin yardımcısına "Lungga" denilir. "Arbaçi Zaysan" vergi işlerini idare eder. "Cahaçin" savunma işlerinden sorumludur. "Ort-Tömürçini" silah yapım işlerini idare eder.

Cungarlar'ın beyi Batur, Lama dinini himaye ettiği için, 1635'te Tibet Laması ona Erdini Batur Hunteyci ünvanını verir. Tarbagatay'da 1640'ta Oyratlar'ın büyük kurultayı açılır. Batur Hunteyci 1643'te Kazaklar'a 50 000 askerle saldırır ve Kazaklar'ı yenip, iki Kazak kabilesini esir alır.

Yenisey Kırgızları ile Tanrı' Dağları'ndaki Kırgızlar ise tamamen Oyratlar'a bağımlıdırlar.

Batur Hunteyci 1656 yılında ölür. Yerine oğlu Singge oturur. Singge 1671'de babası bir, anası başka kardeşleri tarafından öldürülür, onun yerine 1672'de kardeşi Galdan oturur. Galdan, Batur Hunteyci'nin yedinci oğlu olup, 1645 doğumludur. O büyüdükten sonra Tibet'e Lama olması için gönderilmiştir. Singge'nin öldürülmesi ile o hemen geri döner. Batur Hunteyci ile Singge'nin devrinde Oyratlar'ın siyasi merkezi Tarbagatay vilayetindeki Kobuksar olup, Galdan döneminde İli¹ (Gulca) siyasi merkez olur (Şincangning Kiskiçe Tarihi 1984 : 341 - 356).

İşte bu Galdan'ın döneminde, 1677'de Seidiye Hanlığı'nın son hanı İsmail Han, Appak Hoca'yı Yarkent'ten kovar. Appak Hoca Tibet'e gidip, Dalay Lama V'den İsmail Han'a karşı yardım ister. Budist dini ile İslam dinini ayıran uçurum düşünüldüğünde bu teşebbüs bir hayli garip gelebilir. Fakat, siyasi çıkarlar söz konusu olunca, birbirine zıt bu iki dinin temsilcileri anlaşmada zorluk çekmezler. Dalay Lama V eski öğrencisi Galdan'a mektup yazarak, Appak Hoca'ya yardım etmesini önerir. Her şey iki tarafın istediği gibi biter. Galdan Altışehir'i işgal etmede hiç zorluk çekmez. İsmail Han esir alınıp, Appak Hoca Altışehir'e 1678 yılında han tayin edilir.

Galdan Altışehir'i himayesine aldıktan sonra, Cengiz Han'ın destanına yeniden başlama sevdasına kapılır. "Bir zamanlar emrimizde olanların köleleri mi olacağız? İmparatorluk atalarımızdan bize miras kalmıştır" iddiası ile Çin'e doğru genişler. Fakat, Galdan 12 haziran 1696'da Çin ordusu tarafından ezilir. Galdan'ın hatunu öldürülür, bütün mallarına el konulur, sürüleri Çinliler'in eline düşer. Ordusunun yarısını kaybeden Galdan, batı istikametine kaçır ve 3 mayıs 1697'de kısa bir hastalıktan sonra ölür² (Grousset 1980 : 484-486).

Galdan'ın yerine Singge'nin oğlu Çivan Araptan han olur. Çivan Araptan 1727'de ölünce, tahtına oğlu Galdan Sirin oturur (Şincangning Kiskiçe Tarihi 1984 : 373). Galdan Sirin 1745'te ölür. Onun üç oğlu vardır : Lama Darca, Çivan Durci Namcar ve Çivan Daş. Lama Darca küçük kadının oğlu olduğu için, babasının yerine geçemez. Çivan Durci Namcar

¹ İli, Tanrı Dağları'nın kuzey doğusundan başlayıp, batıda Balkaş Gölü'ne dökülen yaklaşık uzunluğu 1 400 km olan bir nehirdir (LİU 1988 : 1055). İli ovası, mutedil yayla iklimi, hayvancılığı ve elması ile ünlüdür. Şu anda ili nehrinin kuzey kıyısında bulunan Gulca şehrinin etrafında, Çağatay Han döneminde Almalık (Elmalı) adında bir şehir de varmış. Gulca, Kuldja şeklinde Ruslar tarafından koyulmuş addır. Bilindiği gibi, bu İli yöresini Ruslar 1871- 1881 yılları arasında 10 yıl idare etmişler (Sadri 1984 : 297).

² (Uygurlarning Kiskiçe Tarihi : 341)'ne göre, Galdan intihar etmiştir.

13 yaşında iken han olur. O yaşının küçüklüğüne bakmadan zevk ve eğlenceye verildiği için, eniştesi Sayın Bulak tarafından öldürülür, yerine Galdan Sirin'in büyük oğlu Lama Darca han olur. Bu yeni han, kendisinin han olmasına yardım eden Sayın Bulak ve Cungar Hanlığının kuruluşunda payı olan Büyük-Küçük Sirin'leri da öldürür. Daha sonra, Cungar kabile beylerinden olan Amursana, Lama Darca'yı öldürüp, Cungarlar'ın Teycisi Davaçi'yi hanlığa yükseltir. Önce işbirliği yapan bu iki şahıs, gitgide birbirine amansız düşman kesilir. Amursana ile Davaçi ikisinin arası açılır ve yakalanmadan korkan Amursana Çin'e sığınır. Appak Hoca'nın İsmail Han'a karşı Kalmuklar'dan yardım istediği gibi, Amursana da Çinliler'den Davaçi'ye karşı yardım ister. Bu fırsatı değerlendiren Çin hükümdarı Çenlung, 4.5.1754'te şu yarlığı (ferman) ilan eder : "Gelecek yıl iki yol ile İli'ye asker gönderilecektir. Onların gücü parçalanacak. Birkaç on yıldan bu yana devam edegelen vaziyet böylece haledilecektir". Şubat 1755 yılında Amursana başta olmak üzere Çin ordusu Doğu Türkistan'a gönderilecektir (Şincangning Kiskiçe Tarihi 1984 : 378-383).

Çin ordusu mayıs 1755'te, Davaçi kuvvetini Giden³ dağında ezer. Güneye kaçan Davaçi, Üçturfan Hakim Bey'i Hocisi tarafından yakalanıp, Çin ordusuna teslim edilir. Davaçi Pekin'e götürülür. Amursana, Davaçi'nin Çin hükümetince öldürülmesini umar. Fakat, Davaçi Pekin'de serbest bırakılır, hatta ona Çin hükümdarının oğlu anlamına gelen Çing Vang (prens) ünvanını verir. Hükümdarın bu tutumu, eğer Amursana Çin'e ihanet ederse, ona karşı Davaçi'yi kullanma arzusundan doğacaktır. Çin hükümdarının bu arzusuna rağmen, Davaçi hasret içinde çok geçmeden ölür. Onun küçük çocuğu da babasının ölümünden sonra uzun yaşamaz, ölür. Böylece Cungar hanlığının kurucusu Batur Hunteyci'nin soyundan olan Davaçi ve onun oğlunun ölümü ile, Cungar Hanlığı da tarihe karışır (Howorth 1876 : 654).

Çin hükümdarının Davaçi'ye prens ünvanı vererek onu bağrına basmasından da anlaşılıyor ki, İmparator Amursana'ya güvenmemektedir. Bu kuşku hemen kendini gösterir, İmparator, Amursana'yı şereflendirmek bahanesiyle Pekin'e davet eder. Fakat, aynı kuşku Amursana için de geçerlidir o : "Bir kurt ne kadar tok olsa bile, yine de sinsice taze kan dökme arayışı içinde bulunur" fikri ile hemen silaha sarılır ve İmparatorun askeri kalesini işgal ederek, Mançu generalları olan Panti ve Aiongan'ı öldürür (Howorth 1876 : 656). Çin ile Amursana arasındaki bu hadise Büyük-Küçük hocaları da etkiler. Altışehir'de hocaların bağımsız devleti ilan edilir.

³ Giden dağı, İli vilayetine bağlı, İli nehrinin güneyindeki Moğol Küre nahiyesi civarındadır (Şincangning Kiskiçe Tarihi 1984 : 385).

Sonuçta, Çin tekrar bütün Doğu Türkistan üzerinde askeri faaliyete başlar. Amursana Kazaklar arasına, sonradan Sibirya'ya kaçar. O burada 21.9.1757 günü 35 yaşında iken, çiçek hastalığından ölür (Şincangning Kiskiçe tarihi 1984 : 392).

Cungar Hanlığını yani Tanrı Dağları'nın kuzeyini işgal eden Çin ordusu, Cungarlar'ın 21 küçük kabile beylerini kılıçtan geçirir. Bir kısmı Rusya'ya kaçar. Kısa bir süre içinde darmadağın olan Cungar Hanlığı varlığını yitirir. Artık Çin ordusunun gözleri Tanrı Dağları'nın güneyine, hocaların idaresindeki Altışehir'e dönecektir (Howorth 1876 : 661).

Çin İmparatorluğu'nun Cungar Hanlığı'nı işgal etmede Cungar beyleri arasındaki taht kavgaları ne kadar yararlı olmuşsa, Altışehir'i işgal etmede, Aktaglık-Karataglık mücadelesinin de o kadar yararı olmuştur. Üstelik Altışehir'deki, Kuçar Hakim Bey'i Mirza Hudi, Üçturfan Hakim Bey'i Hocisi gibi her şehirdeki Cungar Hanlığı'na dayanarak hükümdarlığını sürdüregelen beyler, Cungar Hanlığı'nın çökmesiyle, hükümdarlık yerini korumak için, hemen, Çin'e yaranma yonluna giderler. Doğu Türkistan Türklüğü'nün günümüze kadar süre gelen istiklal mücadelesinin bütün hainleri hep bu beylerden çıkmıştır (Uygurların Kiskiçe Tarihi : 371). Çin Doğu Türkistan'ı bu beyler aracılığı ile elde ettiği gibi, hep bu beyler aracılığı ile idare etmiştir. Burhaniddin Hoca İsyanı'nun bastırılıp, bütün Altışehir'in Çin ordusunun eline geçmesinde, Mirza Hudi ile Hocisi'nin Çin askerleriyle beraber Çinliler için yerli halka karşı yürütülen savaşta gösterdiği hizmetler, Çin İmparatoru Çenlung tarafından takdir edilmiştir. Çenlung, Mirza Hudi'yi "Uygurlar'ın içindeki ünlü ve dürüst devlet adamı"; Hocisi'yi "Yüksek itibarlı ve şu anda başkentimizdedir" diye övmüştür (Liu 1988 : 984).

Altışehir işgal edildikten sonra Mirza Hudi Yarkent'e, oğlu Osman Kaşgar'a Hakim Bey olarak tayin edilir. Hocisi'nin başkent Pekin'e götürülmesi, Çenlung'un onu sevdiğinden dolayı değil, Hocisi'nin çok değişken yapıya sahip olmasının doğurduğu kuşkudan ileri gelmektedir (Liu 1988 : 936). Çinliler'in Doğu Türkistanlılar arasındaki, önce yükseltip kullandığı, fakat sonradan güvenemediği insaları başkente götürme eylemi yakın çağımızda da, rejim değişikliklerine bakmadan aynen devam etmiştir. İkinci Dünya Savaşı sırasında, Doğu Türkistan'da Üç Efendi (Üç Bey) olarak bilinen Mesut Sabri, Mehmet Emin Buğra ve Çin'e hizmet eden eski beylerin soyundan olan İsa Yusuf Alptekin'ler (Alptekin 1985 : 40) Çin'in o zamanki geçici merkezi Çungking'de Çinliler'in elindedir (Alptekin 1985 : 429). Milliyetçi Çin hükümeti onları 12.11.1944'te İli'de kurulan Şarki Türkistan Cumhuriyeti'ne karşı kullanmıştır (Alptekin 1985 : 444). Komünist Çin döneminde ise, sırasıyla Doğu Türkistan'ın kukla başkanı

yapılarak Türklüğe karşı kullanılan Burhan Şehidi (1894-1990), Seyfeddin Azizi ve İsmail Emet'ler sonradan Pekin'e götürülerek orada yaşamaya zorlanmıştır. Hep aynı muamele, aynı tedbir. Bu yüzden, Doğu Türkistan istiklalcıları nezdinde mesela, Mahmut Muhiti'nin nezdinde, Çin'in kızıllının da, sıyahının da hiç farkı yoktur.

B. Mançular

Doğu Türkistan'ın istilası, Çin'deki Mançular hanedanı dönemine (1644-1912) rastladığı için, Mançular hakkında kısaca bilgi vermem uygun olur. Mançular'ın asıl yurdu, bugünkü Çin'in kuzey doğu bölgesi olan Mançuriye'dir. Mançular'ın bugünkü Rusya sınırları içinde kalan kısmına Tunguzlar denilir. Mançular yaşadığı bölge itibarıyla Eski Türkler'in (Hunlar, Göktürkler, Uygurlar), Moğollar'ın ve Çinliler'in komşularıdır. Konuştukları dil, Ural-Altay dil grubunun Altay koluna mensuptur. Mançular 1644 yılında bütün Çin'i istila ederek, 1912 yılına kadar Çin'i Pekin'den idare etmişlerdir. Mançular, dilinin Altay dil grubuna mensup olması, Çinliler'in kuzey komşusu olması ve Çin'i istila ederek, orada bir hanedan kurmasıyla her ne kadar Moğollar'a benzese bile, ister Çin tarihinde, ister Türk tarihinde oynadığı rolleri itibarıyla Moğollar'a nisbeten çok büyük fark ve zıtlıklar arz etmektedir.

Moğollar yarım yüzyıllık bir mücadeleden sonra 1278 yılında bütün Çin'e hakim olmuşlardı (Howorth 1876 : 237). Öğrenmeyi çok seven, geniş fikirli, ünlü devlet adamı Kubilay'ın (1214-1294), hemen hemen bütün Asya'yı kapsayan büyük Moğol imparatorluğunu bir elden yönettiği 35 yıllık hükümdarlık devri, Moğol tarihinin en şanlı devridir (Howorth 1876 : 251-252). Kubilay 80 yıllık ömrünün sonuna kadar Çin'de yaşasa bile, babası Tuluy ve dedesi Cengiz gibi bütünüyle milletine bağlı kalır. Atalarının hatırasını anmak üzere Cengiz'in babası Yesukey'den başlayarak, bunların adına tapınaklar yaptırır. En güzel Çince eserleri Moğolcaya çevirtir. Bir ekip kurarak, Moğol imparatorluğunun tarihini yazdırır (Howorth 1876 : 223-224). Kubilay'ın dinler hakkındaki tutumu da tikkate değerdir. O, bütün dinlere eşit muamele ederek, her dinin büyük törenlerine katılmış. "İsa, Muhammed, Mosa ve Şakyamuni veya Buda'dan ibaret dünyanın bu dört büyük peygamberinin hepsi için dua edermiş". Kubilay büyük dinlere böyle saygı göstermekle beraber, dünyevilikten uzaklaşmayı, zevklerden el çekmeyi teşebbüs eden bir tarikatın bütün kitaplarının yakılmasını 1281 yılında emretmiştir (Howorth 1876 : 273). Kubilay'ın dinler hakkındaki bu tutumu, Timur oğulları'ndan Hindistan padişahu Ekber tarafından geliştirilmiş halde devam ettirilecektir.

Pekin'deki son Moğol hanı Togan Timur, 1368 yılında Pekin'i terk eder ve Moğolistan'da bir Moğol olarak ölür(Howorth 1876:329). Moğollar Tür-

kistan'da Türkleşirler, fakat Çin'de Çinlileşmezler. Moğollar Türkistan'ı işgal ederken (1220), Türkler Moğollar'ın müttefiki olurlar. Turfan İdikut Devleti'nin hanı Barçuk Art Tekin 10 000 kişilik ordusu ile Cengiz Han'ın batı seferine katılır. Moğol işgalinden sonra Türkistan, Fars ve Arap kültürünün baskısından kurtulup, tekrar Türkleşir. Mançular ise, Moğollar'ın tam tersine, Çinlileşmiş ve devleti tamamen Çin devlet geleneğine göre, Çin kültürüne dayanarak idare etmişlerdir. Mançular, Doğu Türkistan'a hırçın bir istilacı olarak gelmiş ve Çinlilere kendilerini beğendirmek için, Çinlilerden beter Çincilik yapmış, direnişçileri acımasız bir şekilde öldürmüşlerdir. Mançu hanedanının 300 yıl (1644-1912) kadar uzun zaman Pekin tahtında saltanat sürebilmesinin başlıca sebebi, onların Çinlileşmiş olmasından ileri gelmektedir. Moğollar Çinlileşmemiş oldukları için, onların Pekin'deki saltanatı kısa sürmüş, 100 (1278-1368) yılı bile bulmamıştır. Moğollar, Moğolluklarını Pekin'deki saltanatlarından daha değerli ve yüksek tutmuşlardır.

Bu iki milletin geçmişteki farklı yaşamı ve tutumları, onlara öyle bir farklı gelecek hazırlamış ki, bugün Mançu milleti, Mançu toprağı denilen bir şey yoktur. Fakat, Moğol milleti denilen Moğol kimliği ve İç Moğolistan, Dış Moğolistan denilen Moğol toprağı vardır. Cengiz Han "Ulusum yaşadıkça, kendi ölümünden korkmuyorum" ("Cengiz Han Yeniden At Koşturuyor" : 29.3.1990) derken, ulusunu sürekli yaşatabilmek için, Moğol tarihinde ulusuna bitmez-tükenmez manevi güç bıraktığına inanmıştır. Şüphesiz, ulusları yaşatan, ulusların tarihindeki büyük şahsiyetler ve manevi değerlerdir.

Mançular, tarihlerinde, kendilerini ayakta tutabilecek, Moğollar'ın tarihindeki gibi büyük şahsiyetleri ve manevi değerleri olmadığı için, ister istemez Çinlileşme yoluna gitmişlerdir. Tarihinde büyük şahsiyetleri olmayan uluslar, meşru babası olmayan çocuğa benzer. Böyle çocuğa kim sahip çıkarsa, onun malı olur. Eğer dünyada, tarihi, tarihindeki büyük şahsiyetleriyle övünmeye haklı olan ulusların birisi Moğollar ise, diğeri Türklerdir. Zaten bu iki ulusun tarihi Büyük Timur dönemine kadar iç içedir.

Doğu Türkistan üzerinde cereyan eden Birinci Çin İstilasası'nın (1755), İkinci Çin İstilasası'nın (1878) ve Üçüncü Çin İstilasası'nın (1949) getirdiklerinin ve götürdüklerinin Doğu Türkistanlılar açısından hiçbir farkı olmadığı için, Mançuları Çinliler'den, Mançular'ın istilasını Çinliler'in istilasından ayıran farklı bir ifade kullanmayı lüzum görmedim. Bu üç Çin istilasası hakkındaki geniş açıklamam, "VI. BÖLÜM, A. YAKUP BEY DEVLETİ'NİN KURULUŞU VE İKİNCİ ÇİN İSTİLASI" başlığı altındaki son bölümde verilecektir.

III. BÖLÜM

HOCALARIN ORTAYA ÇIKIŞI VE YAYILIŞI

A. Hocaların Kökeni

Şiiler kendi iddialarına göre, haklı oldukları halde hak arama mücadelesini kayb ettikleri için -önce Hz. Ali'nin öldürülmesi (661) ve Kerbela olayı (680), sonradan Ali'nin evladı sayılan Yahya b. Zeyd'in Horasan'da isyan ettiğ i için 743 yılında öldürülmesi (Barthold 1990 : 209)- onlarda Allah'a muhtaç olma duyguları daha çok alevlenmiş görünmektedir. Böylece tasavvuf, Allah'a daha çok yaklaşmanın, onun yardımına sığınmanın, acı ları dindirmenin bir düşünce tarzı olarak önce Şiiliğ in bulunduğu bölgelerde gelişmiştir.

Horasan'ın¹ İran geleneklerini daima muhafaza eden bir muhit halinde kalması ve bu geleneğ in tasavvuf cereyanları ile ahenk teşkil ederek sufilere² uygun ortam hazırlaması, tasavvufun artık merkezi olan Horasan'dan daha iç erlere, Maveraünnehir'e ve Türkistan'a kadar nüfuz etmesine yol açar. Zaten Türkler İslamiyet'in birçok unsurlarını doğrudan doğruya Araplar'dan değil, Acemler aracılığ ıyla almışlardır. İslam medeniyeti Türklere, İran kültürünün merkezi olan Horasan yoluyla Maveraünnehir'den geçerek gelir (Köprülü 1966 : 16). Böylece Herat, Nişapur, Merv 9. 10. 11. yüzyıllarda nasıl büyük sufiler ile dolup taştı ise, 10. yüzyıldan itibaren Buhara, Semerkant, Fergane de büyük şeyhlere mekân vazifesini görür. Bu suretle Türkler arasında kuvvetlenen tasavvuf cereyanına Muhammed Maşuk al-Tusi ve Amir Ali Abu gibi Türkler de bayraklık etmeye başlar. Halk çekici bu derviş ve şeyhlere karşı fazla ilgi gösterir, onları samimiyet ve sevgiyle karşılar. Bu suretle yalnız şehirlerde değil, köylerde göçebeler arasında bile sufilerin karametleri, menkibeleri dilden dile dolaşır. Halk arasında kuvvetli kanaatların kuruluşuna sebep olur. Göçebe Türkler arasında cennet ve cehennemden bahseden dervişler ozanlara benzetilerek hararetle kabul edilir. Bunlara ata, baba ünvanı verilir (Kufralı, Doktora Tezi : 27-28).

¹ Horasan, "doğ an güneş ülkesi" anlamında olup, İran'da bölge ve eski eyalet. İran yaylasının en doğ u kısmında Türkmenistan ile Afganistan sınırında uzanır.

² Sufi, tasavvuf felsefesini benimseyen kimse.

İşte o zamanlar, şimdiki Taşkent şehrinin yanındaki Sayram³ kasabasında dünyaya gelen, ünlü şeyh İbrahim'in oğlu Ahmet Yesevi, Yesi'ye⁴ gelerek burada Arslan Baba'nın sevgisine nail olur. Fakat bu zatın az sonra ölümü üzerine Buhara'ya giderek, burada Yusuf al-Hamadani⁵ ile karşılaşır (Kufralı Doktora Tezi : 29).

Hamadani 1049/1050-1140 yılları arasında yaşamış olup, 1067/68 yılından sonra Bagdat'a gelir ve orada Şeyh Ebu İshak Şirazi'ye rastlar. Az zamanda arkadaşlarından ileri giderek, üstadının takdirini kazanır. Buhara, Herat ve Merv'de bulunur. Kendisinin mezarı Merv'dedir (Köprülü 1966 : 52-56). Türkistan'daki hocaların manevi atası, işte bu Yusuf al-Hamadani'dir. Onun ünlü dört halefi vardır : Hoca Abd Allah-i Barraki, Hoca Hasan-i Andaki, Hoca Ahmet Yesevi, Hoca Abd al-Halik Gucduvani (Kufralı, Doktora Tezi : 19). Kendisine Hoca ünvanı verilen Yusuf al-Hamadani'nin manevi feyzi halefleri tarafından bir silsile ile peygambere kadar çıkarılır (Kufralı Doktora Tezi : 22).

Hoca Ahmet Yesevi, halifeligi Hoca Abd al-Halik Gucduvani'ye (ölümü 1179 veya 1189) bırakarak Buhara'dan doğru Türkistan'a (Yesi'ye) döner ve burada 1166/67 yılında vefat eder (Köprülü, 1966 : 59). Ahmet Yesevi'nin Buhara'dan Yesi'ye kendi memleketine geri dönmesi elbette bir rastlantı değildir. O, dışarıdan gelen Fars veya Arap kökenli hocalar ile anlaşamamıştır. "Din ile devleti ayrı iki şey bilen Türk şeyhleri hocaların dünyevi işlere karışmasını kötü görürlerdi" diyor Togan (1981 : 196). Yeseviliğin Anadolu'daki temsilcisi Hacı Bektaş Veli'dir (Kufralı Doktora Tezi : 37).

Ahmet Yesevi'nin Türkistan'a çekilmesi üzerine Yusuf al-Hamadani'nin makamına geçen Hoca Abd al-Halik Gucduvani, fazla halife yetiştirmek suretiyle tarikatın gelişme sahasını Buhara, Maverünnehir ve Hora-

³ Köprülü (1966 : 49)'ye göre ve ondan istifade eden Kufralı (Doktora Tezi : 28)'ya göre, Ahmet Yesevi'nin doğduğu bu Sayram kasabası, Doğu Türkistan'ın Aksu şehri yanındaki Sayram'dır. Fakat, bu isim benzerliğinden ortaya çıkmış bir yanlışlıktır. Taşkent yakınındaki Ahmet Yesevi'nin doğduğu Sayram ile Aksu yakınındaki Sayram hakkında Doğu Türkistanlı tarihçi Musa Sayrami (1836-1917) şu bilgiyi vermektedir: Kalmuklar'ın 1670-1755 yılları arasındaki istilası döneminde, Taşkent yakınında bulunan Sayram kasabasından 60 aile doğuya zorla göç ettirilmiştir. Bu göçmenler geldikleri yere nisbetle Sayrami olarak adlandırılıp, yeni yerleştikleri yere de Sayram adı verilmiştir. İşte bu yeni Sayram, Aksu yakınındaki Sayram'dır. Musa Sayrami buralıdır. Musa Sayrami dedelerinin Taşkent yakınındaki Sayram'dan geldiğini yazmaktadır (Sayrami 1986 : 590-592).

⁴ Yesi-bugünkü adıyla Türkistan şehri, Türk menkibesine adı karışmış ünlü bir yerdir. Bilhassa, Hoca Ahmet'in bu şehre nisbetle Yesevi lakabını alması, Türk alemindeki tarihi önemini bir kat daha arttırmıştır (Köprülü 1966 : 51).

⁵ Hamadan, batı İran'ın başlıca ticaret merkezi. Hamadani buralıdır, yani Acem'dir.

san'a doğru genişletmeye muvaffak olur. Abd al-Halik'in babası Gucduvan'da⁶ yerleşmiş Malatyalı Abd al-Calil-i İmam adında bir zatmış. Annesi de Rum melikleri neslinden gelmektedir. Gucduvan'da İmam Sadr al-Din namında birisinden tahsilini ikmal eden, Abd al-Halik, batını ilme karşı olan meyil ve sevgisinin tesiri ile arayış içinde iken, Yusuf al-Hamadani'nin Buhara'ya geldiğini duyar ve oraya gider. Gucduvani'nin şöhreti yalnız bu sahada değil hacca giden müritlerinin propagandası ile Arap memleketlerine ve Şam'a kadar yayılır (Kufralı Doktora Tezi : 42).

Gucluduvani'den sonra gelen hocalardan Azizan Ali-i Ramitani⁷ (ölümü 1315) ünlüdür. Azizan'ın dördüncü halifesi olan Hoca Muhammed Baba Sammasi⁸ faaliyetlerini bilhassa Buhara'da kuvvetlendirerek , tarikatın Horasan, Afganistan ve nihayet Hindistan'a doğru yayılmasına yol açacaktır. Hoca Muhammed Baba Sammasi'nin haleflerinden Seyyid Amir-i Kulal⁹ (ölümü 1370), Bahaüddin Nakşibendi'yi yetiştirmesi ve Sammasi ile Bahaüddin arasında vasıta olarak bilinmesi itibarıyla mevkii önemlidir. Amir-i Kulal gençliğinde güreş ile meşgul iken, Hoca Muhammed Baba'nın gayretiyle tasavvuf yoluna giderek Baba'ya 20 yıl hizmet etmiştir (Kufralı Doktora Tezi : 45-47).

Kulal'ın haleflerinin en ileri geleni tarikata esas simasını veren Muhammed Bahaüddin Nakşibendi'dir. Hoca Bahaüddin Nakşibendi ünvanıyla ünlü olan Muhammed b. Muhammed al-Buhari'ye (1318-1389) Büyük Timur'un gösterdiği ilgi, Hoca Ahmet Yesevi'ye gösterdiği ilgiye nisbetle silitir (Kufralı Doktora Tezi : 50). Timur'un Bahaüddin Nakşibendi'yi sevmemesi elbette normaldir. Timur'u öldürmek için 1371'de tertip edilen suikasta birkaç beyle beraber din adamları da katılmıştır. O dönemin din adamları tamamen Bahaüddin Nakşibendi'nin tarikatına bağlıdır. Fakat Timur, bu suikastçılara oldukça yumuşak davranmıştır (Barthold, 1930 : 17-18).

Kasr-ı Arifan'da dünyaya gelen Bahaüddin Nakşibendi daha üç günlük iken, Muhammed Baba Sammasi tarafından Amir-i Kulal'a havale edilir. Onsekiz yaşında Sammas'a giderek Muhammed Baba'dan feyz alan Bahaüddin, bu zatın vefatı üzerine Semerkant'a giderek oranın ünlü sufi ve dervişleriyle görüştüktan sonra, tekrar Kasr-ı Arifan'a döner. Bu es-

⁶ Gucluduvan, Buhara'ya 6 fersah mesafededir (Kufralı Doktora Tezi : 42). Fersah, Arapça 5 km yakın bir ölçü biriminin adıdır.

⁷ Ramitan, Buhara'ya 2 fersah yakın kasaba (Kufralı Doktora Tezi : 45).

⁸ Sammas, Buhara'ya 2 fersah yakın kasaba (Kufralı Doktora Tezi : 46).

⁹ Amir-i Kulal, hayatını çömlekçilik ile kazandığı için Kulal veya Çömlekçi ifadesi ona lakap olmuştur (Kufralı Doktora Tezi : 47).

nada oraya gelen Amir-i Kulal, Bahaüddin'i manevî terbiyesine alır. Bahaüddin Nakşibendî manevî şahsiyeti geliştikten sonra, iki defa hacca gitmek suretiyle İslam aleminin ünlü şahsiyetlerini tanımak ve onlara kendisini tanıtmak fırsatını elde eder. O, ikinci defasında Hoca Muhammed-i Parsa'yı beraberinde götürür. Horasan'a geldiklerinde Hoca Parsa'yı diğer eshabı ile birlikte Nişapur'a gönderir. Kendisi Buhara'ya yerleşir ve ölümüne kadar orada kalır (Kufralı Doktora Tezi : 51-53).

Bahaüddin'in babasının ve müritlerinden birinin mezarının da aynı mahalde olduğu bilinmektedir. Halk için ziyaretgah olan Buhara'daki bu türbe, aynı zamanda, Buhara emirleri için de mukaddes bir ocak olmuştur. Şu kadar ki, her emir Buhara'yı terketmeden evvel ve Buhara'ya döndüğü zaman, ilk önce Bahaüddin'in mezarını ziyarete koşar. Bahaüddin'in taraftarları bu türbeyi kâbeye eşit tutma arzusunda bulunurlar (Caferoğlu 1936 : 361).

Bahaüddin Nakşibendî'nin birinci derecedeki halefleri : Hoca Muhammed-i Parsa ile Hoca'nın damadı Ala al-Din-i Attar'dır. Hoca Muhammed-i Parsa (ölümü 1418) ikinci defa hacca gider. Mekke'de hastalanır, Medine'ye götürülür ve orada ölür. Ala al-Din-i Attar (ölümü 1399) Hoca Bahaüddin'in makamına geçen ve devrinin Nakşibendî Tarikatının yegane müşşidi olarak tanınan zat, işte bu zattır. Aslen Harizmli olan bu zat, Buhara'ya tahsile gelir ve sonradan Bahaüddin'e damat olur. Ala al-Din-i Attar'ın oğlu Hoca Hasan-i Attar (ölümü 1422) babasının tarikatını devam ettirir (Kufralı Doktora Tezi : 58-59).

Hoca Bahaüddin'in vefatı esnasında Bedaşa'n'da bulunan Hoca Yakup-i Çarhi, Ala al-Din-i Attar'ın daveti üzerine Buhara'ya gelir ve 1446 yılındaki ölümüne kadar irşad vazifesini devam ettirir. Nizam al-Din-i Hamuş, hem Bahaüddin Nakşibendî'den hem de Ala al-Din-i Attar'dan terbiye alır. Sad al-Din-i Kaşgari (ölümü 1456) Nizam al-Din-i Hamuş'un makamına ulaşarak, Nakşibendîliğin irşad merkezini Herat'a nakletmek suretiyle, bu şehrin medeniyet alemine sunduğu sanat zirvesine mistik bir renk katar. O, Hicaz'a gitmiş ve tam bir müşşid olarak tarikat sahasında görüldüğü zaman, etrafında güzide bilginler ile şeyhlerden müteşekkil bir zümre olur. Herat, manen tamamiyle kendisine bağlanır. Sultan Ebu Sait Mirza'nın son derece yakını bulunan bu zat, zaman zaman Mirza'nın tahtına oturup kendisine mesnevi okur. Sad al-Din-i Kaşgari'nin halefi Abd al-Rahman-i Cami olup (ölümü 1492), o Timurlular döneminin ünlü hocası Ubeydullah Ahrar'ı kendisine sohbet şeyhi yapar (Kufralı Doktora Tezi : 63-66).

B. Hoca Ubeydullah Ahrar ve Muhiti

Yakup-i Çarhi'nin en büyük halefi olan Hoca Ahrar Taşkendi'nin (1404-1490) baba ciheti aslen Bağdatlı olup, Taşkent'e gelip yerleşir (Kufralı Doktora Tezi : 68). Hoca Ahrar'ın kendisi dağlı Tacikler'den olup, en yakın taraftarları arasında Türk yoktur (Barthold 1927 : 210). Hoca Ahrar gençliğinde Semerkant ve Herat'ta da bulunur, çevresini genişletir ve 1431'de Taşkent'e geri döner (Kufralı Doktora Tezi : 71). Hoca Ahrar'ın iki oğlu vardır : Hocaka Muhammed ve Hoca Muhammed Yahya (Kufralı Doktora Tezi : 75). Şaybak Han'ın Semerkant'ı işgali üzerine Hocaka Muhammed Ahsi'ye gidip, orada vefat eder. Hoca Muhammed Yahya ise, ağabeyine nisbeten babası gibi siyasi olaylara daha çok karıştığı için, Babur'a da yakınlığından dolayı iki oğlu ile beraber Şaybak Han tarafından öldürülür. Hoca Ahrar'ın yerine, Hoca Muhammed Yahya'dan sonra, Hocaka Muhammed'in oğlu Hoca Abd al-Hakk geçer (Kufralı Doktora Tezi : 78).

Hoca Ahrar'ın ünlü halifesi Abdullah İlahi Simavi (ölümü 1490) tahsile başladığı zaman, İstanbul'a gelerek, Zeyrek Medresesi'nde yerleşir. Nakşibendilik İstanbul'a tam bir tarikat halinde işte bu zat aracılığı ile girer (Kufralı 1948 : 131). Hoca Ahrar'ın torunu Abdal-Hadi, hükümdar Bayezid II ile görüşür. Seyyid Ahmed-i Buhari, Nakşibendiliğin esaslı bir şekilde İstanbul'da yerleşmesini temin için, Bayezid II'nin Nakşibendiliğe olan ilgisinden yararlanır. Seyyid Ahmed-i Buhari vefat ettiği sıralarda (1515) onun halefleri tarikatı Bursa'da yaymaya başlar (Kufralı 1948 : 137, 138). Böylece Nakşibendi şeyhleri İstanbul'dan sonra Bursa'da da toplanırlar. Bunların arasında al-Şeyh Muhammed al-Buhari (ölümü 1591) gibi, Murad III zamanında gelerek Silistire'de yerleşmek suretiyle o yörede oldukça geniş bir ün kazanan ve halk arasında kerametleri rivayet edilen, şeyhler de vardır (Kufralı 1948 : 147).

Nakşibendiliğin propagandasını yapan ünlü hocalardan biri de Mevlana Muhammed Kazi'dir. O, bilim arayışı içinde iken, Hoca Ahrar ile görüşür ve bir müddet onun mutfak hizmetinde bulunur. Bu hizmetinden dolayı, Hoca Ahrar ona Mevlana (efendimiz) lakabını verir. Mevlana Muhammed Kazi sonradan, Timur'un dördüncü kuşaktan torunu Miranşah kolundan Sultan Mahmut Mirza'nın manevi lideri olur (Dughlat 1972 : 212, 213). "Salsalat Ul Arifin" (Bilginlerin Sesi) Mevlana Muhammed Kazi'nin eseri olup, o 1516 yılında Taşkent'te ölür (Dughlat 1972 : 342).

Babur, büyük şahsiyeti ile her ne kadar büyük atası Timur'a benzese bile, onu Timur'dan ayıran farklar da küçümsenemez. Bu fark onun duygusallığındadır. Bu yüzden o, bir dereceye kadar hocaların koyu etkisinde

kalır. Onun Şiiliğe-belki çaresiz-yakınlık göstermesi de boşuna değildir. Babur'un Türkistan'da tutunamamasının esas sebeplerinden biri, işte onun bu özelliğinde yatmaktadır.

Hoca Ahrar öldüğünde (1490) Babur 7 yaşındaki çocuktur. Babur'un babası Ömer Şeyh, Hoca Ahrar'ın müridi olur, Hoca Ahrar ona "oğlum" der (Babur 1987 : 6). Babur'un düşmanları tarafından asılarak öldürülen (Babur 1987 : 56), Hoca Ahrar'ın müridi olan Hoca Mevlana Kadı, Babur'un üstadı ve piri olur (Babur 1987 : 487, 488). Babur'un huzurunda itibar görmüş Mir Derviş Muhammed Sarban, Hoca Ahrar'ın iyi müritlerinden olur (Babur 1987 : 436). Hoca Ahrar'ın müritlerinin etkisinden dolayı, Hoca Ahrar'a bağlı kalan Babur, Hoca Ahrar'ın tertip ettiği "Velidiye" adlı bir risaleyi nazma çevirir ve ayrıca bir Kur'an yazıp, onu Mekke'ye gönderir (Bayur 1987b : 0136). Hoca Ahrar'ı rüyamda gördüm, o beni kaldırdı, böylece şu birkaç gün içinde Semerkant'ı aldım, diye, Babur rüyasında bile Hoca Ahrar ile uğraştığını gizlememektedir (Babur 1987 : 87). Aşağıdaki rubaiyi Babur'undur: "Dervişler ile hiçbir akrabalığım olmamakla beraber, onlara can ve gönülden bağlıyım; şahlık ile dervişliğin birbirinden uzak olduğunu söyleme; şahım, fakat dervişlerin bendesiyim" (Babur 1987 : 435).

Babur'un Hoca Ahrar'ın oğullarına, mürid ve haleflerine bağlılığı, kendisinden sonraki Hindistan hükümdarlarında da görülür¹⁰. Aslen Kâbil'li olan Baki Billah-i Kâbili (ölümü 1605) Semerkant'a gelerek, oradaki Nakşibendi pirleri ile görüştüktan sonra, Hindistan'a gider ve orada yerleşip tarikatın faaliyetine girişir. Hindistan'a Nakşibendilik onun aracılığı ile girer. Baki Billah-i Kâbili'den sonra, onun yerine İmam-ı Rabbanî Müceddi al-Alf al-Sani Ahmed al-Faruki al-Sihri (1563-1624) çıkar. Hindistan'da Nakşibendilik bu zatın çabasıyla doruğuna ulaşır. Bu zatın nesebi 28 vasıta ile Hazret-i Omar al-Faruk'a ulaştırılır (Kufuralı Doktora Tezi : 82-84).

Hoca Ahrar'ın torunu olan Hoca Havand Mahmud veya Hazrat Mahdumi Nura da denilen zat, Irak, Şiraz, Rum, Mısır ve oradan Mekke'ye giderek hac görevini yerine getirir. Geri dönerken, Cidda'dan yola çıkarak, Hindistan üzerinden Kabil'e gelir, Babur'u ziyaret eder. Babur Semerkant'ı geri alınca, Hoca Nura da Semerkant'a gider ve orada 1524'e kadar kalır. Sonradan Seidiye Hanlığı'na gelir, Kâşgar'da 2 yıl, Turfan'da 3 yıl kalır. Bu seyahatlar Mahdumi Nura'nun 23 yılını alır. Bu zat Kâşgar'da iken, Seidiye

¹⁰ Hocalara karşı, Babur'un torunu olan Ekber'in, diğer Türk hükümdarlarına nisbeten değişik tutumu, olağanüstü bir istisnadır. Ekber'in Hocalar hakkındaki görüş ve tutumu, sonraki sayfalarda sunulacaktır.

Hanlığı'nın kurucusu Seyit Han, ona mürid olur (Dughlat 1972 : 395-397). İşte bu zatın oğlu Hoca Muin, Hindistan'da padişah Ekber'i ziyaret eder (Bayur 1987a : 83).

C. Hindistan Padişahı Ekber'in Din ve Hocalara Bakışı

Din ve hocaları doğru anlayan ve onlara karşı devrim girişiminde bulunan ilk Türk padişahı Ekber'dir. O, "Allaha tapmak iddiasında bulunanların ekserisi kendi emellerine taparlar" (Bayur 1938 : 147) diyerek, hocaların kimliğini net bir şekilde açıklar. Ekber'in amacı, dinî temellere dayanan ve dolayısıyla türlü dinlerden, onlar için başka başka olan birçok kanunlar yerine, herkesçe uyulması gereken ve dinî esaslardan ayrılan laik özde kanunlar yapıp, halk arasında eşitliği sağlamaktır (Bayur 1987a : 75-76). "Ekber, büyük babası Babur ve yedinci göbekten atası Büyük Timur gibi, Türklüğün yetiştirdiği en yüksek uzkişiler arasında yer almaktadır" (Bayur 1987a : 159). Nakşibendî şeyhleri Timurlular'ın yaşattığı Türk devlet sistemi ile Uluğ Bey'in temsil ettiği müspet bilimlerin ve Baysungur'un temsil ettiği güzel sanatların düşmanı olurlar (Togan 1970 : 378). Ekber bu tarihi gerçeği anlar. Burada misyonerlerin Ekber hakkındaki bir yazısını sunuyoruz:

"İmparator (Ekber) bir Müslüman değildir ve her inan şekli hakkında şüphelidir; kuvvetle iddia ediyor ki, Allah tarafından tesbit edilmiş bir inan şekli yoktur. Zira bunların her birinde akıl ve mantığına mugayir bir şey buluyor ve öyle zannediyor ki, akıl ve mantık her şeyi kavrayabilir. Mamafih bazı zamanlar hiçbir inan İncil kadar üzerinde tesir bırakmadığını kabul ediyor ve bir adamın bunu hakiki ve diğer inanlara faik adedecek kadar ileri gittiği vakit onu kabule hazır olduğunu söylüyor. Sarayda bazıları o bir putperesttir ve güneşe tapar, diğerleri Hıristiyandır, daha başkaları yeni bir din kurmak niyetindedir, diyorlar. Halk içinde de imparator hakkında muhtelif fikirler vardır: Bazıları onu Hıristiyan, bazıları putperest ve bazıları Müslüman addediyorlar. Mamafih en akıllıları onun ne Hıristiyan, ne putperest, ne de Müslüman olduğunu iddia ediyorlar ve işin en doğrusunun bu olduğuna kanidirler; veya zannediyorlar ki, o halkın teveccühünü kazanmak için zahiren her dine uyan bir Müslümandır" (Bayur 1938 : 160).

Ekber'in bu düşünce ve tutumuna karşı her yerde isyanlar çıkar. Delhi'nin doğusunda önemli bir merkez olan Compur'a gönderilen kadılar kadısı, makamına oturur oturmaz Ekber'e karşı isyanın farz olduğuna dair fetva verir. İsyân çıkar, fakat bastırılır. Ülemaların kışkırtması ile 1580 yılının sonlarında, Ekber'in küçük kardeşi ve Kabil'in bağımsız hükümdarı olan Mehmet isyan eder. Ülema Mehmet'in büyük destekçisi olur

ve dinin kurtarılması beklenir. Derhal birçok yerde hutbe onun adına okunmaya başlar. Fakat, Ekber galip gelir ve olayı yatıştırır. Kardeşini kısmen şefkat ve kısmen de Türkistan'a, Özbekler'e kaçmaması için affeder. Bu zaferden sonra Ekber birçok yerlerde kadıları değiştirir ve yenilerini, hocaları iyice bakıp gözetebilecek insanlardan seçer (Bayur 1938 : 161).

Yeni din çıkardığı iddia edilerek, Ekber'i tenkit eden, Turan hükümdarı Özbek Abdullah Han'a, 1586 yılında verdiği şu cevap dikkate değerdir : "Allah için dediler ki, bir oğlu oldu, peygamber için bazıları dediler ki, sihir yapıcıdır. Ne Allah, ne peygamber insanların iftiralardan kurtulabilirdi. Ben nasıl kurtulabilirim" (Bayur 1938 : 167).

Ekber'in ortaya koyduğu yeniliklerden bazı örnekler şunlardır:

1. Bir kadından fazla evlilik yasaklanır.
2. Akraba evliliği yasaklanır.
3. Herkesin beğendiği dine girmesine ve her din mensuplerinin istedikleri gibi ibadet evi yaptırımlarına izin verilir.
4. Eğitimde ahlak ve ilme önem verilir.
5. Faizle borç para verilmesine müsaade edilir.
6. Şarap satma ve içmeye müsaade edilir (Bayur 1938 : 177, 178, 179).

D. Kuçar ve Kaşgar Hocaları

Altışehir, 16. yüzyıldaki dünya deniz ticaret yollarının açılmasıyla beraber, denizlerden uzak kapalı coğrafi konumunun etkisi altında, Türk dünyasının en geri kalmış bir bölgesi haline gelir. İşte bu yüzden hocaların da en çok nüfuz ettiği bölge, burası olur.

Kuçar Hocaları'nın atalarına ait bilgiyi, "Tarih-i Reşidi"nin yazarı Mirza Haydar Duğlat'ın kendi çağdaşı olan Mevlana Hoca Ahmed'den duyduğu hikayeden özet olarak alıyoruz:

Cengiz Han Buhara'yı şubat 1220'de işgal ederken¹¹ (Grousset 1980 : 234), Buhara'daki son mücahitlerden yaşlı Hafız-üd-Din öldürülür, onun kardeşi Mevlana Şüca-üd-Din Mahmud Karakurum'a sürgün edilir. Karakurum'daki bir felaket sebebi, Mevlana Şüca-üd-Din Mahmud'un oğulları Karakurum'dan kaçıp, Turfan ile Hoten arasındaki Lub Katek¹² şehrine

¹¹ Howorth (1876 : 78)'a göre, Cengiz Han'ın Buhara şehrinin önünde görüldüğü tarih 19.6.1219'dur.

¹² Katek, aslında "kötek" kelimesinin bozulmuş şekli olup, "kütük", ağacın kütüğü ifadesiyle, Lub'un harap olan şehri anlamını vermektedir (Masami 1978 : 81).

gelip yerleşirler. Buraya gelenlerin en sonuncusu olan Şeyh Cemal-üd-Din, Lub Katek'te cereyan eden kum afetinden¹³ kaçıp Aksu şehrine gelir ve orada Aksu civarındaki Ayköl (Bayköl) denilen yerde, Cengiz Han'ın yedinci kuşaktan torunu Tuğluk Timur (1329-1365) ile karşılaşır. Onu Müslümanlığa davet eder. Fakat, Cemal-üd-Din'in ölümü ile bu girişim gerçekleşemez. Din yayma işini babasından devralan Arşad-al-Din, Tuğluk Timur'u İli'de (bugünkü Gulca) bulup, ona 160 000 kişilik Türk-Moğol ordusu ile Müslümanlığı kabul ettirir (Dughlat 1972 : 5-15).

Arşad-al-Din bu görevi yerine getirdikten sonra, Tuğluk Timur'un ona hediye olarak verdiği Kuçar şehrinin İçirik (İç kanal) denilen yerine gelip yerleşir. Arşad-al-Din'in buradaki mezarı "Ulug Molla" (Ulu Molla) adıyla ünlüdür (Sayrami 1986 : 189-190). Kaşgar Hocaları'na ve sonradan Yakup Bey'e karşı çıkacak olan Kuçar Hocaları, işte bu Arşad-al-Din'in soyundan gelmektedir. Son Kuçar Hocası olan Raşidin, Yakup Bey Kuçar'ı ele geçirirken öldürülür (Korupatkin 1984 : 266). Sayrami (1986 : 190)'ye göre, Raşidin, Arşad-al-Din'in soyundan gelen Nizamiddin Şeyh Hoca'nın üçüncü oğludur. Arşad-al-Din'in soyuna mensup Kuçar Hocaları'nın en ünlüsü Hoca Tac-üd-Din olup, Kuçar Hocaları'nın Nakşibendi Hocaları ile olan bağı, onun aracılığı ile kurulacaktır. O gençliğinde okumak için Maveranünnehir'e gider ve orada Hoca Ahrar'a mürid olarak hizmetini yapar (Masami 1978 : 85).

Hoca Tac-üd-Din Turfan'a, kendi memleketine döndüğü sıralarda, Hoca Ahrar'ın torunu Hoca Muhammed Yusuf (Hoca Nura'nın küçük kardeşi) Kaşgar'a Seyit Han'ın yanına gelir. İşte o zaman Tac-üd-Din, Hoca Muhammed Yusuf'u ziyaret etmek için Kaşgar'a gelir (Dughlat 1972 : 372). Tarihçi Mirza Haydar Duğlat'a bilgi veren hocaların biri bu Hoca Tac-üd-Din'dir. Onun özgeçmişine ait aşağıdaki bilgiler yine "Tarih-i Reşidi"de ve Çin kaynaklarında kaydedilmiştir:

Hoca Ahrar, Tac-üd-Din'i Turfan'a geri gönderirken, ona henüz tam İslamlaşmamış Tarım Bölgesi'nin İslamlaştırılması gerektiğini söyler. Tac-üd-Din Turfan'a döndükten sonra, Ahmet Alça Han ve onun oğlu Mansur Han'a 50 yıl refakat eder. Bu iki han onun müridi olur. 1524 yılında Mansur Han, 20 000 kişilik askeri birlik ile Sucu'yu kuşatıp Çin'e karşı cihat savaşı yaparken, Hoca Tac-üd-Din 70 yaşının üstünde olmasına rağmen

Baytur (1986 : 270)'a göre, bu şehrin adı "ketik" (gedik), yani şehir kalesinin gedik olmasından gelir. Fakat bu yorum doğru değildir. Çünkü, harap olan bir şehir için "gedik" ifadesi kâfi gelmiyor.

¹³ Turfan ile Hoten arasındaki Taklamakan Çölü'nün adı "tekti mekan" (aslı mekan) sözcüklerinden türemiştir. Bu çölde kum altında kalan şehir kalıntıları günümüzde bile görülmektedir.

bu savaşa katılır ve Mansur Han'ın gözleri önünde şehit düşer. O, zamanın en büyük zengini olup, yoksullara dağıttığı serveti ile de ün kazanmış bir hocadır (Masami 1978 : 86-87).

Kuçar Hocaları'nın atası Arşidin (Arşad-al-Din) öldükten sonra, onun dini görevini büyük oğlu Obul Pettah ve torunu Fahridin ardarda üstlenir. Duğlat Bey'i Abubekir'in Altışehir'deki saltanatı (1478-1514), Fahridin'in Kuçar Hocaları'na varislik ettiği zamana rastlar. "Tezkirat-al İrşad"dan aldığımız bilgilere göre, Abubekir Altışehir'de tutunabilmek için, kendisinin Hoca Ahrar'ın emriyle geldiğini söyler. Fakat, Yarkent halkı "burası Ahrar'ın toprağı değil, Hoca Fahridin'in toprağıdır" derler (LIU 1988 : 801-802). Bu demektir ki, Kuçar Hocaları'nın nüfuzu yalnız Kuçar ve Aksu yöresi (Taklamakan Çölü'nün kuzey yöresi) ile sınırlı kalmamış, Kaşgar ve Yarkent şehirleri de (Taklamakan Çölü'nün güney yöresi) Kuçar Hocaları'nın nüfuzu altına girmiştir. Yalnız Abubekir değil Seyit Han da Seidiye Hanlığı'nı kurarken, gücünü kuzeydeki köklü Kuçar Hocaları'ndan alan hocaların tepkisi ile karşılaşır. Yarkent Hanlığı'na sonradan gelen hocaların Seyit Han ve onun evlatları tarafından hoş karşılanması, onları Kuçar Hocaları'nın tepkisine karşı kullanma isteklerinden ileri gelmektedir. Yeni kurulan Seidiye Hanlığı'nın bir manevi desteğe ihtiyacı vardır. Bu manevi destek, Cengiz ve Timur'un bıraktığı milli değerler, gelenekler olmadığına göre-Seidiye Hanlığı'nın hanları gittikçe milli değer ve geleneklerden uzaklaşarak, tasavvufun etkisinde kalacaktır-şüphesiz dini değerler ve gelenekler olacaktır. Dini değerlerin sahipleri ise hocalardır. Abdureşit Han, Hoca Muhammed Şerif Büzrükvar'ı Yarkent Hanlığı'na davet eder. Büzrükvar Yarkent Hanlığı'ndaki itibarını yükseltmek için, Artuş'taki Sultan Satuk Buğra Han'ın mezarında yedi yıl şeyhlik yapar. Abdureşit Han mürid olarak onu her zaman ziyaret eder. Böylece Seidiye Hanlığı'nda Kaşgar Hocaları'nın oluşmasına ve yerleşmesine esas hazırlanır (LIU 1988 : 805).

Seyit Han'ın girişimi ile 1514 yılında Yarkent'te Seidiye Hanlığı kurulunca, Maveraünnehir'den etrafa yayılan hocalar, Kaşgar ve Yarkent'e de gelmeye başlar. O zamanlar, yani Türkistan Türklüğü'nün ağır bir şekilde sarsılmasından sonra, Türk hükümdarlarında, hocaların manevi liderliğine sığınma, onlara mürid olma gibi bir tutum, genel bir olay olarak Türk tarihinde karşımıza çıkmaktadır (Dughlat 1972 : 213). Bu durum, deprem sırasında ne yapacağını bilemeden şaşırıp ve depremin sırrını da bilmeyen zavallı insanların halini hatırlatmaktadır. Seidiye Hanlığı, kuruluşundan başlayarak hocaların etkisine meyilli olmuştur. Seyit Han içkiyi bıraktıktan sonra, sofiliğe ve tarikata ait kitapları okumaya koyulur. Okuduğu kitapların etkisinde kalarak, bir müddet vaktini yalnızlığa

çekilerek tasavvuf düşüncelerine dalmakla geçirir. Hatta tahttan vaz geçmeye niyet eder. Bu arada, Hoca Ahrar'ın torunu, Seyit Han'ın piri olan Mahdumi Nura'nın küçük kardeşi Hoca Muhammed Yusuf, Semerkant'tan Kaşgar'a gelir. Seyit Han, Hoca'yı karşılar, kendisinin derviş olma niyetini ona söyler. Fakat, Hoca ona, "Dervişlik ancak, devletindeki tahtın varlığı ile var olacaktır" diyerek, onu bu niyetinden caydırır (Dughlat 1972 : 370-372).

Büzrukvar ile 1533/36 yılında Yarkent Hanlığı'na gelen Kaşgar Hocaları'nın atası sayılan Mahdumi Azem ve onun oğulları hakkında 1012/1603 yılında yazılmış, Molla Evez adlı kişinin "Tezkire-i Mahdumi Azem ve Hoca İshak Veli" adlı elyazmasında aşağıdaki bilgiler verilmektedir:

"Mahdumi Azem'in dört karısı vardır. Büyük karısı Kasan vilayeti hocalarının evlatlarından Mir Yusuf Seyit'in kızıdır. Bu kadından dört oğul, iki kız doğmuştur. Büyük oğlu Muhammed Emin İshan Kalan namı ile ünlüdür. İkinci oğlu Hoca Dostu, üçüncü oğlu Hoca Bahavdun, dördüncü oğlu Hoca Abduhaluk İkinci karısı Bibi Melike Kasani, Kasan padişahının kızıdır. Bu kadından iki oğul, iki kız doğmuştur. Büyük oğlu Hoca Muhammed, ikinci oğlu Hoca Sultan İbrahim'dir. Üçüncü karısı Bibiçe Kaşgari, Sultan Satuk Buğra Han'ın evladıdır..... Hoca İshak Veli, Sultan Saltuk Buğra Han'ın evladından olan Bibiçe Kaşgari'den doğdu" denilmektedir. Bibiçe'nin babasının adı Mevlana Seyit Kaşgari'dir. Mevlana Seyit Kaşgari'nin büyük kızı, Kuçar Hocası Arşidin'in torunu Fahrudin'in karısıdır. Yani Kaşgar Hocaları'nın atası olan Mahdumi Azem ile Kuçar Hocaları'nın atası olan Arşidin'in torunu Fahrudin, bacanaktır. Fakat, bu hocalar arasında akrabalık ve inanç bağlarının derecesi ne olursa olsun, önce gelen Kuçar Hocaları ile sonradan gelen (yaklaşık 200 yıl aradan sonra) Kaşgar Hocaları arasında sürtüşmeler, menfaat çatışmaları olmuştur (LİU 1988 : 809-811).

Kuçar Hocaları'nın başlattığı Türkistan'ın İslamlaştırılmasını Kaşgar Hocaları devam ettirecektir. Türkistan Türklüğü'nü sallayan "deprem bölgesi" olan Maverainnehir'den gelen ve tasavvuf ile silahlanmış Kaşgar Hocaları iddia ve eylemlerinde daha faal olacaktır. Zaman, mekân ve şartlar Kaşgar Hocaları'nın iddia ve eylemlerine uygun gelecektir.

Fergane vilayetinin Kasan denilen yerinde dünyaya gelen Mahdumi'nin tam adı Ahmet Binni Seyit Celaliddin Hocagi Kasani'dir. O Nakşibendi tarikatının piri olduğu için ona "Mahdumi Azem" (Ulu Üstat) denilmiştir. Mahdumi Azem'in büyük dedesi Seyit Kemalüddin Macnuni'nin Mekke asıllı olduğu zikredilir. Kasani olarak da bilinen bu zat 1549 yılında

78 yaşında iken Semerkant yanındaki Dahbid köyünde ölmüştür (Hayıt 1975 : 15).

Hoca İshak Veli'nin oğlu Hoca Şadi, Hoca Şadi'nin oğlu Hoca Abdullah, Hoca Abdullah'ın oğlu Hoca Danyal'dır. Hoca Danyal'ın dört oğlu vardır: Yakup Hoca (Hoca Cahan), Yusuf Hoca, Hamuş Hoca ve Abdullah Hoca. Çokan Velihanoğlu'ndan istifade eden Howorth (1876 : 650)'a göre, Hoca Danyal'ın dört oğlu şöyle sıralanmaktadır: Hoca Cahan, Yusuf, Ayup ve Abdullah. Yani sıradaki üçüncü şahsın adı farklıdır. İlk sıralama "Tezkire-i Cahan"dan alındığı için onu kabul etmek daha uygundur. Hoca İshak, Yarkent Hanlığı'nın dördüncü hanı Mahmut'un tahta çıkmasının sekizinci yılında (1599/1600) Yarkent'e gelir ve tarikatın fikirlerini yaymakla uğraşır. Aynı zamanda derviş olan Mahmut Han ona mürid olur. Hoca İshak sonradan doğduğu yeri Dahbid'e döner ve orada ölür.

Seidiye Hanlığı'na Abdullah Han döneminde (1638/39-1668) Mahmudi Azem'in büyük oğlu Hoca Kalan'ın oğlu olan Hoca Yusuf, kendi oğlu Hidayetullah ile beraber Yarkent'e gelir (LİU 1988 : 812, 813). İşte bu Abdullah Han döneminde, Yarkent Hanlığı'na daha önce gelmiş, Mahmudi Azem'in küçük oğlu Hoca İshak'ın evlatları ile sonradan gelen Mahmudi Azem'in büyük oğlu Hoca Kalan'ın evlatları arasında hana-doğrusu iktidara- sahip çıkma mücadelesi patlak verir. Bu mücadeleyi Hoca Kalan'ın soyu kaybeder. Hoca Yusuf oğlu Hidayetullah ile beraber Kaşgar'a gider. Hoca Yusuf çok geçmeden Kaşgar'da ölür (Sayrami 1986 : 132). Sonradan Appak Hoca olarak adlandırılan Hoca Yusuf'un oğlu Hidayetullah, Tibet Lamasının desteğiyle Kalmuklar'ın yardımına erişir ve rakibi İshak Hoca'nın evlatlarını yener. Hocalar Devri'nin tipik temsilcisi olan Appak Hoca 1626 yılında Kumul'da doğmuş olup (Sayrami 1986 : 120. izah), 1690 yılında Kaşgar'da ölür (Buğra 1987 : 385). Mollaudov (1990 : 5)'a göre, Appak Hoca 1694 yılında ölür. "Appak Hoca Tezkiresi"nden istifade eden Korupatkin (1984 : 149)'e göre, Appak Hoca zehirlenerek öldürülür. Appak Hoca'nın Kaşgar'daki türbesi, Hocalar Devri'nden kalma en ünlü abidedir.

Onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda, yani hocaların tam olarak nüfuz etmeye başladığı devrelerde "hoca" sözcüğü "seyyid" sözcüğü ile eş anlamda kullanılır (Masami 1978 : 89). Hocalar kendi itibarlarını yükseltmek için kendi şecerelerini Hz. Ali'nin oğulları olan Hasan ve Husayn aracılığı ile peygamber Muhammed'e bağlarlar.

Şu anda bu tip sahte¹⁴ şecerelerden elimizde dört tanesi vardır:

¹⁴ Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, şu anda elimizde bulunan dört tane Kuçar ve Kaşgar Hocaları'na ait şecereler sahtedir. Hocalar çıkar ve iktidar mücadelesi verirken, taraftar ve güç

I. "Tarih-i Reşidi"nin devamı olarak 1087/1676-77 yılında yazılmış, İshak Hoca evlatlarının yani Karataglıklar'ın hararetli savunucusu olan Şah Mahmud Çuras'ın "Tarih-i Reşidi Zeyli" sinden alınmış Kaşgar Hocaları'nın şeceresi:

1. Amir Seyyid Hasan Umdani
2. Seyyid Tahir
3. Seyyid Haşim
4. Seyyid Kasim
5. Seyyid Burhan al-Din
6. Seyyid Ala al-Din
7. Seyyid Ziya al-Din
8. Seyyid Aşraf al-Din
9. Seyyid Calal al-Din
10. Şah Burhan al-Din
11. Mahdumi Azem
12. Hazret-i Hoca Muhammed İshak
13. Hazreti-i Hoca Muhammed Yahya
14. Hazret-i Hoca Muhammed Abdullah (Masami 1978 : 95).

II. Şah Mahmud Çuras'tan 90 yıl sonra 1182/1767-68'de Muhammed Sadık Kaşgari tarafından Çağatayca yazılmış "Tezkire-i Cahan"dan alınmış Kaşgar Hocaları'nın şeceresi:

1. Muhammed Mustafa
2. Fatima Zuhra
3. İmam Husayn
4. İmam Zayn al-Abidin
5. İmam Muhammed Bakir
6. İmam Cafer Sadık
7. İmam Musa Kazim
8. İmam Ali Musa
9. Seyyid Talib
10. Abd al-Lah Arac
11. Abd al-Lah Afzal
12. Ubayd al-Lah
13. Seyyid Ahmed

toplamak amacıyla, sahte şecerele yaparak, kendilerini peygamber evladı olarak tanıtmaya çalışmışlardır.

14. Seyyid Muhammed
15. Şah Husayn
16. Şah Hasan
17. Seyyid Calal al-Din
18. Seyyid Kamal al-Din
19. Burhan al-Din Kılıç
20. Seyyid Hoca
21. Seyyid Burhan al-Din
22. Seyyid Calal al-Din
23. Seyyid Hoca Ahmed
24. Mahdumi Azem
25. Hoca İshak Vali
26. Hoca Şadi
27. Hoca Abd al-Lah (Abdullah)
28. Hoca Danyal
29. Hoca Yakup (Masami 1978 : 96).

III. Hocalar hakkındaki Çin kaynağı olan Şİ-YÜ-TUNG-VİN-Cİ (Batı Bölgenin Tanıtımı)'dan alınmış Kaşgar Hocaları'nın seçeresi:

1. Peygamber
2. Ali
3. İmam Husayn
4. İmam Zaynul Abidin
5. İmam Mahmud Bakir
6. İmam Cafer Sadık
7. İmam Musa Kazim
8. İmam Ali Muşi Rıza
9. Seyyid Talib
10. Seyyid Abdulla
11. Seyyid Abzal
12. Abdulla
13. Seyyid Ahmed
14. Seyyid Mahmud
15. Şah Hasan
16. Şah Husayn
17. Seyyid Calalidin
18. Seyyid Kamalidin
19. Seyyid Burhanidin

20. Mir Divana
21. Seyyid Mahmud
22. Seyyid Burhaniddin
23. Seyyid Calalidin
24. Mahdumi Azem
25. Mahmud İmin
26. Muhammed Yusuf
27. Hidayetullah Hoca
28. Yahya Hoca
29. Mahmud
30. Burnd (Burhaniddin) (Masami 1978 : 97).

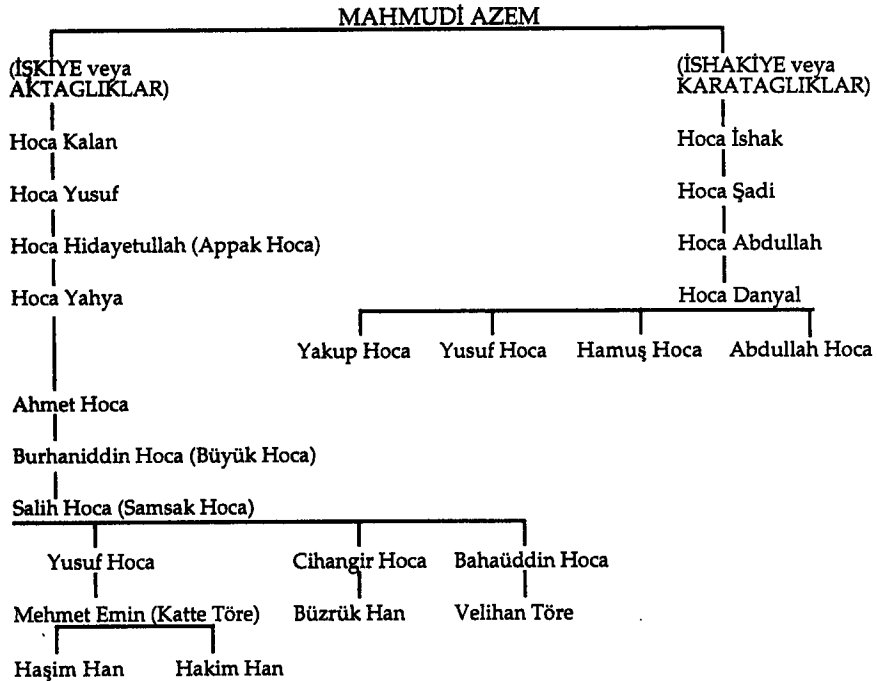
IV. Tuğluk Timur Han'ın İslamiyeti kabul etmesine ait elyazması bir menkibe olan "Tezkirat al-İrşad"dan alınmış Kuçar Hocaları'nın şeceresi:

1. İmam Hasan Ali al-Murtaza
2. İmam Husayn
3. İmam Zayn al-Abidin
4. İmam Muhammed Bakir
5. İmam Cafer Sadık
6. İmam Cafer
7. İmam Musa Kazim
8. İmam Ali Musa al-Riza
9. Seyyid Talib
10. Seyyid Afzal
11. Seyyid Abd al-Lah
12. Seyyid Muhammed
13. Hasan
14. Şah Husayn
15. Seyyid Calal al-Din
16. Seyyid Kamal al-Din
17. Seyyid Burhan al-Din
18. Mir Divana
19. Muhammed Hoca
20. Seyyid Burhan al-Din
21. Mevlana Şuca al-Din Mahmud (Mevlana Şuca-üd-Din)
22. Mevlana Camal al-Din (Mevlana Cemal-üd-Din)
23. Mevlana Arşad al-Din (Masami 1978 : 98).

Sayrami (1986 : 190)'ye göre, Yakup Bey tarafından öldürülen Kuçar'ın son hocası Raşidin, Mevlana Arşad al-Din'in soyundan gelen Nizamiddin Şeyh Hoca'nın üçüncü oğludur.

Şah Mahmud Çuras'ın eserindeki şecere Hasan'dan, "Tezkire-i Cahhan"daki ve Şİ-YÜ-TUNG-VİN-CI'daki şecere ise Husayn'dan başlıyor. Bu zıtlıklardan da anlaşılıyor ki, bu şecerelerin hiçbiri güvenilir değildir. Daha önce de bahsettiğim gibi, hocalar kendi itibarlarını yükseltmek, çıkar ve iktidar mücadelelerinde inananların desteğini elde etmek için, kendi atalarını peygamber soyuna bağlamaktadırlar.

MAHMUDİ AZEM SOYUNUN ŞECERESİ (1)

(1) Bak:

CHEN 1967 : VII. 38

KORUPATKİN 1984 : 151, 228.

LİU 1988 : 835, 1128.

MASAMİ 1978 : 96.

SAYRAMİ 1986 : 128-132.

Uygurların Kiskiçe Tarihi : 342, 405, 427.

IV. BÖLÜM

HOCALARIN İKTİDARA GELİŞİ VE AKTAGLIKLAR-KARATAGLIKLAR MÜCADELESİ

Altışehir'in Kalmuklar tarafından istilası (1678) ile başlamış ve bütün Doğu Türkistan'ın Çin tarafından istilası (1755) ile sona ermiş 77 yıllık bu devreye Hocalar Devri adı verilmiştir. Bu devrenin tarihi Appak Hoca'nın iktidara gelmesiyle başlar. Hocalar Devri, Cıngar Hanlığı'nı etkileyen olaylar ve değişik hanların değişik tutumları itibarıyla kendi içinde yine dört devreye bölünür:

- I. Galdan Devri (1678-1697) veya Appak Hoca ve ailesinin idaresi devri.
- II. Çıvan Araptan Devri (1697-1727) veya salt Cıngar idaresi devri.
- III. Galdan Sirin Devri (1727-1745) veya Karataglıklar idaresi devri.
- IV. Davaçi Devri (1745-1755) veya Çin istilası arifesi devri.

A. I. Galdan Devri (1678-1697)

Appak Hoca 1677'de Seidiye Hanlığı'nın son hanı İsmail Han tarafından kovalanınca, Keşmir yolu ile Tibet'e geçer ve burada Budistler'in lideri Dalay Lama V ile görüşür. Ondan İsmail Han'a karşı yardım etmesini ister. Doğal olarak bu istek Dalay Lama'nın hoşuna gider. Çünkü Altışehir hükümdarları Abubekir'den başlayarak Seyit Han ve Abdullah Han'lar Tibet'e birkaç defa asker göndererek, Budizme karşı cihat yapmışlar, Budistleri ağır derecede öfkelenmişlerdir. Artık Appak Hoca'nın isteğiyle Budistler'in Müslümanlar'a karşı kısas savaşı için bir fırsat yaratılmıştır.

Dalay Lama kendi öğrencisi, Cıngarlar'ın hanı Galdan'a mektup yazarak, Appak Hoca'nın Altışehir'deki nüfuzunun yerine getirilmesi için askeri yardım etmesini önerir. Bu öneri, Galdan'ın Seidiye Hanlığı üzerinde çoktan beri gönlünde beslediği hırslarını körükler. Şans Galdan'ın ayağına gelmiştir. Galdan askerî faaliyete geçmede hiç tereddüt etmez. Appak Hoca ve Cıngar komutanlarının başında bulunduğu 12000 kişilik Cıngar ordusu Muzart Geçidi üzerinden güneye, Yarkent'e doğru ilerler. Cıngar Hanlığı'nın en güçlü dönemine rastlayan bu askerî hareketin hedefine

ulaşmasında hiç şüphe yoktur. Cungar ordusunun faaliyeti "Tezkire-i Cahan" da şu şekilde hikaye edilir:

"Buşuktuhan (Galdan) mektubun konusuna saygı göstererek, çok asker biriktirip Kaşgar'a gönderdi. Kaşgar halkı, Appak Hoca'nın Kalmuk askeri ile beraber geldiğini duydu. İsmail Han'ın oğlu Babak Sultan, Kalmuklar'a karşı askerî girişimlerde bulunurken şehit düştü. Kalmuklar galip olarak Kaşgar'ı aldı ve Yarkent'e geldi. İsmail Han çok asker ile çıkıp savaştı. Yarkent Hakimi Evez Beg'e kurşun isabet etti, o şehit düştü. Han yenileceğini anladı, savaşa çok insan ölecekti. Bu sebeple han kendi insanları ile şehirden çıkıp uzaklaştı" (LİU 1988 : 818). Fakat, İsmail Han uzaklaşamaz, yakalanır ve ailesi ile beraber İli'ye götürülür.

Bu işgalden sonra, 1678'de Appak Hoca bütün Altışehir tahtına han tayin edilir. Appak Hoca'nın büyük oğlu Yahya Hoca Kaşgar'a hakim olarak gönderilir. Appak Hoca'nın padişah olduktan sonra yaptığı işlerin en önemlisi Karataglık Hocalar'ı ve onların taraftarlarını öldürerek, iktidarını muhaliflerinden temizlemek olur. İşte o zaman Karataglık Hocalar'dan iki kardeş, Şuayup Hoca ile Danyal Hoca yurt dışına, Keşmir'e kaçar. Fakat, Appak Hoca şiddet yolu ile umduğunu bulamaz. "Appak Hoca Kalmuk askeri ile beraber geldi" söylentisinin muhalifleri tarafından etkili bir şekilde propaganda malzemesi olarak kullanılması Appak Hoca'yı çok rahatsız eder. Sonuçta, "Tezkire-i Cahan"daki ifadeye göre : "Appak Hoca bir müddet padişahlık yaptı. Fakat, hocalık ile padişahlık bir arada yürümedi. Turfan'dan İsmail Han'ın küçük kardeşi Mehmet Emin Han'ı getirip, padişahlık tahtına oturttu" (LİU 1988 : 820). Appak Hoca, Mehmet Emin Han'ı bir "Kukla Han" olarak kullanıp, kendini rahatsız eden baskılardan kurtulmayı düşünecektir. Fakat, işler Appak Hoca'nın düşündüğü gibi gitmez. Mehmet Emin Han tahta çıkar çıkmaz, Cungar memur ve amirlerini Altışehir'den kovar, Cungarlar ile olan bütün ilişkisini keser. Bu gelişme Appak Hoca ve onun taraftarlarının işine gelmez. Çok geçmeden Mehmet Emin Han suikast ile öldürülür. Appak Hoca eskisi gibi yine Cungarlara dayanarak hanlığını sürdürür.

Hocalar arasındaki savaşın en şiddetlisi, Appak Hoca'nın ölümünden (1694) sonra, Appak Hoca'nın kendi ailesinden çıkar. Bu konu "Tezkire-i Cahan"da şöyle anlatılır: "Appak Hoca'nın cesedi Kaşgar'ın Yagdu denilen yerinde gömüldü. O zaman Hanım Padişah¹ Yarkent'te oturuyordu. Appak Hoca'nın büyük oğlu Hoca Yahya Kaşgar'da hükümdar idi.... Bir-

¹ Hanım Padişah, İsmail Han'ın kız kardeşi olup, Mehmet Emin, han olduğu sırada Appak Hoca ile evlenmiştir. Bu evlilikten de anlaşılıyor ki, Appak Hoca Altışehir de hükümdar olarak tutunabilmek için, eski han cemaati ile akraba olmaya çalışmıştır.

kaç gün sonra, Hanım Padişah Yarkent alimi Mirza Barat Ahun'u yanına alıp, Kaşgar'a Appak Hoca'nın mezarını ziyaret etmek için geldi. Hoca Yahya ona saygı gösterdi ve mezara yakın bir yere yerleştirdi. Hoca Yahya her gün şehirde kalıp, her sabah Hanım Padişah'ın ziyaretine geliyordu. Bir gün Mirza Barat Ahun, Hoca Yahya'yı gizli bir yere çağırıp : Hocam, kadın kişi ile yurt idare edilmez. Bir taraftan Kırgızlar rakip olmakta. Kendiniz Yarkent'te başkentte oturun. Bu halde düşmanlarımıza fırsat kalmaz, diye akıl verdi. Yahya Hoca : Babası Appak Hoca'nın ölümüyle beraber, üvey anası ile taht kavgası yaptı, denilir, diye itiraz eder. Barat Ahun: Yurt işi için utanmak söz konusu olamaz. Utanma ile memleket vuran olur. Siyaset elden gittikten sonra, pişmanlık fayda vermez, der. Bu konuşmadan Molla Sıkıy adında bir kişi haberdar olup, o bu konuyu kendi karısına söyler. Sonra bu söz Hanım Padişah'ın kulağına ulaşır. Hanım Padişah kuşku içinde Hoca Yahya'yı öldürmeyi düşünür. Birkaç kişiyi eline kılıç verip, suikast için hazırlar. Sabahı Hoca Yahya, Hanım Padişah'ın ziyaretine gelince, Hanım Padişah kinli bir şekilde ona : Hocam Yahya, ben bu mezarda geceyi geçirirken, siz şehirde rahat ediyorsunuz... Ben bir ana olarak burada misafir iken, geri dönmeme kadar burada benim yanımda kalmanız gerekmez mi ? Sizin hangi atanız han olmuş ki ... Hanlığa varislik etmeniz anlamsız değil mi ? Benim atalarım hanlık ile bugüne kadar gelmiştir, diye kinaye eder. Yahya Hoca : Size hizmet etmek için Kaşgar'da bulundum. Yoksa, bir köşede dua ile geçinirdim, der. Bu vaziyet altında, Latif Bakavul adındaki uyanık bir kişi, işaret eder. Yahya Hoca kaçır. Hanım Padişah Yarkent'e döner. Birkaç gün geçtikten sonra, Mirza Barat Ahun dervişler tarafından baltalanarak öldürülür. Altı aydan sonra Hanım Padişah'ın emriyle Hoca Yahya da öldürülür. Hoca Yahya'nın üç oğlu vardı. İkisini dervişler öldürür. Hoca Ahmet denilen oğlunu müritleri Delik Dağ'a kaçıtır" (LİU 1988 : 825).

Yarım yıldan az bir vakit içinde Kaşgar hakimi Muhammet Emin, Yarkent hakimi Şah Seyit ve onlar ile ilişkisi olan birkaç yüz kişi Hanım Padişah tarafından öldürülür. Bu şekilde şiddet yolu ile düşmanlarını bertaraf eden Hanım Padişah, kendi oğlu Mehdi Hoca'yı hanlık tahtına oturtur. Fakat, Hanım Padişah kendisi de dervişler tarafından bıçaklanarak öldürülür.

Hanım Padişah'ın öldürülmesinden sonra, han soyundan da, hoca soyundan da olmayan Akbaş Han adında birisi, kendini Yarkent Hanlığı'nın hani, diye tanıtıp, Yarkent Hanlığı'nın tekrar kurulduğunu ilan eder. Kaşgar'daki Aktaglık Hocalar, Delik Dağ'a gizledikleri Hoca Ahmet'i geri getirip, onu Kaşgar Hanlığı'nın hani ilan ederler. Bu şekilde şehir hanlıklarının kurulmasıyla, Aksu Hakim Bey'i Abdusattar, Üçturfan Hakim Bey'i

Hocisi'lar da kendilerini bağımsız hükümdar ilan ederler. Kumul, Çin'e bağlılığını belirtir. Turfan ise, Çin ile Cungar Hanlığı arasında bocalar. İşte bu karışık vaziyete o zaman Cungar Hanlığı müdahale etmekten yoksundur. Çünkü Galdan'ın Çinlilere yenilgisinden sonra, Cungar Hanlığı, batıya genişlemekte olan Çin'e karşı koymak zorunda kalacaktır.

Bu şehir hanlıkları arasındaki en zayıfı, Akbaş Han'ın kurduğu Yarkent Hanlığı olup, Akbaş Han yerini sabitleştirmek için, Yarkent'teki Karataglık Hocalar'a dayanarak, Aktaglık Hocalar'ı kılıçtan geçirir. Akbaş Han'ın Aktaglık Hocalar'a karşı yaptığı şiddet eylemleri hakkında, "Tezkire-i Cahan"da şöyle bir mübalagalı ifade bulunmaktadır : "Akbaş Han Yarkent'te bin tane divane-sufileri yakalayıp koyun gibi kesti. Onların kanı ile değirmen çevirip, un öğütüp yedi" (LİU 1988 : 827).

Akbaş Han Karataglık Hocalar'ı arkasına alarak Yarkent'te hükümdar olmaya çalıştığı o sıralarda, Karataglık Hocalar'ın tanınmış lideri Danyal Hoca Maverainnehir'dedir. Appak Hoca, saltanatı sırasında, Yarkent Hanlığı'ndan kaçan Keşmir'deki iki kardeş Karataglık hocaya birkaç defa mektup yazar. Onların hayatlarının tehlikesiz olduğuna teminat vererek, geri dönmelerini sağlar. Danyal Hoca ağabeyi Şuayup Hoca ile Tanrı Dağları'nın güneyine gelir. Fakat, onlar Tiznap nehrinden geçtiği sırada, Şuayup Hoca, Aktaglık Hocalar'ın önceden hazırladığı suikast girişimi ile öldürülür. Ceset nehre atılır. Bu faciadan kaçıp kurtulan Danyal Hoca, Hocent şehrine varleşir. Onun Yakup Hoca adlı oğlu burada doğar. İşte bu Danyal Hoca, Akbaş Han'ın daveti üzerine Yarkent'e geri döner. Akbaş Han, Danyal Hoca'ya Yarkent tahtını teslim eder ve kendisi Hindistan'a gider.

Yarkent, Karataglıklar'ın lideri Danyal Hoca'nın, Kaşgar ise, Aktaglıklar'ın lideri Ahmet Hoca'nın elinde olmak üzere bu iki şehir arasında dınmek bilmeyen aşırı düşmanlık sürtüşmeleri sürüp gider. Kaşgar'ın askerî birlikleri savaş ile Yarkent kapısına kadar dayanır. Yarkent kervanları yağmalanır. Yarkent'in durumu zayıftır. Böyle bir zor durumda, Danyal Hoca, Haşim Sultan adında bir Kazak kabile başkanını Yarkent'e davet ederek, onu Yarkent'in hanı ilan eder. İşte o andan itibaren Altışehir'deki Kazak ve Kırgızlar, hocaların yarattığı siyasî olaylara çeşitli vesilelerle karışmaya başlarlar. Göçebe olan atlı Kazak ve Kırgızlar'ın hareketliliği ve savaş kabiliyeti, elbette savaş durumunda olan hocaların dikkatini çeker. Hocalar ise savaş sanatından yoksundur. Kaşgar'daki Ahmet Hoca da, Kırgızlar'ı kullanmak amacıyla onların büyüklerinden Azumet Bi'yi Karahan; Kazar Zengi'yi Hakim Beg; Çarupbeg'i Eşikaga Beg olarak tayin eder.

Haşim Sultan Yarkent'te bir buçuk yıl kadar han olur. Önce o, Danyal Hoca'nın durumunu gerçekten düzeltir. İçte toplum düzenini rayına oturtur, dışta Hoten ile Kaşgar'ın saldırılarını durdurur. Fakat, sonraları gelişen olaylara hakim olamaz. Bu konuda "Tezkire-i Cahan"da : "Bozuk insanların etkisiyle Haşim Sultan'ın güçleri arasındaki ittifak bozuldu" diyor. Sonunda Haşim Sultan, kendi insanlarını yanına alıp, Yarkent'ten Tanrı Dağları'nın kuzeyine çekilir (LİU 1988 : 816-832).

B. II. Çıvan Araptan Devri (1697-1727)

Galdan ölünce, Çıvan Araptan Cungan Hanlığı'nın tahtına geçer. O, birkaç yıl kendini güçlendirdikten sonra, 1700 yılında Altışehir'deki hocaların şehir hanlıklarına karşı, 1677 yılında Galdan'ın yaptığı gibi, büyük çapta askerî eyleme girişir. Cungan ordusu Kumul ile Aksu'ya aynı zamanda saldırır. Kumul'da Çin askerlerinin direnişi ile karşılaşır, fakat Aksu'yu ele geçirmeyi başarır. Aksu'dan sonra güneye inen Cungan ordusu, Kaşgar çevresinden geçerek Yarkent'e yaklaşır. Danyal Hoca karşı koymadan teslim olur. Danyal Hoca'yı yanında götüren Cungan ordusu dönerken, Kaşgar'ı da işgal eder. Ahmet Hoca esir alınır. Danyal Hoca ailesi ile, Ahmet Hoca da ailesi ile beraber İli'ye götürülür. Onlar bugünkü Gulca şehri ile Nilki nahyesi arasındaki İren Kabırğa denilen dağlı yöreye yerleştirilip gözaltında tutulur (LİU 1988 : 833).

Altışehir'in Cunganlarca bu ikinci işgalinden sonra, Çıvan Araptan'ın ölümüne kadar (1727) bu yörenin tamamen Cunganlar tarafından askeri güce dayanarak tek bir elden yönetildiği bilinmektedir. Çıvan Araptan, Cungan Hanlığının tahtında iken, yalnız Altışehir'e değil, Lama dinini kendi lehine kullanmak amacıyla 1717'de Tibet'e de askerî güç kullandığı bilinir. Çıvan Araptan'ın 1723 yılındaki Kazaklar'a saldırısı, Kazaklar'ın tarihinde çok acı anılar bırakmıştır (Şincangning kiskiçe Tarihi : 362, 365).

C. III. Galdan Sirin Devri (1727-1745)

Çıvan Araptan 1727 yılında ölür, yerine oğlu Galdan Sirin han olur. Cunganlar'daki bu han değişikliği, Altışehir için bir idari değişiklik getirir. Galdan Sirin, Altışehir'i hocalar aracılığı ile idare etmenin daha kolay olacağını düşünür ve tutsak olan Danyal Hoca'yı Yarkent'e han tayin eder. Cungan Hanlığı, Altışehir'den her yılı için toplanan 100 000 madeni para değerindeki (3,5 ton gümüşe bedel) vergiyi, Danyal Hoca aracılığı ile almaya başlar. Danyal Hoca'nın bu hizmeti için, Cungan Hanlığı ona öşür, zekat gibi dini gelirlerden faydalanma yetkisini verir. Görülüyor ki, Altışehir halkı hem resmi vergi, hem dini vergi yükü altındadır. Resmi vergiyi Kalmuklar alır, dini vergiyi hocalar alır. Hocalar iktidara gelmeden önce

de Altışehir'in en zengin insanlarından olacaklardır. Mesela, Seidiye Hanlığı'nın ikinci hanı Abdureşit Han, Hoca Muhammed Şerif Büzrükvar'a şimdiki Kargalık nahiyesini (o zaman küçük bir köydür) ona özel toprak olarak verir (LİU 1988 : 805).

Danyal Hoca Yarkent'te "Kukla Han" olarak saltanat sürdüğü sırada, onun büyük oğlu Yakup Hoca İli'de rehin tutulur. Danyal Hoca, ölümüne kadar süren 7 yıllık (1727-1735) hükümdarlığı sırasında Cungarlar'a sadakatle hizmet eder. Her yıl İli'ye gidip, Cungar Hanlığı'na vergi teslim etme, hizmetinden rapor verme gibi işleri zamanında icra eder. Tabii bu sırada oğlu Yakup Hoca'yı da görme fırsatını bulur.

Danyal Hoca öldükten sonra, büyük oğlu Yakup Hoca Yarkent hakimi, ikinci oğlu Yusuf Hoca Kaşgar hakimi, üçüncü oğlu Hamuş Hoca Aksu hakimi, küçük oğlu Abdullah Hoca Hoten hakimi olarak tayin edilir. Bu tayin işinde "han" ifadesi kullanılmaz. Her hocanın yanına "Hakim Bey"leri tayin edilir : Abduvahit, Aksu'ya, Gazi Beg, Yarkent'e, Ömer, Hoten'e, Kipek, Kaşgar'a Hakim Bey olur (LİU 1988 : 835). Appak Hoca ve Danyal Hoca Altışehir'e hükümdar tayin edilirken, gerçi kukla mahiyetinde olsa bile "han" ifadesi kullanılmıştır. Fakat bu defa bu dört hocanın dört şehire sadece hakim olarak tayin edilip, "han" ifadesinin kullanılmamasından anlaşılıyor ki, Cungarlar Altışehir'i artık kendi toprakları olarak hissetmeye başlamışlardır. Her hoca, yanındaki başka hakim beyin kontrolü altındadır.

D. IV. Davaçi Devri (1745-1755)

Cungar Hanlığı'nın tahtında, 1745 yılındaki Galdan Sirin'in ölümüyle iki yıl içinde üç defa han değişir. Nihayet Amursana'nın desteğiyle Davaçi han olur. Davaçi'nin iktidarı, dışarıdan Çin baskısının arttığı, içten Cungar beyleri arasında çatışmaların çoğaldığı, genel olarak, Cungar Hanlığı'nın çökmekte olduğu devreye rastlar. Bu durum doğal olarak, Altışehir'deki hocaların tutumunu da etkiler. Cungar beylerinin Galdan Sirin'in ölümüyle boşalan taht için yapılan şiddetli kavgaları, Hoca Yusuf'un İli'de bulunduğu döneme rastlar. Cungar tahtına önce Galdan Sirin'in küçük oğlu Çivan Durci Namcar han olur. Çok geçmeden, Çivan Durci Namcar eniştesi Sayin Bulak tarafından öldürülür, yerine Galdan Sirin'in büyük oğlu Lama Darca han olur. Bu yeni han, kendisinin han olmasına yardım eden Sayin Bulak ve Cungar Hanlığı'nın kuruluşunda payı olan Büyük-Küçük Sirin'leri da öldürür. Daha sonra Amursana, Lama Darca'yı öldürüp, Davaçi'yi hanlığa yükseltir.

Hoca Yusuf Cungarlar arasındaki bu olup biten olayları yakından izler ve bu fırsattan yararlanarak, Cungarlardan kurtulmak için hemen harekete

geçer. O, Kaşgar hakimi Kuş Beg ve Kırgızlar'ın başkanı Ömer Mirza ile gizli halde haberleşir . Onlara ayaklanmanın hazırlıklarını yaptırır. Bütün hazırlıklar bitince, Hoca Yusuf'un önerisine göre, Kaşgar Hakimi, Davaçi'ye "Kırgızlar, Kaşgar ve Yarkent'e her an saldırabilir" diye yalan bilgi göndererek, olayın yatıştırılması için, Hoca Yusuf'un geri gönderilmesini ister. Bu haberden endişe duyan ve çevresinden de emin olamayan Davaçi, Yusuf Hoca ve oğlunu salıverir.

Üçturfan Hakim Bey'i Hocisi, Hoca Yusuf'un gizli planlarından haberdar olur. O, bu konuyu Davaçi'ye iletmek üzere İli'ye giderken, yolda, Bay haniyesinin civarından akan Muzart nehri boyunca Hoca Yusuf ile karşılaşır. Hoca Yusuf, Hocisi'nin İli yolculuğundan kuşkulandığı için, Kaşgar'a hızlı bir şekilde gelir ve savunma hazırlığını yapar. Hocisi'nin ihbarı üzerine Davaçi, güneye Hoca Yusuf'u yakalamak için, 300 atlı asker gönderir. Fakat, Davaçi'nin Hoca Yusuf'u yakalama çabası ve Kaşgar beylerinden Hudayar'ın planladığı Hoca Yusuf'u öldürme girişimi sonuçsuz kalır. Hudayar kendisi öldürülür. Sonuçta Kaşgar, Yarkent ve Hoten şehirleri Cungar Hanlığının bağlayıcı bütün öneri ve eylemlerini geri çevirir. Davaçi, kendisinden önceki Cungar hanlarının yaptığı gibi güvenilir bir askerî faaliyete girişemez (LİU 1988 : 836-840). Davaçi ile Amursana ikisinin arasındaki düşmanlık sonucu, Amursana Çin'e sığınarak yardım isteğinde bulunur. Çin de bu olayı kendi isteğine göre değerlendirir.

Çin İmparatoru Doğu Türkistan'a asker gönderdiği sıralarda (1755), Altışehir'deki siyasî durum şöyledir : Karaşehir, Kuçar, Aksu ve Üçturfan, Cungar Hanlığı'na bağlılığını sürdürmektedir. Kaşgar, Yarkent ve Hoten, Karataglık Hocalar'ın idaresindedir. Kumul ve Turfan Çin'in etkisi altındadır (LİU 1988 : 891).

Çin ordusu, Cungar Hanlığı'nı darmadağın ederek Davaçi'yi yakaladıktan sonra, Altışehir'in işgali ve idaresi gündeme gelir. Aksu Hakim Bey'i Abdulvahap, Üçturfan Hakim Bey'i Hocisi'lerin teklifi üzerine güneydeki Karataglık Hocalar'a karşı kullanmak amacıyla, ataları Ahmet Hoca döneminden buyana tutsak bulunan Aktaglık Büyük-Küçük hocalar salıverilir.

Tanrı Dağları'nın kuzeyinde Çin, Cungar ve Aktaglık Hocalar arasında cereyan eden gelişmeleri, güneydeki Karataglık Hocalar elbetti ilgi ile izlerler. Yusuf Hoca, Yakup Hoca ve Abdullah Hoca (Padişah Hoca) kardeşler başta olmak üzere, Karataglık Hocalar ve onların taraftarları Yarkent'te toplanıp, Burhaniddin Hoca'ya (Büyük Hoca) karşı savaşmanın çarelerini tartışırlar. İşte o zaman Burhaniddin Hoca 400 kişilik Çin ve

1000 kadar Kalmuk askerlerinden müteşekkil bir yabancı ordunun başında Üçturfan'a gelip yerleşmiş görünmektedir. Karataglık arasında tartışmada, Üçturfan'a gidip, Burhaniddin ile orada savaşma fikri ağırlık kazanır. Yusuf Hoca, Üçturfan'ın Yarkent'ten çok uzak olduğunu, ortada bulunan çöl yolunun yıpratıcı olduğunu, savaş kazanılsa bile orayı korumanın güç olacağını söyleyip, Üçturfan'a gidip savaşma fikri taraftarlarını fikrinden caydırmaya çalışır. Fakat, o sıralarda ağır hasta olan Yusuf Hoca ölür. Yakup Hoca, Yenihisar, Yarkent, Kargalık ve Kırgızlar'dan toplanmış birliğin başında Artuş üzerinden Üçturfan'a gider. Yakup Hoca'nın küçük kardeşi Abdullah Hoca, Kaşgar'da Yusuf Hoca'nın yerine hükümdar olur.

Yakup Hoca'nın ordusu uzun ve meşakkatli yolculuğun yorgunluğunu gidermeden savaşa girer ve kısa sürede savaşı kaybeder. Yakup Hoca yenik ordusu ile Kaşgar'a çekilir. Bu yenilginin en önemli sebebi, ordu komutanlarından bazıları Burhaniddin tarafına geçer. Savaş sırasında cereyan eden en ağır olaylardan biri de, Yarkent ordusunun terki-bindeki Kırgız atlı askerlerinin cepheyi bırakarak yağma hareketine girişmeleridir. Yakup Hoca'nın Kaşgar'a döndükten sonra yürüttüğü savunma eylemleri de pek başarılı olamaz. Çünkü, yenilgiden dönmüş Yarkent askerlerinin kendilerini aklama amacıyla karşı taraf gücünü isteyerek abartıp söylemeleri, Kaşgar halkını tereddüte düşürür. Üstelik Kaşgar eskiden Aktaglık'ın tesirinde bulunan şehir olduğu için, Burhaniddin'in taraftarları orada az değildir. Burhaniddin Artuş'a geldiğinde çok sayıdaki Aktaglık taraftarları onun safına katılırlar. Sonuçta, Yakup Hoca, Abdullah Hoca başta olmak üzere Karataglık Yarkent'e kaçarlar. Burhaniddin Hoca Kaşgar'a rahat bir şekilde girer. Yarkent ordusunun kuzeye yürüyüşünden Burhaniddin'in Kaşgar'a girmesine kadar geçen zaman 40 gündür (LİU 1988 : 895-898). Bundan sonra, Karataglık Hocalar ile Aktaglık Hocalar ortasındaki en kanlı son savaş Yarkent'te cereyan edecektir.

Burhaniddin Hoca Kaşgar'ı ele geçirdikten sonra, asker sayısını çoğaltır. Burhaniddin'in askerleri Çin ve Kalmuk askerlerinin dışında, Kaşgar askerleri, Aksu askerleri ve Kırgız askerleri olarak adlandırılır. Kırgızlar'dan Kurbat Mirza, bu yeniden kurulan ordunun başına geçer. Başında Burhaniddin Hoca'nın bulunduğu kalabalık bu ordu, Yarkent'i ele geçirmek için faaliyete geçer.

Yarkent, Karataglık Hocalar'ın son ve en güçlü kalesidir. Fakat, Yakup Hoca, burada da Burhaniddin'e karşı koyabileceğine güvenemiyor, Mekke'ye gitme tereddütüne kapılır. Yakup Hoca'nın bu isteği, Yarkent

Hakim Bey'i Gazi Beg ve Niyaz Beg'ler başta olmak üzere, bir bölüm askerler ve amirler tarafından kesin bir şekilde engellenir. Yarkent'te yoğun bir şekilde savaş hazırlığı yapılır. Gazi Beg Yarkent ordusunun komutanlığını üstlenir. Niyaz Beg bütün sivil savunma işlerini üstlenir. Şehir halkı ve şehir çevresindeki çiftçiler şehir kalesini daha dayanıklı hale getirmek için çalıştırılır.

Yarkent, Altışehir'in nüfusu en yoğun olan şehirdir. Şehir kalesinin umumi uzunluğu 10 kilometreye yakındır. Kalenin 12 kapısı vardır. Bu şehir Duğlat beylerinden Abubekir'in ve Seidiye Hanlığı'nın başkenti olur. Hocaların Altışehir'de nüfuz etmesinden başlayarak Karataglık Hocalar'ın merkezi olur. Karataglık Hocalar'ın piri sayılan Hoca İshak Veli'den sonraki hocaların çoğu bu şehirdeki Altın Mezar'a gömülüdür. Altın Mezar ve Çiltan Mezarı'nın çevresine çok sayıda Karataglık Hocalar ve dervişler toplanır. Onlar Yarkent Savaşı başlanınca çok asebileşir. Gözleri dünmüş halde savaşın en şiddetli yerlerinde savaşır. "Ya Allah, Ya Resulullah!" diye zikir ile önüne geleni kesip, çiğneyip geçer. Savaşın ilk döneminde Burhaniddin'in ordusu çok insan yitirerek geri çekilir. Burhaniddin kendisi de yaralanır. Yarkent Savaşı'nın ilk dönemindeki bu başarıların sırrı, Burhaniddin'in yaptığı savaşın, istilacı haksız bir savaş mahiyetini taşımasıdır. Burhaniddin'in ordusunda Çin ve Kalmuk askerlerinin bulunmasından dolayı, Yarkent halkı, hak ve adaletin kendileri tarafında olduğuna inanmaktadırlar. Bir tarafta disiplinli iyi silahlanmış bir ordu, öbür tarafta inancına sarılmış, ölümü göze almış kalabalık halk.

Burhaniddin Hoca doğrudan doğruya savaş yolu ile şehiri ele geçiremeyeceğini anlayınca, başka bir yola, tehdit ve aldatma yoluna başvurur. Bu yol karşı tarafa bir mektup yazmakla başlar. Burhaniddin'in Yarkent'e gönderdiği mektubu, "Tezkire-i Cahan"a göre şöyledir:

"Ey Hoca Cahan (Yakup Hoca), ey Yarkent halkı, dikkat ediniz! Sizlere önce Hakani Çin'in yarlığı (fermanı) ikinci olarak Amursana'nın yarlığı şu ki, birçok zamandan bu yana, bu yurda Kalmuk beyleri hükümdar olmuştur. Sizler buraya vergi ödeme vaatı ile görevlendirilmiş ve başkan olmuştunuz. Şimdi ise görev ve vaatlerinizi unutup, vefasızlık etmekle, sonunuzun ne olacağını düşünmeden karşı koymakla meşgulsunuz. Davaçi tahttan indi, Hakani Çin'in yarlığı ile Amursana han oldu. Bütün Kalmuk hududu emin bir hale geldi. Onlara ait olan yurtlar Hakana ait oldu. Bizi Moğolistan yurdunu ele geçirip, Hakani Çin'in yarlığını iletin diye buraya gönderdi. Onlar kabul görse iyi, kabul etmezlerse savaşın, eğer yenilseniz, biz bundan sonra çok sayıda asker gönderip, savaş ile halkı esir alıp, şehiri viran ederiz, diye dinlerine göre yemin ettiler. Şimdi sizin için faydalı

oları şu ki, sizler kin kılıcını bırakıp yurt büyükleri ile beraber önümüze gelin. Biz han ve beylerden sizin bağışlanmanızı isteriz. Ümit ederiz ki, bağışlanıp, bir şehrin padişahı olursunuz. Bizlerden akrabalık ise budur. Eğer bu sözleri kabul etmez, kendi bildiklerinizinizi yapmaya devam ederseniz, sonuçta olabilecek bütün kütüklere katlanmak zorunda kalacaksınız" (LİU 1988 : 901-902).

Kendi rahatına düşkün zengin ve hükümdar tabaka insanları için bu mektubun bir hayli etkisi olur. Yarkent beyleri arasında asilik eylemleri görülmeye başlar. Yakup Hoca ve Yarkent ordusuna ilk ihanet, Yarkent ordusunun komutanı Gazi Beg'den gelir. Burhaniddin Hoca, Gazi Beg'e yoladığı yine bir mektubunda, onu ileride Yarkent'in Hakim Bey'i yapacağı hakkında söz verir. Arkasından Gazi Beg, Burhaniddin Hoca'nın Yarkent ordusunu yenilgiye sürükleyecek bir yarlığını teslim alır. Gazi Beg, bu yarlığı gerçekleştirmek için, Yakup Hoca'yı etkilemeye çalışırken şöyle der:

"Ey adalet sahibi hocam, biz ne zamana kadar şehirde kapalı kalabiliriz? Şehirde hastalık ve açlık başgöstermektedir. En iyisi 12 yaştan 70 yaşa kadar asker alalım. Böylece hepimiz asker olup savaşsak, Burhaniddin'i yeneriz". Gerçi, Gazi Beg'in bu önerisi, çok sayıdaki beyler tarafından "kendi kendini mahvetmek" diye reddedilse bile, Yakup Hoca, Gazi Beg'e itimat ettiği için, bu öneriyi uygular. Bu önerinin uygulanması ve sonucu "Tezkire-i Cahan" da şu şekilde hikaye edilir:

"Sabahleyin bütün askerler silahlanıp kapıdan çıkmaya başlar. Bazı kişiler bu Yarkent askerlerinin sayısını 40000 diye hesaplamışlardır. Öndekiler yenilip, geri çekilene kadar, arkadakiler kapıdan çıkmaya devam eder. Her iki taraf savaşa girdiği halde, Gazi Beg Yarkent askerlerinin ok atmasını yasaklar. O halde bile Yarkent askerleri, Burhaniddin askerlerini birkaç fersah geriye püskürtür. Onlar Yarkent askerlerinin çokluğundan ürküp, canlarından ümidini keserler. Savaş hilekar Kırgızlar tarafından gözetlenir. Burhaniddin Hoca'nın askerlerinden 500 kişi Gazi Beg tarafına saldırır. Gazi Beg fırsatı değerlendirir, bayrağını toplayarak kaçmaya başlar. Arkasından Kırgızlar at koşturur. Bütün Yarkent askerleri panik içinde kaçmaya başlar. Öldürülen Yarkent askerleri deredeki taşlar gibi serilir. Kan nehir gibi akar. Kaçanlar şehir kapısına sığmadığı için birbirini ciğneyip öldürürler. Geride kalanlar düşmanın silahı altında ölürler. Bazı kimseler kale üstündeki kişiler tarafından çekilerek şehir içine alınır. Hoca Abdullah kale üstünde durup, askerlerin bozulan silahlarını onarır. O, kaçanları durdurabilmek için, kale üstünden aşağı inip, Tokal Urus Hoca ile ata binip, birkaç defa kaçan askerleri geri çevirir. Fakat, kaçan askerler, çev-

rildikçe kaçtılar. Kapıdan girebilenler sağ kaldı. Dışarıda kalanlar öldü. Güneş battı, karanlık oldu. Burhaniddin'in askerleri ölenlerin elbise ve silahlarını topladılar. Şehir içi yas havasına büründü. Biri babam derse, biri çocuğum, biri ağabeyim, biri kardeşim, diye feryadetti. Yastan nasibini almayan hiç kimse yoktu" (LİU 1988 : 906-907).

Bu faciadan sonra, Gazi Beg evine kapanıp, Yakup Hoca'ya görünmemiştir. Yakup Hoca, bu vaziyeti düzeltmekten yoksun ve perişandır. Sonuçta Pamir Yaylası tarafına kaçma kararına varır. Bu kaçış olayını "Tezkire-i Cahan" şu şekilde hikaye eder:

"Hocalar gitmek üzeredir. Bu durumdan bazılarının babası haberdar olsa, oğlu habersiz idi. Bazısı ata, bazısı deveye binip, bazısı piyade yol gereksinimini bile almadan, sanki şehirden köye gider gibi Meshire Kapısı ile Kargalık yolunu takip ettiler. Yolda Kırgızlar bekliyormuş. Neticede yolu terk ederek, karanlık gecede öylesine yol yürüdüler ki, babanın oğul ile, oğlun baba ile ilgisi olmadı. Erkek erkekliğini, kadın kadınlığını unutup yol yürüdüler" (LİU 1988 : 907). Fakat, sabahleyin onların hepsi esir alınır, Yakup Hoca başta olmak üzere birçok insan öldürülür (LİU 1988 : 898-908).

1

2

3

V. BÖLÜM

İSYANLAR YÜZYILI (1757-1865)

Çin askerlerinin Doğu Türkistan'a girdiği 1755'ten Yakup Bey'in iktidara geldiği 1865'e kadar süren 110 yıllık zaman, Birinci Çin İstilas Devri'dir. Fakat, Çinliler bu kadar uzun zaman içinde istilayı tam olarak gerçekleştirememişler. Çünkü bu yüzyıl Doğu Türkistan için, tam anlamıyla İsyanlar Yüzyılı olmuştur (Toru 1978:68). Bu İsyanlar Yüzyılı'nda meydana gelen isyanlar şunlardır:

Büyük-Küçük Hocalar İsyanı (1757-59); Üçturfan İsyanı (1765); Ziyavdin Hoca İsyanı (1815); Cihangir Hoca İsyanı (1824-28); Yusuf Hoca İsyanı (1830); Yedi Hoca İsyanı (1847); Velihan Töre İsyanı (1857); Kuçar ve Döngenler'in¹ İsyanı (1864).

Büyük-Küçük Hocalar İsyanı (1757-1759)

Galdan'ın 1697'deki ölümünden sonra, güçlü Cungar Hanlığı zayıflamaya başlar. Bu vaziyetten istifade eden Altışehir'deki hocaların ve eski han camaatlarının Cungarlar'a karşı başkaldırdıklarını, olayın Cungarlarca yatıştırılıp, Aktağlık Ahmet Hoca ile Karataglık Danyal Hoca'nın İli'ye götürüldüğünü daha önce yazmıştım. İşte o zamanlar gözaltında bulunan Ahmet Hoca'nın İli'de iki oğlu olur: Burhaniddin Hoca (Büyük Hoca) ve Hoca Cahan (Küçük Hoca). Ahmet Hoca öldükten sonra da, onun bu iki oğlu, babası gibi tutsak hayat geçirirler.

Çin ordusu, Cungar Hanlığı'nı darmadağın ettikten sonra, güneydeki Karataglık Hocalar'a karşı kullanmak amacıyla tutsak bulunan bu iki ho-

¹ Çin Müslümanları'na Doğu Türkistan'da Döngen veya Tungan, denilir. Döngenler'in dili Çince olup, Türkistan'daki Döngenler genellikle Türkçe de bilirler. Günümüzdeki Çin sınırları içinde Döngenler'in en çok bulunduğu yöre, Doğu Türkistan dahil, Çin'in kuzey batı kısmıdır. Döngenler'in etnik yapıları hakkında, Z. V. Togan: "Moğollar zamanından kalan ve sonraları Doğu Türkistan'da cereyan eden hadiselerde Kuzey Çin'e gidip yerleşen ve Çinlileşen Müslüman Türk ve Moğol unsurları Döngen adıyla tanılır" demektedir (Togan 1970:150). Her Döngen'in iki adı olup, birinci ad, Çinli adı gibi soy adı ile başlar. Döngenler'de Muhammed anlamına gelen "MA" soyadı çoktur ve bundan dolayı "on Döngen'in dokuzu MA'dır" şeklinde söylentide vardır. İkinci ad Arapça, yani Müslüman adı: İsmail, Yakup, Amine, Fatma gibi.

cayı salıverdiğini; Burhaniddin Hoca'nın Çin-Kalmuk askerlerinden müteşekkil ordunun başına geçerek Altışehir'i işgal ettiğini daha önce yazmıştım. Bu iki hocanın Altışehir'de hükümdar olması, Çin hükümtince kabul edilir. Fakat, bunun karşılığı için Çin hükümeti "Bütün Müslümanlar'ın ödemek zorunda olduğu vergi miktarının açıklanmasını" ister. Bu demektir ki, Doğu Türkistan eskiden Cungarlar'a nasıl bağlı kalmışsa, bundan sonra Çin'e de en azından öyle bağlı kalacaktır. Eskiden Cungarlar'a ne kadar vergi ödemişse, Çin'e de en azından o kadar vergi ödeyecektir. Daha önce de yazdığım gibi, Altışehir'den Cungarlar'ın her yıl için aldığı vergi miktarı 100 000 madeni para olup, bir madeni para 35 gram gümüşe eşit olduğuna göre, yıllık vergi 3,5 ton gümüşe bedeldir (Uygurlarning Kiskiçe Tarihi: 343).

Burhaniddin Hoca Çin'in ileri sürdüğü bütün yükümlülükleri kabul eder ve Yarkent'i ele geçirdikten sonra "Zaman zamanındır, zaman Çin Hakanınındır" yarlığını ilan eder. Böylece, hem Çin'i hem Kalmukları arkasına alan Burhaniddin Hoca, Altışehir'de tekrar Aktaglık Hocalar'ın kukla saltanatını kurar. Fakat, Amursana'nın Çin'e karşı isyanı, Büyük-Küçük hocaları da etkiler. Burhaniddin Hoca Çin'e bağlı kalmayı tercih ettiği halde, Hoca Cahan, bağımsız devlet kurmayı düşünür. Sonuçta, Burhaniddin Hoca'nın kararsızlığından dolayı, Hoca Cahan taraftarları üstün gelerek, 1757'de "Batur Han Devleti"ni kurduklarını ilan eder ve Çin'den ilişkilerini keser.

Çin İmparatoru Çenlung, Altışehir'i hocalar aracılığı ile idare etmeyi uygun bulduğu için, Büyük-Küçük hocaların bu bağımsızlık eylemlerine karşı önce güç kullanmaktan kaçınır. O, bu sebeple, Amindav başkanlığındaki 100 kişilik ekibi, durumu yerinde incelemek ve hocalar ile görüşmek için, Altışehir'e gönderir. Bu arada Büyük-Küçük hocalar da Cungarlar'ın Oyrat kabilesi ve Batı Türkistan'daki hanlıklar ile anlaşarak güç toplamaya çalışır. Sonuçta, Amindav başkanlığındaki Çin ekibi, hocalar tarafından tamamen öldürülür.

Mayıs 1758'de AR HA Şang başkanlığındaki 10 000 kişilik Çin birliği Turfan'dan Kuçar'a doğru hareket eder. Ağustos'ta Kuçar Çin birliğinin eline geçer. Burhaniddin Hoca Kaşgar'a, Hoca Cahan Yarkent'e çekilerek, bu iki şehirde Çin'e karşı savaş hazırlığını yaparlar.

CAV Huy komutanlığındaki atlı ve piyade olarak 4 000 kişilik Çin birliği Yarkent şehri yanındaki Karasu denilen yerde kamp kurar. Fakat, 13.10.1758'de bu Çin birliği Hoca Cahan'ın 15 000 kadar askerî kuvveti tarafından kuşatılır. Ocak 1759'da 5 000 kadar Çin askeri CAV Huy'a yar-

dıma yetişir. CAV Huy kuşatmayı yararak, yardıma gelen Çin birliği ile beraber Aksu'ya çekilir ve tekrar hücumu hazırlanır. Haziran'da Çin karargahı FU De başkanlığındaki Çin askeri birliğini Hoten tarafından Yarkent'e, CAV Huy'u Üçturfan tarafından Kaşgar'a gönderir. İki taraftan kısaç arasına alınan Büyük-Küçük hocalar savaşı kaybedeceklerini anlayınca, ikisi de Bedaşan'a² kaçar. Temmuz ortalarına kadar Çin ordusu, hocaları arkadan takip ederek, hocaların gücünü ağır bir şekilde yenilgiye uğratar. İki hoca bir miktar askeri gücü ve çoluk çocuğu ile Bedaşan hududunu geçer. Hocalar Bedaşan toprağında bir kabile ile çarpışmak zorunda kalırlar. Çin ordusu ise, Bedaşan hükümetinden bu iki hocanın yakalanıp teslim edilmesini ister. Bedaşan padişahı Sultan Şah, devletinin selametine düşünerek, hududa asker gönderip, bu iki hocayı öldürtür. Hoca Cahhan'ın başını kesip Çin ordusuna teslim eder (Uygurlarning Kiskiçe Tarihi: 347-352).

Çin'in bu Altışehir'deki istila faaliyeti ve hocalara yönelik tehdidi, Altışehir'e komşu olan Afganistan ve Batı Türkistan'daki hanlıkları endişelendirir. Afganistan hükümdarı Ahmet Şah, Batı Türkistan'daki hanlar ile konuşarak, 1763'te, Çin tehlikesine karşı İslam Birliği'ni kurar. Fakat, bu birlik çok geçmeden iç anlaşmazlıklardan dolayı dağılır (Korupatkin 1984:203)

Çin birlikleri, Mirza Hudi ve Hocisi gibi yerli beylerin yakından yardım etmesi ve yol göstermesiyle, Doğu Türkistanlıların bu ilk direnişlerini kırdıktan sonra, iktisadî, idarî, askerî tedbirler almaya koyulur. İktisadî tedbir olarak 1768'de Yarkent, Üçturfan, Hoten, Kumul ve Turfan gibi nüfusu kalabalık olan şehirlerden kuzeydeki verimli, sulanması kolay topraklara, İli bölgesine zorunlu güç uygulanır. İşte o zaman zorla göç ettirilen Uygurlar'ın sayısı 6383 aileye ulaşır. Bunlar her yıl Çin hükümetine 96 000 çuval tahıl teslim etmek zorundadırlar (Uygurlarning Kiskiçe Tarihi: 358).

Altışehir'deki Uygurlar toplumunda hükümdarlık düzeni, değişik derecedeki beylerden müteşekkil olup, en üst düzeydeki bey "Hakim Beg" (Hakim Bey) denilir³. Hakim Bey bir şehiri idare eder. Eskiden atadan oğla geçen bu beylik rütbesi, Çin istilasından sonra, görevlendirme şekline getirilir. Fakat, beylerden müteşekkil olan hükümdarlık düzeni eskisi gibi

² Bedaşan, Tacikistan'daki Batı Pamir Dağları'dır (Meydan Larousse Bedaşan maddesi). Bedaşan devleti Afganistan ordusu tarafından işgal edilerek, Bedaşan hükümdarı Sultan Şah öldürülecektir (Korupatkin 1984:203).

³ Uygurlar'daki bu Beglik (Beylik) düzeni sadece Altışehir Uygurlar'ına özgü olmayıp, Eski Uygurlar'da 17 tane "Beg" bulunduğunu onuncu yüzyılda Uygurlar'ı ziyaret etmiş olan Arap seyyahı Tamim İbn Bahr'dan öğrenmekteyiz (İzgi 1987:13).

korunur. Bu düzenin "görevlendirme şekli" beylerde Çin'e yaranma eğilimini doğurur. (Uygurlarning Kiskiçe Tarihi: 358-359). Bu değişik saha ve değişik derecedeki Begler'in (Beyler'in) örneği:

Heziniçi Beg-Toprak ve vergiden sorumlu Bey.

Bagven Beg-Meyveciliği idare eden Bey.

Yüz Begi-Yüz ailenin vergisini toplayan Bey.

Bazar Begi-Borsayı idare eden Bey.

Kazi Beg-Dava işlerinden sorumlu Bey.

Paşşap Begi-Cinayi işlerden sorumlu Bey.

Sedir Beg-Orman işlerinden sorumlu Bey.

Divan Begi-Alaka, arşiv ve memurlardan sorumlu Bey (Uygurlarning Kiskiçe Tarihi:360-362). "Hakim Beg" başta olmak üzere bu beylerin çoğu, halkın Çin'e karşı isyanlarında, Çin'i tutarlar yani vatan hainleri hep bu beylerden çıkar (Uygurlarning Kiskiçe Tarihi:371).

Çin hükümetinin askerî tedbirleri ise, her şehir yanında kurdukları savunma kaleleri olur. Sadece Çinliler'in yerleştiği bu savunma kaleleri, sonradan Kaşgar Yeni Şehri, Aksu Yeni Şehri, Yarkent Yeni Şehri şeklinde adlandırılacaktır. Çinliler bu yeni kurduğu savunma kalelerine "Hençing" (Çinli Şehri), eskiden var olan şehirlere "Huyçing" (Müslüman Şehri) adını vereceklerdir (LİU 1988:991). Çinliler istila edilmiş bu bölge için ve bu bölge halkı için "Türk" (Çince telaffuzu Tu Cü) sözcüğünü hiç kullanmamışlar. Elbette bunun sebebi çok açıktır. İstila edilmiş topluluk için, onların millî benliğinin yerine dini benliğini kullanmak, istilacıların işine gelmektedir. Çünkü millî benlik doğal olduğu için siyasîdir. Dini benlik yapay olduğu için kültürelidir. Yapay benlikler eritilebilir. Fakat, doğal benliğin eritilmesi güçtür. Milletlerin doğal benliği var olduğu sürece, millî devlet özlemi de var olacaktır.

Üçturfan İsyanı (1765)

Üçturfan'ın Hakim Bey'i Abdullah, Çin hükümeti tarafından Kumul'a "Vang" (Han) tayin edilen Yusuf'un küçük kardeşi olup, o hükümeti arkasına alarak hertürlü yollar ile halkı yağmalayan açgözlü bir kişidir. Çin hükümetinin Üçturfan'daki Büyük Memur'u SU Çing de Abdullah'tan eksik değildir. SU Çing halktan topladığı keyfi vergileri ve kadınların ırzına geçmesiyle nefret uyandırır. O, Rahmatullah Bey'in karısını da hükümet konuğunda alıkoyarak orada geceletir. Olup biten bu olaylar, Rahmatullah Bey başta olmak üzere bütün Üçturfan halkını kızdırır..

Su Çing, Üçturfan halkından 240 kişiyi işde ağacı taşımaları için zorunlu çalışmaya tayin ederek, onlardan, onları götüren oğlunun yükünü de taşımalarını ister. Fakat, bu yükün nereye kadar götürüleceği belli olmadığı için, bu insanlar Hakim Bey Abdullah'tan bilgi sorar. Abdullah, bilgi soranları "saygısızlık etti" diye kamçılar. Ne yapacağını bilemeden şaşırarak bu zavallılar, hükümet konuğunun damga memurunu bulup, ona sorarlar. O memur da meselenin ne olduğunun farkına varmadan onları döver. Bu haksız dövmeler, halkın geçmişteki kin ve nefertini tazeler. Kendilerine Rahmatullah Bey'i lider seçen Üçturfan halkı 14.2.1765'te isyan ederler. Önce Abdullah ailesiyle beraber öldürülür. Sonra hükümet konuğuna baskın yapılır ve SU Çing ailesi, memurları ile beraber öldürülüp, hükümet konuğu ateşe verilir. Önce isyana katılanların sayısı birkaç yüz kişi ile sınırlı kalır. Fakat, Aksu'nun Büyük memur'u Üçturfan'a asker göndererek dışarıdan müdahale edince, bütün Üçturfan halkı isyana katılır. Şehir kalesinden dışarıya çıkıp savaşan halk, Aksu'dan gelen Çin ordusunu yener. Üçturfan şehri yarım yıl kadar halkın idaresinde kalır.

Olayı bastırmak için, Çin hükümeti Kaşgar ve İli'den Üçturfan'a asker gönderir. Şehir kuşatılır. Fakat, hükümetin bu müdahalesine karşı, Kuçar, Aksu, Yarkent şehirlerindeki halk, Üçturfan halkının yardımına koşar. Her şehirdeki Çin hükümetinin görevlendirdiği beyler, halkın yardımını engellemeye çalışır. Üçturfan halkı uzun süren kuşatma sonucu yiyecek ve yakacak sıkıntısı çeker. Savaş sırasında halkın lideri Rahmatullah ölür. Halk arasında ihtilaf çıkar ve sonunda, 15.8.1765'te şehir Çinlilere teslim olur (Uygurlarning Kiskiçe Tarihi:393-395).

Ziyavdin Hoca İsyanı (1815)

Üçturfan İsyanı'ndan sonra Çin hükümeti gerçi vergi ve idarî düzenini gözden geçirse bile, millî zulüm eskisi gibi devam eder.

Ziyavdin Hoca Kaşgar'daki Karataglık Hoalar'ın mollasıdır. Bu molla yerli yoksullara ve kırgızlar'a maddi yardımda bulunarak, onların sevgisini kazanır. O, hocalar arasındaki Aktaglık, Karataglık şeklindeki bölünmelere son vermek için, Aktaglıklar'ın itibarlı hocası Haşim Hoca'nın kızını kuma olarak kendisine alıp, onu kendi yurduna yani Kaşgar'ın Taşmilik bölgesine (LİU 1988:1124) götürmek ister. Bu girişim Aktaglık Hocalar'ı da, Karataglık Hocalar'ı da etkiler. Fakat, Ziyavdin Hoca'nın bu girişimi, Kaşgar'ın büyük hocası Yusuf Bey'in "kız Haşim Hoca'nın kızı olduğu için, hocaların mezarından uzak bir yere gidemez" (bu mezarın bulunduğu yer, bugünkü Appak Hoca Mezarı yöresidir) şeklindeki tepkiyle reddedilir. Ziyavdin hoca isteğini kabul ettiremeyince, yöresindeki

birkaç yüz Uygur ve Kırgızlar'ı isyana çağırır. 4,8, 1815 günü başlayan isyan neticesinde, Çin hükümetinin Kaşgar'daki memur ve askerleri öldürülür. Hükümetin at ağılı ateşe verilir. Fakat, bu isyana katılanların sayısı birkaç yüz kişiden fazla olmadığı için, isyan kolay bastırılır. İsyana ancak bir ay devam eder "Uygurlarning Kiskiçe tarihi:396-398). Ziyavdin Hoca öldürülür. Onun henüz bebek olan oğlu Pekin'e götürülür ve büyüdükten sonra idam edilir (Korupatkin 1984:206).

Cihangir Hoca İsyanı (1824-28)

Cihangir hoca, Burhaniddin Hoca'nın (Büyük Hoca) torunudur. Büyük-Küçük hocaların isyanı yenilgiye uğradığı sırada, Burhaniddin Hoca'nın oğlu Salih Hoca (Samsak Hoca) Hokant Hanlığı'na kaçar. Salih Hoca'nın üç oğlu olup, Cihangir Hoca ikinci oğludur. Cihangir Hoca, dedesinin intikamı, vatanının kurtarılması gibi düşünceler ile olgunlaşacaktır.

1820'lerde Kaşgar'da bulunan Çin hükümetinin Büyük memur'u BİNG Cing zalimliği ve utanmazlığı ile halkın düşmanlığını körükler. Halk onu İli'deki Çin generali ÇİNG Şyang'a şikayet eder. Fakat, ÇİNG Şyang, BİNG Cing'i himaye eder. Halkın bu zulüm ve ilgisizliğe karşı nefret duyguları alevlendiği bir sırada, bir lidere, bir kıvılcıma ihtiyaç duyulduğu zamanda, 1824'te Cihangir Hoca'nın eylemi başlar. O, Hokant Hanlığı'ndan hareket ederek, Kaşgar ileri karakoluna saldırır. Çin ileri karakoluna ani baskın birkaç defa tekrarlanır. 1826 yılının yazında Cihangir Hoca ani bir saldırı ile Artuş'a⁴ girer ve halkı cihada çağırır. Sonuçta, 1826 yılının sonbaharında, halkın gönüllü desteğiyle Kaşgar, Yarkent, Yenihisar ve Hoten şehirleri tamamen Cihangir Hoca'nın eline geçer. 300'den fazla Çin askeri Cihangir Hoca'ya esir düşer. İli'deki Çin generali ÇİNG Şyang, güneyden gelen bu korkunç haberi duyunca intihar eder.

1826 yılının son baharında, Çin hükümetinin Cilin, Hilongcang, Şenşi, Gensu, Siçven gibi 5 eyaletten gönderdiği Çin askeri Aksu şehrinde toplanır. Kalabalık olan bu ordu Cihangir Hoca'nın sahip olduğu 4 şehri kolaylıkla ele geçirir. Cihangir hoca, Hokant'a kaçar. 1828 yılının baharında Cihangir Hoca yine Çin ileri karakoluna saldırır. Fakat, bu defa, olup biten Çin katliamından korkan halk, Cihangir Hoca'ya pek yüzvermez. Cihangir Hoca, Kara Teke denilen yerde 30 kişisiyle beraber yakalanır (Uygurlarning Kiskiçe Tarihi:399-402). Cihangir Hoca, Aksu'ya kadar 18 günlük yolu yürüyerek götürülür. Aksu'da demir kafese oturtulup Pekin'e

⁴ Artuş, Kaşgar'dan 40 km uzaklıkta kuzeye yerleşen bir nahiyedir. Doğu Türkistan'daki Kırgızlar'ın en çok bulunduğu yöre burasıdır.

gönderilir. Pekin'de tıpkı bir yırtıcı hayvan gibi halka teşhir edildikten sonra, zehirlenmiş, dili tutulmuş halde İmparatorun önüne getirilir ve parça parça kesilerek öldürülür (Atıf 1300/1882:266-267).

Cihangir Hoca İsyanı bastırıldıktan sonra, Kaşgar, uzun tarihindeki belki en kanlı ve en acı olayını yaşar. İsyanı katıldıkları gerekçesiyle çok sayıda insan öldürülür. Onların çoluk çocuğu, kadın ve kızlarından ibaret 10 000'den fazla kişi gözyaşlarına bakmaksızın Lençu, İli ve Çöçek şehirlerine götürülerek Çinli ve Mançu memurlarına köle gibi dağıtılır. İşte bu esirlerin arasında Uygurlar'ın kadın ozanı, aynı zamanda "Nazigim Destanı"nın ünlü özgürlük kahramanı genç Kaşgarlı bayan Nazugum (Nazigim) de vardır (Sayrami 1986:153).

İli'ye sürülen kadın kafilesinde "cuvan", yani Uygur lehçesinde, genç bir evli kadın vardır. Narin boyundan dolayı, Kaşgarlılar bu genç kadına "Nazugum" (Nazigim) derler. Buğday tenli, kara gözlü, kara kaşlıdır. Okumayı sever ve Kaşgar'ın en okumuş hanımıdır. İstilacılar, Nazigim'in anasını, kocasını ve üç yaşındaki oğlunu öldürür. Destandan anlaşıldığına göre, Nazigim babasının akibetini bilmiyor. Destan boyunca, babasının belki hayatta olduğunu, Kaşgar'da kaldığını ümit eder. Nazigim, dağlarda, bayırlarda düşmandan kaçarken, daima Kaşgar'ın yolunu arar. Nazigim'in kardeşi Abdullah kendisi ile aynı kafilde, İli'ye sürülür. İli'ye geldikten sonra, Nazigim ve kardeşi Çinlilere verilir. İki kardeş, dağ başında bir "yar" üstünde gizlice buluşurlar. Abdullah, Nazigim'e kaçmayı tavsiye eder: "Abla kaçmazsan kafirden çocukların doğar" der. Nazigim ağlayarak: "Canım kardeşim, ben de kaçmayı düşündüm. Ama sensiz ne olurum?" der. Sonuçta Nazigim, zincirlerini sürükleyerek, Yıldız Deresi'ne doğru kaçır. Fakat, yakalanır ve 24 günlük hapisten sonra kesilerek öldürülür. Nazigim Türkler'in Jeanned Arc'ıdır⁵

"Nazigim Destanı"ndan örnekler:

Çinli kafir insafsız!	Bir atadan üç kız idik,
Gelmeyin benim yanuma!	En küçüğü ben idim.
Gelsen benim yanuma,	Oğul olsam, alim olur,
Kast kılarım canına.	Doksan kitap okurdum.
Atam bilmez, anam bilmez	Yalın ayak su geçtim.
Benim halimi	Dağın suyunu içtim.
Canım bilir, benim bilir	Hain Çinli zulmünden
Sararan benzimi.	Aziz canımdan geçtim.

⁵ Jeanned Arc (1412-1431) Yüz Yıl Savaşları'nda Fransa'nın mistik ve ulusal kahramanı bir köylü kız. 1431 yılında kilise tarafından yakılmıştır (Brinton 1982: 40).

Girsem Kaşgar yoluna,
Kaşgar yolu açık olsun.
Aziz Nazik kulunu
Tek Tanrım saklasın.
Dağdan inen dört atlı,
Dördü de hep boz atlı.
O dördünün içinde,
Benim atam heybetli.
Kamış arasına ışık düştü
Yalnız başıma dert düştü.
Ben Nazigim'i tutmaya
Çinli kafirler çıktı.

Kimse ben gibi olmasın,
Belalarda kalmasın,
Bize gelen cefalar,
Hiçbir kula gelmesin.
Kamuşluğa od koysa,
Geçip girdim sulara.
Ben hatun olur muyum,
Çinli yüzü karaya?!
Ayağımda demirler
Boynumuzda bukağı.
Alıp kaçsa Nazigim'i
Olsa iyi bir yiğit.

(Esin 1985:37-41).

Yusuf Hoca İsyanı (1830)

Cihangir Hoca öldürüldüğünde onun ağabeyi Yusuf Hoca ve ailesi Hokant Hanlığı'ndadır. Çin hükümeti onların teslimini ister. Fakat, Hokant Hanlığı bu isteği kabul etmez. Çin hükümeti isteğini kabul ettirebilmek için, Hokant ile olan ticari ilişkilerini keser, Kaşgar'daki Hokant tüccarlarını kovar. Çin'in bu tedbiri yalnız Hokant hükümetinin değil, halkın da Çin'e karşı düşmanlığını körükler. Neticede, Hokant tarafında, Çin'e karşı, başlarında Yusuf Hoca bulunan bir ordu kurulur.

1830 yılının bahar ve yaz aylarında Hokant tarafındaki Çin ajanları, Hokant'ta cereyan eden Çin düşmanlığının sonuçlarını, Çin hükümetine ihbar eder. Çin hükümeti 1 600 kişilik birliği ileri karakol Ming Yol'a⁶ gönderip, isyanı orada bastırmayı emreder. Fakat, isyancılar hazırlıklı ve yöreyi iyi bildikleri için, Çin birliğini tuzağa düşürür ve yok eder (CHEN 1967:1-2). Yusuf Hoca bu galebeden sonra bir hükümdar olarak Kaşgar'a girer. Hokant ordusunun yardımı ile kısa bir zaman içinde Yenihisar, Yarkent ve Hoten şehirlerini ele geçirir. Fakat, Yusuf Hoca'nın bu dört şehirdeki saltanatı üç aydan fazla sürmez. Kasım 1830'da Buhara Hanlığı ile Hokant Hanlığı arasında hasıl olan sürtüşmeler sonucu, Hokant hükümeti kuvvetlerini Kaşgar'dan geri çeker. Yusuf Hoca da, Çinliler'e tek başına karşı koyamayacağını düşünüp, Hokantlılar ile beraber gider (Korupatkin

⁶ Ming Yol (Bin Yol), Kaşgar'dan 90 çakirim (bir çakirim yaklaşık 500 metredir) uzaklık-taki ileri karakoldur (korupatkin 1984:260).

1984:217). Yusuf Hoca Hokant'a döndükten beş ay sonra ölür (Şincangning Kiskiçe Tarihi 1984:518).

Yedi Hoca İsyanı (1847)

Eylül 1847'de Yusuf Hoca'nın oğlu Mehmet Emin (Katte Töre) ve Bahaüddin Hoca'nın oğlu Velihan Töre başta olmak üzere Yedi Hoca⁷ yaklaşık 1000 kadar atlı asker ile Hokant'tan yola çıkar. Onlar önce Ming Yol'daki Çin ileri karakoluna saldırarak, buradaki 100'den fazla Çin askerini öldürür. O zaman Kaşgar'da 3 000 kadar Çin askeri bulunup, bunlar hocalara karşı koymaktan korkar ve Kaşgar Yeni Şehir kalesine kapanarak dışarıdan yardım gelmesini beklerler. Kaşgar Eski şehrindeki Hokantlı tüccarlardan Namethan gibi kişiler şehir kapısını hocalara açar. Hocalar Kaşgar halkının desteğiyle Kaşgar Yeni Şehri'ndeki Çin askerlerine karşı saldırıya başlar. Yine bir taraftan, birkaç yola bölünerek, Yenihisar, Yarkent, Maralbaşı gibi şehirlere kuvvet gönderirler. Çin hükümeti olaydan haberdar olunca, Şenşi-Gensu askeri valisi BA YİN Tay'ı başkan tayin ederek, onu askeri hazırlıkların yapılması için Sucu'ya gönderir. LÜY Şen'i Büyük Memur ve askeri işler danışmanı tayin ederek, İli'den Muzdavan⁸ geçidi ile güneye gönderir. LÜY Şen kasım sonlarında Yarkent şehrine ulaşır ve Yenihisar'a doğru hareket eder. Kökirik denilen yerde hocaların askeri ile karşılaşır, onları yener. Yedi Hoca bu yenilgiden sonra, Kaşgar Yeni Şehir kuşatmasını da bırakarak, Hokant'a kaçar. bu Yedi Hoca eylemi eylül 1847'den kasım sonuna kadar üç ay devam eder. Onların Çin ileri karakoluna karşı yürüttüğü eylemi ise, gerilla savaşı halinde zaman zaman varlığını gösterir (Uygurların Kiskiçe Tarihi 405-407).

Velihan Töre İsyanı (1857)

Haziran 1857'de Velihan Töre, 10 yıllık bir aradan sonra, yine ciddi bir eyleme geçer. Kaşgar'a saldırarak, Kaşgar'ın Kızıl Derya, Sekkiz Taş gibi bölgelerini ele geçirir. Kaşgar Eski Şehir kalesinin güney kapısını ateşe verir. Yenihisar'ın Eski Şehri'ni işgal eder. Maralbaşı ve Yarkent şehirlerini de tehdit eder. Bu olaylar cereyan ederken, Yarkent şehrinin Büyük Memur'u, olaylar hakkında Çin hükümetine rapor vererek, askeri yardım ister.

⁷ Bu Yedi Hoca: Mehmet Emin (Katte Töre), Velihan Töre, Kızıl Han Töre, Büzruk Han Töre (Cihangir Hoca'nın biricik oğlu), Tugel Töre ve iki genç hocadır (CHEN 1967:12).

⁸ Muzdavan veya Muzart da denilen bu dağ geçidi, İli ile Aksu arasındadır. Bu geçit yüksekliğinden dolayı her zaman karlı ve buzlu olduğu için, buz geçidi anlamındaki Muzdavan adı verilmiştir. Geçit yüksek ve zor olduğu için, günümüze kadar burada araba yolu yapılmamıştır.

Velihan Töre Kaşgar Eski Şehri'ni işgal ettikten sonra, Kaşgar Yeni Şehir kalesinin batı tarafına nehirden su akıtarak, şehir kalesini bozar ve şehire saldırır. O, su ile kale bozma usulunu Maralbaşı için de kullanır. 10 000 kadar kuvvet ile Yarkent şehrine de saldırır. Fakat, yardım çağrısı üzerine Çin birliklerinin de hareketi hızlanır. Eylül 1857'de İli ve Ürümqi'den gönderilen Çin birlikleri, Velihan Töre tarafından işgal edilen bütün şehirleri geri alır. Velihan Töre 18 000 kişilik birliği ile Hokant'a çekilir (Uygurların Kiskiçe Tarihi: 408-410).

Kuçar Ve Döngenler'in İsyanı (1864)

1851'den başlayarak, Kuçar ve Şayar'ın⁹ Hakim Bey'leri mezar, karargah, saray, köprü, karakol ve değirmenlerin tamiri ve inşaatı için diye, yerli tüccarlardan faizi ile beraber 2810 ser¹⁰-den fazla madeni para borç alır. Tüccarlar bu parayı geri isteyince, Kuçar Çin Büyük Memur'u UR ÇİNG A ile Hakim Bey'ler konuşarak, halkın vergi yükünü artırarak bu parayı ödemeyi önerirler. Bu sebeple halkın hükümete karşı itiraz sesi yükselir. Sonuçta Mehmet Ali ve Niyaz gibi kişiler halkın vekili olarak İli'ye gidip, Çin generali ZA LA Fin Tay'a şikayet ederler. Bu şikayet 1855'te yapılır, fakat halkın istediği gibi girişimler olmaz. Mehmet Ali isyan kararını vererek, çiftçilerin mızrak, kılıç, tüfek ve sopa ile silahlanmış ordusunu kurar. Fakat, talihsizlik, önceden belirlenmiş isyan günü yoğun yağış olur. İsyan gecikir. Bu vaziyet hükümetin işine gelir, baskın ile isyancılar dağıtılır. Mehmet Ali başta olmak üzere 15 kişi idam edilir. Bu olup bitenler, 1864 yılında Kuçar'da meydana gelecek olan ve bütün Doğu Türkistan'a yayılacak büyük isyanın temeli ve başlangıcı olur.

Doğu Türkistan'daki Çin egemenliğine son veren bu büyük isyan, Kuçar'ın Ogen Nehri etrafında tahıl vergisini ödemedi çaresiz kalan ve bu yüzden zorunlu çalışmaya tabi tutulan çiftçiler tarafından başlatılır. Onlar çok zor şartlar altında kanal kazmak, bakır yerleri tarlaya dönüştürmek gibi ağır işlerde çalışırken, açlık ve soğuktan birçokları ölür. Tuhti Niyaz, ölümle pençeleşen bu insanları arkasına alarak, bir gecede iki Çinli memur ve 15 bey'i öldürüp, arkasından hemen Kuçar'a saldırır. 4.6.1864 günü gecede, Kuçar'daki Döngen MA Lung, MA SEN Bav gibi kişilerin liderliğinde bütün Kuçar halkı ayaklanır. Kuçar Hakim Bey'i Kurban Beg yakalar ve idam edilir (Sayrami 1986:184). Kuçar'dan hemen sonra Bügür, Kurla

⁹ Şayar, Kuçar'a yakın, Aksu vilayetine bağlı bir nahiyedir.

¹⁰ Bir ser madeni para, 35 gram gümüşe eşittir (Uygurların Kiskiçe Tarihi: 343). Türkçe ser, Çince liang diye ifade edilen bu ağırlık birimi İngilizce OUNCE olarak çevrilip, 31 gram ile açıklanmıştır (REDHOUSE 1989: 684).

halkı ayaklanır. 15 ve 16 temmuz'da, Döngen TO Ming (Davut Halife) ve SU HU Ven'ler başkanlığında Ürümçi halkı ayaklanır. 26 temmuz'da Yarkent halkı, 30 temmuz'da Kaşgar halkı ayaklanır. Kumul, İli (Gulca) ve Çöçek şehirleri ardarda isyancıların eline geçer. Böylece bütün Doğu Türkistan Çin egemenliğinden kurtulur. Kuçar halkı kendilerine lider olarak, son Kuçar Hocası Raşidin'i han ilan ederler (Uygurlarning Kiskiçe Tarihi:411-423). Raşidin Hoca tahta çıkar çıkmaz, kendi oğullarını, akraba ve yakınlarını isyancılara lider tayin ederek, Aksu, Üçturfan, Turfan ve Lukçun'e gönderir. Raşidin Hoca'nın fermanlarında şu ifadeler bulunmaktadır: "Zubde-i Evlad Resulullah, Ebulmuzaffer ve Elmansur, Seyid Gazi Raşidin Han Hoca" (Peygamberin seçkin evladı, Muzaffer ve yardımcılarının atası, Seyit Gazi Raşidin Han Hoca). Raşidin Hoca'nın saltanatı sırasında çıkarılan madeni paranın bir tarafına "Raşidin Han Gazi" öbür tarafına "Kuçar saltanatının parası" diye yazılmıştır (Sayrami 1986:197). İşte bu "peygamberin seçkin evladı" Yakup Bey tarafından öldürülür.

Ürümçi'de TO Ming kendisini sultan, SU HU Ven'i komutan ilan eder. Kaşgar'da Aktaglık Hocalar'ın başkanı Tohti Mahmut Alem kendisini han ilan eder. Çok geçmeden Kırgız Sıdık Beg, Aktu'dan askeri kuvvet ile geleerek, Tohti Mahmut Alem'i ağdarıp, kendisini Kaşgar hükümdarı ilan eder. Sıdık Beg kendi yerini sabitleştirmek için, Hokant Hanlığı'ndan yardım ister (Uygurlarning Kiskiçe Tarihi: 423-425)

Çin'in 1755'te başlamış Doğu Türkistan'ın kuzeyi ve güneyine yönelik ilk istila eylemlerinde kullandığı asker sayısı 100 000'i geçmiştir. İstila eylemleri için her yıl harcadığı para 275 000 ser¹¹ gümüşe eşit olmuştur (LIU 1988:954, 955). Fakat, Kuçar İsyanı'nı takip eden olaylar ortaya çıktığı yıllarda Doğu Türkistan'da ne kadar Çinli askeri bulunduğunu kestirmek zor. Çünkü bu dönemde Çin'de çiftçilerin ve Döngenler'in isyanı cereyan etmiştir. 1851'de Güney Çin'de başlayan çiftçiler isyanı ile, 1853'te Nankin'de Tai Ping Tian Guo (Tanrı Adalet Devleti) kurulur. Bu devlet 1864'e kadar varlığını sürdürür (Shiandai Hanyü Sidian 1980:1099-1100). Kuçar İsyanı'nın hızlı bir şekilde yayılarak, bütün Doğu Türkistan'ın kısa zaman içinde Türkler'in eline geçmesinden de anlaşılıyor ki, o yıllarda kendi içinden sarsılan Çin, Doğu Türkistan'a takviye kuvvetleri göndermekten yoksundur. 1865-78 yılları arasında Yakup Bey Devleti varlığını sürdürürken, bu yıllar aynı zamanda Çin'in Yakup Bey Devleti'ne karşı hazırlanma devridir. Ruslar'ın Batı Türkistan istilasını da bu yıllarda

¹¹ 35 grama eşit, Türkçe ser, Çince liang diye ifade edilen bu ağırlık birimi, İngilizce OUNCE olarak çevrilip, 31 gram ile açıklanmıştır (REDHOUSE 1989:684).

tamamlanır. Doğu Türkistan yolundaki kalabalık Çin ordusunun yiyeceği, Ruslar tarafından karşılanır (Sadri 1984:297).

Yakup Bey Devleti'ne karşı seferber edilen Çin ordusu, önce Şenşi'deki Döngen ayaklanmasını bastırmak zorundadır. Döngenler'e karşı yapılan kanlı bir savaştan sonra ZO ZUNG Tang komutasındaki Çin birliğinin Doğu Türkistan yolu açılır. Çin birliğinin önünden kaçan Dahu, Şohu adında iki kardeş komutasındaki Döngen birliği, 25.10.1877 günü Üçturfan üzerinden Batı Türkistan'ın bu günkü Kırgızistan bölgesine geçerek Ruslar'a sığınurlar (Sayrami 1986:542)¹²

Çinliler önünden kaçan Döngenler ile Yakup Bey'in askerleri birleşip, Çinlilere karşı cephe alamazlar. Yakup Bey Devleti'nin kendi askerleri içinde de tedirginlik ve bölünmeler cereyan eder. Bu kargaşalığa belki Yakup Bey'in mayıs 1877'deki ani ölümünün etkisi olabilir. Fakat, her şeyden önce, bu tedirginliğin, bu kargaşalığın başlıca sebebi, İsyancılar Yüzyılı'nda 9-10 defa cereyan eden isyanların ve acımasız bir şekilde bastırılmalarının, sürgünlerin, akan kanların ve göz yaşlarının Altışehir halkının anılarından henüz silinmemiş olmasıdır. Çin ordusu geliyor haberi, elbette bu anıları tazeler, dinmiş acıları yeniler. Geçmişteki o kara günlerin tekrarı, yine neleri getirip, neleri götüreceğinin düşünce ve kaygıları içinde kıvranan zavallı Altışehir halkı, güçsüzlüğün, çaresizliğin ezikliği altında düşmanı beklemiştir.

Büyük Timur'un Çin'i işgal etmek için, buralardan yüzbinlerce asker topladığı zaman ile, Çin'in buraları işgal etmek için geldiği bu zaman arasında geçen 500 yıl, Türk-Çin güç nisbetini bu şekilde alt-üste etmiş. Yani bu 500 yıl Türkistan Türklüğünün aleyhine işlemiş zamandır.

¹² Benim dedemin babası olan, Şenşi'deki Döngen ayaklanmasına katılan CANG LU Sen adlı kişi, işte o zaman (ekim 1877'de) Döngen birliği ile beraber Batı Türkistan'a geçerek Karakol şehrine yerleşir. Orada iken Uygur kızı ile evlenir ve Uygurca Kurban adını taşımaya başlar. Kurban'ın oğlu olan Şerif de Uygur kızı ile evlenir ve bu evlilikten benim babam Turdi doğacaktır. 4 temmuz 1916'da Hocent şehrinde başlayan Çarlık Rusya'ya karşı ayaklanma kısa zamanda bütün Türkistan'a yayılır. Çarlık Rusya'nın cezalandırıcı birlikleri 28 ağustos 1916'da çok kanlı şekilde bu ayaklanmayı bastırırlar (Özgen 1991:2). İşte o kanlı olaylardan canını kurtaran dedem Şerif, iki yaşındaki oğlu Turdi ile beraber Doğu Türkistan'a geçerek İli vilayetinin Nilki nahiyesine yerleşirler. Yukarıda bahsettiğim hikayeyi bana, 1969'da 85 yaşında İli'de (Gulca'da) vefat eden dedem Şerif anlattı. Babam Turdi 1980'de benimle beraber Türkiye'ye geldi ve 1984'te İstanbul'da 70 yaşında vefat etti. Kurban'ın mezarı Karakol'dadır. Dedem Şerif, babasının da uzun ömürlü olduğunu, epey yaşlanmış halde vefat ettiğini söylemiştir.

VI. BÖLÜM

A. Yakup Bey Devleti'nin Kuruluşu ve İkinci Çin İstilasası

Kaşgar Yeni Şehir ve Yenişehir kalelerindeki Çin birliği, Kırgız Sıdık Beg'in saldırısına direnir. Sıdık Beg bu işi tek başına halledemeyeceğini anlar ve Hokant Hanlığı'ndan yardım ister. Hokant Hanlığı'nın askeri komutanı Alimkul, Çin'in gücünü zayıflatmak amacıyla Yakup Bey'i, Cihangir Hoca'nın biricik oğlu Büzruk Han Töre ile beraber ocak 1865'te Kaşgar'a gönderir (Uygurlarning Kiskiçe.Tarihi:426-427).

Yakup Bey'in tam adı Muhammed Yakup Kuşbeyi'dir. O, 1847'de henüz 27 yaşında iken, kuşbeyi (komutan) olur. "Yakup Bey, amacına ulaşabilmek için, herhangi bir vastayı kullanmaktan çekinmeyen" (Korupatkin 1984:261) cüratli bir askerdir. Biri, gözünü budaktan sakınmayan komutan olan Yakup Bey, öbürü, ünlü bir hocanın oğlu olan Büzruk Han Töre, ikisinin başında bulunduğu 50 atlı asker (Korupatkin 1984: 251) Kaşgar halkı tarafından alkışlar içinde karşılanır. Yakup Bey, Kaşgar halkının desteğine dayanarak, Büzruk Han Töre'yi hanlık tahtına oturtur. Sıdık Beg'i Kaşgar'dan kovar. Yakup Bey, Yenişehir Yeni Şehir kalesini 40 gün kuşatır. Sonunda kaleyi barut ile patlatır. Şehir teslim olur. Bu galebeden hemen sonra Yarkent ve Hoten'i de ele geçirir (Uygurlarning Kiskiçe Tarihi:428-429).

Yakup Bey güneydeki dört şehire sağlıklı bir şekilde egemen olduktan sonra, 1867'de Raşidin Hoca'nın idaresindeki Aksu, Kuçar ve Karaşehir'e 10 000 kişilik ordu ile yola çıkar. Raşidin Hoca'nın direnişi uzun sürmez, Hoca yakalanıp öldürülür. Aksu, Kuçar, Kurla ve Karaşehir Yakup Bey'in eline geçer. 1869'da Büzruk Han Töre hacca gönderilme bahanesiyle iktidardan uzaklaştırılır. Böylece nüfuzlu son Kuçar Hoası Raşidin'in öldürülmesi ve nüfuzlu son Kaşgar Hocası Büzruk Han Töre'nin kovulması ile, Yakup Bey, Türkistan'daki hocaların Tuğluk Timur (1329-1365) döneminden başlamış ve Seidiye Hanlığı döneminde (1514-1678) güç kazanmış 500 yıllık soy ve nüfuzuna son verir. Hocalar artık tarihe karışır. Bu işi ile Yakup Bey bir Türk hükümdarı olarak, milli görevini yapar. Yakup Bey 1870'te Turfan'ı ele geçirir ve Ürümqi'ye asker gönderir. Kasım sonlarında Ürümqi ele geçirilir. TO Ming teslim olur (Uygurlarning Kiskiçe Tarihi: 430-431). Aksu, Yakup Bey Devleti'nin başkenti olur (Korupatkin 1984:277). Böylece Yakup Bey, Doğu Türkistan'ı birleştirdik-

ten sonra devletini güçlendirmek için, akıllıca beynelmilel ilişkiler kurmaya başlar.

Ruslar'ın, Batı Türkistan'daki Türk devletlerini birer birer işgal ederek Hindistan hududuna yaklaştığı bir devrede, Hindistan hududundaki Doğu Türkistan'da Yakup Bey Devleti'nin ortaya çıkması, elbette İngilizler için sevindirici bir gelişme olacaktır. Nitekim, 1868'de ticarî amaçla da olsa, Kaşgar'a gelen P. Shaw'ı Yakup Bey kabul ederek dostluk duyularını belirtir. Ertesi yıl, 1869'da, Mirza Muhammed Şadi başkanlığında bir ekibi Hindistan valiliğine göndererek onlarla dostluk ilişkileri kurmayı ve ordusu için silah temin etmesini ister. İngilizler ise, Doğu Türkistan'ın doğal kaynaklarını işletmeyi, ticarî ve siyasî nüfuzlarını artırarak icabında bu ülkeyi, Afganistan misali, Rusya ve Çin'e karşı bir tampon devlet olarak kullanmayı düşünürler. Diğer taraftan İngilizler, Yakup Bey'in Osmanlı Devleti ile ilişkilerini geliştirmesine yardımcı olmayı da söylerler. Bu Yakup Bey'i İngilizlerle dost olmaya yönlendiren ikinci sebeptir.

Yakup Bey'in elçisi Mirza Muhammed Şadi 6 ay Hindistan'da kaldıktan sonra, D. Forsyth'in başkanlığında ve P. Shaw ile Dr. G. Henderson'un da dahil bulunduğu ilk İngiliz elçilik ekibi ile birlikte 1870 baharında Kaşgar'a döner. Bu İngiliz ekibi, üç aya yakın Kaşgar'da kalır. Yakup Bey yine bir taraftan Osmanlı padişahı Sultan Abdulaziz Han (1861-1876) önüne fevkalade elçisi Seyit Yakup Han Töre'yi göndererek yardım isteğinde bulunur. Osmanlı hükümetinin verdiği yardımı götüren elçi, Süveyş üzerinden Hindistan'ın Bombay şehrine ulaşır ve oradan Kaşgar'a döner. Kendisini halifeye bağlı bir emir olarak ilan eden Yakup Bey, İstanbul'dan gelen subayların da yardımıyla, büyük bir enerji ile ordusunu yetiştirmeye koyulur. Yakup Bey'in bu hummalı çalışması kısa zamanda sonuç vermeye başlar (Saray 1984:100-105).

Fakat, ne yazık ki, bu devlet Yakup Bey'in ömründen öteye gitmez. Yıl 1877 Mayıs, Yakup Bey hayata gözlerini kaparken, Çinliler'in öc alma hürsü şiddetle devam eder. Çin birliklerinin Kaşgar'ı işgal ettikten sonra yaptıkları ilk iş, Yakup Bey'in mezarını bulup, onun cesedini ateşe vermek olur (Sayrami 1986:611). Yıl 1221, Horasan'ın Merv şehrini işgal eden Tuluy komutasındaki Moğol ordusu, Selçuklu Sultanı Sencar'ın mezarını tahrip ederek ateşe vermişlerdi (Howorth 1876:87). Avrupalılar bu Moğollar'ı "barbar" olarak vasıflandırmıştı. Fakat aradan 700 yıl kadar zaman geçtikten sonra Orta Çağ Moğolları'nın yaptıklarını yapan Yeni Çağ Çinlileri'ni vasıflandırmak için nasıl bir ifade kullanılabilir? Bu hadise, Çinliler'in Yakup Bey'e olan aşırı düşmanlığını belirtmekten çok, zulüm ve haksız-

lıklara karşı mücadelenin sembolü olan büyük şahsiyetlerden ve onların adından ne derecede korktuklarını belirtmektedir.

Bu "cesedi ateşe verme" olayına açıklık getirmek amacıyla, şu anda hayatta olduğu için adını veremeyeceğim bir zatın sözünü burada nakletmek isterim: "Bunlardan ölüp bile kurtulamazsın" (Çinliler'in yapacağı kötülükten ölüp bile kurtulamazsın, demek istiyor). Bu zat Çin komünist idaresi döneminde dört defa yakalınıp, dört defa serbest bırakıldı. İki defasında hapisanede benimle de beraber kaldı. Onun toplam 20 yıllık hapis hayatı süresince Çinliler tarafından sorulan tek soru: "Ne yapmak istiyorsun?" Çinliler'le uzlaşabilecek bir açıklık olmadığı için, onlara karşı yapılabilecek tek şey vardı, "isyan". Çinliler kendi yaptıklarından dolayı ortaya çıkabilecek bu sonucu bilmiyor değil, hatta tarihten ders alarak iyi bildikleri için, isyan edebilir diye tahmin ettiği insanların hepsini hapsedmişlerdi. Yukarıda bahsettiğim zat, vatan ve millet sevgisiyle, Çinlilerin bu "haklı" kuşkusunu üzerine çekmişti.

ZO ZÜNG Tang komutasındaki Çin birliği, bir yıl sonra, 16 Mayıs 1878 yılında Doğu Türkistan'ın tamamını işgal ettiklerini ilan eder. Bununla Yakup Bey'in 1865-1877 yılları arasında büyük güçlüklerle, anlaşmalarla ve büyük bir beceriklilikle kurmuş ve korumuş olduğu Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı sona erer. Ülke 1882 yılının sonuna kadar Çin ordusu tarafından idare edilir. 18 Kasım 1884 yılında Çin İmparatorununun bir emriyle bu toprakların adı, Çin'in 19. eyaleti olarak yeni toprak anlamına gelen "Şin Cang"a çevrilir (Hayıt 1975:147). Bundan böyle 1944 yılının sonuna kadar sürecek olan İkinci Çin İstilasası Devri başlar.

Yakup Bey Devleti'nin acı sonu, Çinlilerin Doğu Türkistanlılar nezdindeki ezeli ve ebedi düşmanlık kimliğini bir daha canlandırır. Doğu Türkistanlıların Çin düşmanlığı, gizli olarak gittikçe olgunlaşır. Çinliler, Yakup Bey'in cesedini yakarak, onun mezarını ortadan kaldırırlar. Fakat, onun adının, onun tarihe bıraktığı izlerinin, Doğu Türkistanlıların istiklal ve özgürlük uğruna yürüttüğü savaşlarda öncü olma rolünü ortadan kaldıramazlar. İkinci Çin İstilasası Devri içinde cereyan eden bütün isyanlarda, Yakup Bey'in adı dile getirilir, onun resmi isyancıların karargah ve hükümet binalarının duvarlarını süsler. Bu İkinci Çin İstilasası Devri (1878-1944) içinde cereyan eden isyanlar şunlardır:

Tömür Helpe (Timur Halife) başkanlığındaki 1912 yılında başlayan Kumul İsyanı.

Hoca Niyaz Hacı başkanlığındaki 1931 yılında başlayan Kumul İsyanı.

Mahmut Muhiti başkanlığındaki ocak 1933 yılında başlayan Turfan İsyanı.

Mehmet Emin Buğra başkanlığındaki şubat 1933 yılında başlayan Hoten İsyanı.

Osman Batur başkanlığındaki 1940'lı yıllarda cereyan eden ve 10 yıl süren Altay İsyanı.

Fatih Müslim ve Alihan Töre başkanlığındaki 1944 yılında başlayan ve sonunda "Şarki Türkistan Cumhuriyeti"nin kurulması ile sonuçlanan Nıtkı ve Gula İsyanı.

Doğu Türkistan üzerindeki tekrarlanan Çin istilasını, değişik bir ifadeyle Doğu Türkistan'ın başına gelenleri, bütün Türkistan'ın durumundan ayrı izah etmek mümkün değildir. Doğu'su ve Batı'sı olup bölünmeksizin bütün Türkistan tarih boyunca aynı kaderi paylaşmıştır.

Deniz yollarının açılmasıyla elde edilen imkanlardan ve Batı Avrupa'daki gelişmelerden nasibini alan Doğu Avrupa'daki küçük Rusya, hızla büyümeye başlar. 1552'de Kazan, 1555'te Ural sahasının Başkurtlar'ı, 1556'da ise Volga sahasındaki Astrahan Ruslar'ın eline geçmesiyle beraber, Ruslar Türkistan kapısına dayanır. Rusya toprağı İvan IV'ün devrinde (1584) 1 530 000 kare İngiliz Mili olmuşsa, Büyük Petro'nun devrinde (1689) 5 953 000 kare İngiliz Mili, Yekaterina II'nin devrinde (1775) 7 123 000 kare İngiliz Mili olur. Bu demektir ki, Rusya 200 yıl içinde beş misli büyümüştür (Şincangning Kiskiçe Tarihi 1984:488).

Batı Türkistan'da 1870'li yıllarda gerçekleşen Rus istilası ile 1878'de Yakup Bey Devleti'ni yıkan İkinci Çin İstilasına kadar, Türkistan'ın bu iki bölgesi arasında siyasi sınır yoktur. Doğu Türkistan'daki Çin'e karşı bütün isyanlar, Batı Türkistan'daki hanlıklar tarafından desteklenir; Çin katliamından kaçan Doğu Türkistanlılar, zaman zaman Batı Türkistan'daki hanlıklara sığınurlar. Yakup Bey'in Batı Türkistan'dan gelerek, Doğu Türkistan'da bir devlet kurması, Türkistan tarihindeki milli dayanışmanın en canlı örneğidir. Bu yüzden Çinliler 110 yıl (1755-1865) süren ilk istila eylemlerinde başarılı olamamışlardır. Fakat, Ruslar'ın Batı Türkistan'ı hızlı bir şekilde işgale kalkması, yani Türkistanlılar'ın hem batıda hem doğuda iki dev düşmana karşı iki cephede savaşmak zorunda kalması, Türkistan'ın kaderini büsbütün değiştirir. Türkistan'ın paylaşılmasında Ruslar ile Çinliler dayanışma içine girer. Yakup Bey Devleti'ne karşı seferber edilen kalabalık Çin ordusunun yiyeceğı Ruslar tarafından karşılanır (Sadri 1984:297).

İşte, Batı Türkistan veya Rus Türkistanı, Doğu Türkistan veya Çin Türkistanı adları, bu iki yönlü istiladan sonra ortaya çıkar. Ruslar, 1920'li yıllardaki Batı Türkistan'da kurduğu (Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan) yeni idari kurumlarının oluşmasına kadar, bu bölgeyi genel olarak Türkistan kabul eder ve bütün Batı Türkistan için "Türkistan Valiliği" adı altında bir idari kurum kurarlar. Türkistan'ı Uzak Doğu'ya bağlayan demir yoluna TÜRKSİB (Türkistan-Sibirya) Demir Yolu adını vermeyi sakıncalı görmezler.

Fakat, Çinliler İkinci Çin İstilasına kadar Doğu Türkistan'da siyasi ve idari bir kurum kuramamışlardır. Çinliler'in her şehir yanına birer savunma kalesi kurarak orada bıraktığı askeri birlikleri, zaman zaman Türkler tarafından yok edilir. Sadece Çinliler'in yerleştiği bu savunma kaleleri, sonradan Kaşgar Yeni Şehri, Aksu Yeni Şehri, Yarkent Yeni Şehri şeklinde adlandırılmıştır. Çinliler bu yeni kurduğu savunma kalelerine "Hençing" (Çinli Şehri) eskiden var olan şehirlere "Huyçing" (Müslüman Şehri) adını verirler (LİU 1988 : 991). "Türk Şehri" adını hiç kullanmamışlardır. Çinliler Doğu Türkistan'a hakim olduklarını ancak 1884 yılında, İkinci Çin İstilasından sonra, burası için "yeni toprak" veya "kazanılmış toprak" anlamına gelen "Şin Cang" adını kullanarak ifade ederler (Hayıt 1975:147-148).

Fakat, bu 1878'de başlayan İkinci Çin İstilasını da, Çinliler için Doğu Türkistan'da tam bir istikrarlı ortam yaratamamıştır. Bu dönem içinde Tanrı Dağları'nın güneyinde 1933'te, Tanrı Dağları'nın kuzeyinde 1944'te cereyan eden isyanlar sonucu 10 yıl ara ile iki milli devlet kurulur.

Birinci Milli Devlet 1933-1934 yılları arasında bir yıl yaşar. Hoca Niyaz Hacı başkanlığındaki nisan 1931'de başlayan Kumul İsyanı; Mahmut Muhiti başkanlığındaki ocak 1933'te başlayan Turfan İsyanı; Mehmet Emin Buğra başkanlığındaki şubat 1933'te başlayan Hoten İsyanı gibi ciddi silahlı eylemler sonucu, 12 kasım 1933'te Sabit Damolla başkanlığında Kaşgar'da "Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti" adıyla bir Türk devleti kurulur (Buğra 1952: 29, 30, 42). Fakat, Ruslar'ın böyle bir devletin kendi hudutları yanında yaşamasına hiç tahammülü yoktu. Ruslar'ın koyu desteğiyle 12 nisan 1933'te Ürümqi'de hükümet başına gelen Çin ordusunun albayı ŞİN Şİ Sey, hem barış, hem terörden ibaret iki yüzlü politika takip ederek, bu Kaşgar'daki Türk devletini ortadan kaldırmaya muvaffak olur. Hoca Niyaz Hacı Ürümqi'deki ŞİN hükümetinin başkan yardımcılığına getirilir ve bir müddet sonra hepsedilir. 1942 yılında boğularak öldürülür (Ötkür 1985:416).

İkinci Milli Devlet 1944-1949 yılları arasında beş yıl yaşar. İli vilayeti-nin Nilki nahiyesinde, Kazan Türklerinden Fatih Müslim'in başkanlığında ortaya çıkan isyan kısa bir zaman içinde 12 Kasım 1944 günü Gulca'da "Şarki Türkistan Cumhuriyeti"nin kuruluşunu sağlar. 1945'te bu Cumhuriyete Altay ve Tarbagatay vilayetleri de katılır. Ne yazık ki bu Cumhuriyet de, 1949 yılının ikinci yarısında, Stalin ve MAO işbirliği altında tertip edilen Üçüncü Çin İstilasası ile yıkılır. Cumhurbaşkanı Ahmetcan Kasimi başta olmak üzere, Cumhuriyetin ileri gelen şahsiyetleri, Pekin'deki kurtlaya davet edilme gerekçesiyle bir Rus uçağına zorla bindirilir ve "uçak kazası" süsü ile Alma-Ata'da öldürülür. Bu faciadan sonra, Doğu Türkistan tarihinin iki komünist devlet arasındaki çaresiz ve en karanlık günleri başlar.

Böylece Doğu Türkistan üzerindeki Çin istilasını üç büyük devreye bölebiliriz: 1755-1865 yıllarını kapsayan Birinci Çin İstilasası Devri; 1878-1944 yıllarını kapsayan İkinci Çin İstilasası Devri ve 1949 yılından başlayan Üçüncü Çin İstilasası Devri. Bu Üçüncü Çin İstilasası Devri, değişik bir ifade ile Komünist Çin İstilasası Devri de denilir. Yakın çağımızın dünyasında, hiçbir yöre Doğu Türkistan kadar çok isyanlara ve tekrar tekrar istilalara sahne olmamıştır; hiçbir topluluk Doğu Türkistanlılar kadar zulüm ve katliamlara maruz kalmamıştır; 300 (1678-1994) yıllık esirliğin birikimini halen taşımakta olan Doğu Türkistanlılar kadar bahtsız ve zavallı bir topluluk yoktur.

CHEN CHING Lung, "Şin-Cang" adının Birinci Çin İstilasası Devrinden beri kullanılmaya başladığını iddia eder (CHEN 1967:VI). CHEN'in neye göre böyle yazdığını bilmiyorum. Fakat bilinen gerçek, 110 yıllık Birinci Çin İstilasası Devri içinde, Çinliler burada, "kazanılmış toprak" denilebilecek emin bir ortam bulamazlar. Savunma kalelerine sığınan Çin askerleri zaman zaman yok edilir. İşte bu İsyancılar Yüzyılı'nda, Çin hükümetinin yüksek makamlarında Batı Bölge'deki (Çinliler o zaman Doğu Türkistan'ı Şİ YÜ, yani Batı Bölge diye adlandırıyorlar) dört şehirden (Kaşgar, Yarkent, Hoten, Yenihisar) vazgeçme meyilleri görülür (LIU 1988:1183).

Türkistan'ı paylaşarak istila eden bu iki milletin kültürü ve geleneği birbirinden çok farklı olduğu için, onların sömürge politikaları da, istila edilen topluluğa karşı tutumları da çok farklı olur. İngilizler'in ve Ruslar'ın sömürge politikası, bir nevi Avrupa aydınlığını Asya karanlığına taşıma niteliğini de içerdiği için, onlar başkalarının milli benliğini ifade eden "Türk" ve "Türkistan" sözcüklerini kullanmaktan korkmamışlar. Çünkü onların sömürgeleri karşısında medeniyetçe üstünlükleri bir gerçektir. Onların başkalarını imrendirebilecek birçok özellikleri vardır. Fa-

kat, Çinliler'in sömürge politikası daha değişiktir. Uzun tarihi boyunca, başkalarının istilası karşısında sayıca üstünlüğü ile ayakta kalabilen bu millet, sayıca üstünlüğü ile elde ettiği sömürgelerini de, sadece sayıca üstünlüğüne dayanan ırkçı bir politika ile ellerinde tutmuşlardır. Yapımı yüzyıllarca süren Çin Seddi, işte bu insan çokluğunun ürünüdür. Çinliler'in başkalarına verebileceği ancak Çinciliktir. Bu yüzden "Türkler hiç bir devrede, en kuvvetli oldukları dönemlerde bile, Çin'i istila ederek orada oturma ve Çin'i kendi egemenlikleri altında yaşatma yolunu pek seçmemişlerdir. Çünkü, Türkler'deki bir düşünceye göre, şayet Çin'e gidip orada yerleşirlerse, o zaman, kendi benliklerini kaybedecekler ve Çinlileşeceklerdir. Türkler bu duyguyu her zaman yaşamışlar ve bu yüzden de Çin hiçbir zaman Türkler'in olmamıştır. Türkler'in bu duygu ve düşüncelerine karşılık, Çinliler her zaman için dağınık en ufak bir Türk zümresini bile hemen yerleştirmişler ve onlara yerleşikliğinin bütün icaplarını öğreterek asimile etme yoluna gitmişlerdir" (İzgi 1987: 20).

Çinliler, yukarıda bahsettiğim milli özelliklerinin emri gereğince, Doğu Türkistan'ı istila ettikten sonra, Türkler'in milli benliğini ifade eden "Türk" (Çince telaffuzu Tu Cü) sözcüğünün yerine Huy Huy (Müslüman) sözcüğünü, "Türkistan" sözcüğünün yerine Şi Yü (Batı bölge) sözcüğünü kullanmışlardır. "Türk" (Tu Cü) sözcüğünü hiç kullanmamışlardır. Elbette bunun sebebi çok açıktır. İstila edilmiş topluluk için, onların milli kimliğinin yerine dini kimliğini kullanmak, istilacıların işine gelmektedir. Çünkü milli kimlik doğal olduğu için siyasiydir. Dini kimlik yapay olduğu için kültürelidir. Yapay kimlikler eritilebilir. Fakat, doğal kimliğin eritilmesi güçtür. Milletlerin doğal kimliği var olduğu sürece, milli devlet özlemi de var olacaktır. Üstelik "Türk" sözcüğü bütün Türk boylarını birleştiren ve tarih boyunca her zaman iktidar anlamıyla ortaya çıkan bir kavram olduğu için, Çin'in milli devlet geleneği olan "Başkalarını birbirine karşı kışkırt ve parçala, yut" (Barthold 1990: 405), politikasına ters düşecektir. Çinliler'e göre, Çinliler'in işgalindeki herkes, kesinlikle Çinli olmalıdır. Zaman ve değişen rejimler Çinliler'in bu milli özelliğini değiştirmemiş belki de geliştirmiştir.

ORHUN ABİDELERİ'nde Çin hakkında 1260 yıl önceki ölümsüz Türk ikazı bugünde geçerlidir: "Çin milletinin sözü tatlı, ipek kumaşı yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp uzak milleti öylece yaklaştırmış. Yaklaştırdıktan sonra, kötü şeyleri o zaman düşünürmüş. İyi bilgili insanı, iyi cesur insanı yürütmemiş. Bir insan dunsalsa, kabilesi, milleti, akrabasına kadar barındırmazmış" (Ergin 1980: 18).

Çin tehlikesi ve kötülükleri hakkındaki yalın tarihî gerçek şu ki, Türkler güçlü veya zayıf dönemlerinde olsun tarih boyunca, Çinliler'in karşısında bir kaya gibi onların etrafa genişlemesine engel olmuştur. Türkler'in sayesinde kuzeydeki ve batıdaki birçok milletler bu arsız ve zalim milletin olası istila ve zulmünden kurtulmuştur. Yani, Türkler bir kalın gibi Batı uygarlığını sarı tehlikeden korumuştur. Türkler tarihteki bu rolleri itibarı ile insanlık ve uygarlık adına övünmek de haklıdırlar. Fakat, Türkler bu hizmetine karşılık batı milletlerinden yardım görmek şöyle dursun, onların da saldırısına uğramıştır. Türkistan'a yönelik Arap, Fars, Rus saldırıları, Türkler'i çoğu zaman iki cephede savaşmak zorunda bırakmıştır. Bu durum Türkler'i gittikçe yıpratmış, zayıflatmıştır. Yine de bu millet, düşmanlarının bu kadar çok olmasına rağmen, tarihteki görevinin bu kadar ağır olmasına rağmen, ırkının, dilinin asilliği ve yaşam tarzının hareketliliği sayesinde günümüze kadar gelebilmiştir.

Yukarıda bahsettiğim Doğu Türkistanlıların başına gelen siyasi ve içtimaî felaketlerin yanında, Doğu Türkistanlılar için uygulanan iktisadî yük de çok ağır olmuştur. Kalmuk istilası döneminde her yıl için ödenen 3.5 ton gümüş miktarındaki vergi Çin istilası döneminde de devam eder. İkinci Çin İstilasından sonra hiçbir ölçü gözetmeksizin, Doğu Türkistan'da bulunan bütün zenginlik taşınabildiği kadar Çin'e götürülür. Mesela, 1933-1944 yılları arasında Doğu Türkistan'da Genel Vali olan Şın Şi Sey, Ürümqi'den ayrılırken, değerli malları on kamyonla birkaç defa Lençü şehrine götürülür. Bu malların arasında 12 ton altında da vardır (Kadiri 1948:132),

Çin'in kendisi, 1840'lı yıllardaki Afyon Savaşı'ndan sonra yarım sömürge haline düşünce, Doğu Türkistan bir nevi sömürgeci sömürgeci olur ve daha da ağır bir şekilde sömürülmeye başlar. Komünist Çin İstilasından sonra, Lençü'deki demir yolu hızlı bir şekilde Ürümqi'ye ulaştırılır. Bu Ürümqi-Lençü Demir Yolu ile Çin'den Doğu Türkistan'a Çinli, Doğu Türkistan'dan Çin'e tarım, orman, hayvancılık ürünleri başta olmak üzere altın, petrol, kömür gibi yeraltı zenginlikleri götürülür. Dünyamızın bu en zengin bölgesi olan Doğu Türkistan'da bugün, Dünyamızın en yoksul insanları yaşamaktadır.

B. Hocalar Devri Edebiyatı

Hocalar Devri'nden günümüze kadar gelen birçok elyazmalarından, o devrin kendine özgü birçok şair ve yazarlar yetiştirdiğini öğrenmekteyiz. Doğu Türkistan'ın bu 18. yüzyıl edebiyatından devrin olayları, vatanın kaderi hakkındaki endişe ve düşünceler, buna paralel olarak özgürlük

özlemleri ve sevgi yansımaktadır. Sevgi, insanı yüca ve temiz ahlaki prensipler esasında eğiten, insan gönlünü kirli ve kötü niyetlerden temizleyen, alicenaplık, mertlik ve dostluk duygularını yaratan etkindir. Sevgi, vefa, cesurluk ve dayanıklılık ister. İşte 18. yüzyıl Uygur şairlerinin kaleme aldığı kahramanlar, yukarıda bahsettiğim gibi öyle bir sevginin sahipleridir (Mollaudoov 1990 : 7-8).

Zeliliy:

Zeliliy, şairin edebi lakabı olup, adı Muhammed Sıdık'tır. Zeliliy'nin 1676 yılında Yarkent'te doğduğu ve 70 yaşını geçtiği bilinmektedir. Yani şair, Hocalar Devri'ni başından sonuna kadar yaşamış, tam anlamıyla Hocalar Devri'nin insanıdır. O, Doğu Türkistan'ın birçok şehirlerini gezmiştir. Bu gezi onun vatan sevgisini canlandırmıştır. O, devrin en aydın insanlarından olmuş, Doğu edebiyatını öğrenmiş, Farsça şiirler de yazmıştır. Zeliliy, Uygurlar'ın tarihine değinirken, daima Sultan Satuk Buğra Han'ı anmaktadır. Buğra Han onun nezdinde bir milli kahramandır. Buğra Han'ın Uygurlar bölgesinde ilk defa İslamiyet'i kabul etmesi ve ünlü Karahanlı Devleti'ni kurması, doğal olarak, o dönemin vatan ve millet sevgisiyle yaşayan, aynı zamanda esaretin acısını duyan aydınlarının gurur kaynağı olmuştur. Gerçekten de, Türk medeniyetinin örnekleri olan "Kutadgu Bilg" ve "Divanü Lugat-it-Türk" gibi eserlerin yaratıldığı Karahanlı Devleti ile övünmekte haklı idiler. Tıpkı, 20. yüzyıl başlarında Rus esaretine karşı savaş veren Türkistan aydınlarının nezdinde ilham kaynağı olan Büyük Timur, nasıl bir milli kahraman ise, Buğra Han da Hocalar Devri'nin aydınları nezdinde öyle bir milli kahraman olacaktır. Ünlü Timur İmparatorluğu'nun başkenti Semerkant'ın 19. yüzyılın sonlarına doğru Ruslar'ın ayağının altına düşmesi, Türk vatanseverlerinin kalbinde ne kadar acı ve hasret yaraları açmışsa, o ünlü Karahanlı İmparatorluğu'nun başkenti Kaşgar'ın 17. yüzyılın sonlarına doğru hocaların ve Kalmuklar'ın ayağının altına düşmesi de, o dönemin vatanseverlerinin kalbinde o kadar acı ve hasret yaraları açmıştır. Şair, bu acı ve hasretlerini şu şekilde dile getirmektedir:

"Endelibi çarbagi mülki Türkistan cuda.
Kumriyu şahi dereht ereri bostan cuda.
Leik çugz eyleb meni veyraneghe saldı huda.
Merheba Sultan Satuk Buğrahanım, merheba",
(Bağ-bostan bülbülü, Türkistan toprağı gitti elden.
Bostandaki kumru ve ağaçlar kayboldu.

Baykuş gibi beni viran eyledi Tanrı.
Merhaba Sultan Satuk Buğra Han'ım, merhaba).
(Mollaudoğ 1990 : 29).

Zeliliy'nin "Sefername" (1718), "Tekire-i Çilten" (1734) ve "Tezkire-i Hoca Muhammed Şerif" (1744) gibi eserleri, o dönemin tarihi olaylarını yansıtmaktadır (Mollaudoğ 1990:15). Yaşadığı devreye karşı isyan eden Zeliliy, kendisine de karşı şu mısralar ile isyan etmektedir.

"Söz bilen telbe Zeliliy ne vilayet alding,
Gerçe Türk erdinu hem şairi Türkistani".
(Söz ile deli Zeliliy ne gibi bir vilayet aldın,
Gerçi Türksün ve şairisin Türkistan'ın).
(Mollaudoğ 1990 : 27).

Zeliliy'e göre, vatanı Türkistan, milleti Türk olan bir kimse böyle yaşamamalıdır.

Nevbetiy:

Nevbetiy Hoten'de doğmuş olup, 1691-1760 yılları arasında yaşadığı tahmin edilir. Şairin kendi adı belli değildir. Nevbetiy edebi lakabıdır. Onun şiirleri sevgi konusu ile toplum gerçeklerini yansıtmaktadır. Şiir üslubundaki güzellik, Uygur klasik edebiyatı için güzel örnektir (Mollaudoğ 1990 : 52). Nevbetiy yaşadığı devrinin haksızlıklarını şu şekilde dile getirmektedir:

"Mogulistan'da kafiri, zalimi hanlık,
Fukralar gem hesrette bolup heyranlık.
Bu mehlde hemme zalimler yürür rahette,
Mömin el zulmi-sitem birle bolur derbanlık".
(Moğolistan'da kafir ve zalim hanlık,
Fukralar gam ve hasretin şaşkınlığı içinde,
Burada bütün zalimler yürür rahat içinde,
Halk zulüm ve sitem ile kapı dışı edilir).
Mollaudoğ 1990 : 55)

Erşiy:

Karataglık Hocalar'ın lideri Danyal Hoca'nın büyük oğlu olan Yakup Hoca'nın (Hoca Cahhan) edebi lakabı Erşiy'dir. Şair olan bu kişi, Appak Hoca öldükten sonra (1694) Altışehir'e gelen ve 1720-1735¹ yılları arasında Altışehir'i idare eden Danyal Hoca döneminde Erşiy Cunganlar'ın ordusunda bulunmuştur. Babası öldükten sonra (1735), Altışehir'in idaresi Danyal Hoca'nın dört oğluna taksim edilirken, Erşiy'e Yarkent verilmiştir. Erşiy kendisi şair olduğu için, onun döneminde Yarkent'te şair, sazıcı ve bilginler toplanmıştır. Erşiy, 1756 yılında, Burhaniddin Hoca'nın Yarkent'e saldırısı sırasında yakalanıp bütün ailesi ile beraber öldürülmüştür (Mollaudoğlu 1990 : 79-80).

Futuhiy:

Futuhiy, Şair Erşiy'nin oğludur. Futuhiy edebi lakab olup, adı Sıdık Hoca'dır. Futuhiy de babası Erşiy ile beraber öldürülmüş olabilir (Mollaudoğlu 1990 : 124).

Harabatıy :

Harabatıy, şairin edebi lakabı olup, adı Muhammed Binni Abdullah'tır. Onun Aksu'da doğmuş olduğu ve 1630'lı yıllardan 1730'lı yıllara kadar 90-100 yıl ömür sürdüğü tahmin edilmektedir. Onun Buhara'da okuduğu bilinmektedir. Harabatıy şiirlerinde, 18. yüzyıldaki zulüm ve haksızlıklara karşı bilgi ve ahlaki bir silah olarak kullanılmaktadır (Mollaudoğlu 1990 : 138, 140).

Şairahun:

Şairin adı Molla Abdülelim olup, büyükler ona Şairahun demişler. Bu şairin tek eseri olan "İslamname" destanı 18. yüzyılın 60'lı yıllarında yazılmıştır. Şair bu eserini Appak Noca'nın torunu Ahmet Hoca ve onun çocukları Burhaniddin Hoca ile Han Hoca'ya bağışlamıştır. Bu destan 18. yüzyıl olaylarını yansıtmaktadır (Mollaudoğlu 1990 : 180-181).

Hocalar Devri'nin, zamanına karşı itirazlarla dolu edebiyatı dışında, başka sanat dalları hakkında bir şey söylemek zordur. Ressamlık ve heykeltıraşlık hakkında da bir bilgi yoktur. Çünkü, İslam anlayışı ve geleneğine göre, ressamlık ve heykeltıraşlık, putperestliği andıran bir olgu olduğu için, İslam'ın egemen olduğu topluluklarda, bilhassa sanatın bu dalının gelişmesi engellenmiştir. Her şeyi soyutlaştıran tasavvuf, elbette somut varlık ve somut görüntülerden hiç hoşlanmaz.

Seidiye Hanlığı'nın ikinci hanı Abdureşit Han'ın eşi Amannisahan hem şair, hem musikşinas olup, onun eserleri Appak Hoca'nın saltanatı

¹ Mollaudoğlu (1990 : 79-80)'dan alınmış bu yıl belgesinde yanlışlık vardır. Danyal Hoca 1727-1735 yılları arasında Altışehir'i idare etmiştir.

döneminde (1678-1694) yasaklanır ve ateşe verilir (Mucizi 1982 : 12). Bir yoksul oduncunun kızı olan Amannisahan 1567 yılında 34 yaşında iken doğumda ölür (LİU 1988 : 783-784).

Kuşar'ın Ögen Nehri kıyısında bulunan Bin Buda Mağaraları'ndaki insan resimlerinin isteyerek mızrak ucu ile zedelendiğine göre², Orhun Abideleri, eğer hocaların egemen olduğu Altışehir'de, genel olarak İslamiyet'in egemen olduğu yörelerde olsa idi, "Türk medeniyetinin, yüksek Türk kültürünün büyük vesikası" (Ergin 1980 : 7) olan bu abidelerin başına neler gelebileceğini tahmin etmek zor değildir.

Muhammed Sadık Kaşgariy ve "Tezkire-i Cahan":

Hem tarihçi, hem şair olarak tanınmış Muhammed Sadık Kaşgariy'nin Uygur medeniyeti tarihinde müstesna bir yeri vardır. 1740-1849 yılları arasında bir yüzyıldan fazla yaşamış olduğu tahmin edilen (Mollaudoğ 1990 : 203) bu bilgin hakkında ilk bilgiyi Kazak Türkleri'nin ünlü bilgini Çokan Cengiz Velihanoğlu (1835-1865) vermektedir. Bilginin "Tezkire-i Cahan" adlı tarihi eseri, o dönme ait eserlerin en mükemmelidir. Kaşgariy bu eserini Kaşgar Hakim Bey'i Osman Beg'in katibi olduğu sırada yazmıştır. Osman Beg, Burhaniddin Hoca'nın isyanını bastırmaya katılan Kuşarlı Mirza Hudi Beg'in oğludur. Yazar bu eseri oluşturmadaki amacını şöyle açıklamaktadır: "Yarkent'in hükümdarı Mirza Hudi Beg'in gözbebeği olan oğlu Osman Beg Kaşgar'a hakim idi.... Hakim Osman Beg'in Rehime Agca adlı anası, zayıflara, yoksullara, bilginlere, iyilerin çocuklarına şefkat gösterirdi. Birçok nesilden beri İshak Veli ve onun evlatlarına mürid olarak bağlanmıştı. Benim gönlüme İshakiye hocalarının tarihi olaylarını tezkire şeklinde yazsam, diye bir fikir geldi. Böylece, hocaların tarihi hakkında bir tezkire yazabilsem, dünyada benim adım da bir hatıra olarak kalır, diye karara geldim. Ben ki, zavallı Muhammed Sadık çaresizlikten, ilmi kabiliyetimin yetersizliğinden, Ulu Tanrı'dan yardım isteyerek, bütün gücüm ile Hicri 1182 (Miladi 1768) yılında Tezkire-i Cahan'ı yazmaya başladım". "Tezkire-i Cahan" tam anlamıyla "Hocalar Devri" tarihidir. Bu eser, Appak Hoca'nın Kalmuklar'ın yardımıyla iktidara gelmesinden (1678), Burhaniddin Hoca'nın, Çin'in yardımı ile Altışehir'e hükümdar olmasına kadar (1755) süren 77 yıllık tarihi içermektedir (LİU 1988 : 1079).

Asıl adı "Tezkire-i Cahan" olan bu eser, "Tezkire-i Hocagan", "Tezkire-i Azizan" şeklinde de adlandırılmıştır. Elyazma şeklindeki bu eserin Bri-

² Ben 1953 yılında, Tarihi Kalıntıları İnceleme Grubu ile Altışehir'e gittiğimde, Bin Buda Mağaraları'nı gezme fırsatına sahip olmuşum. İnsan resimlerinin isteyerek mızrak ucu ile zedelendiğini görmüştüm.

tish Museum'da üç nüshası bulunmaktadır: OR, 5338 Tazkirat al-Tahaman; OR, 9960 Tazkirat al-Jahan; OR, 6992 Tazkira-i Jahan (Masami 1978 : 90). Üçüncü nüshası OR, 6992 Tazkira-i Jahan, Farsçadır.

Mollaudoğlu (1990 : 203)'a göre, "Tezkire-i Ezizan", "Tezkire-i Hocagan", Kaşgariy'nin ayrı ayrı eserleri olarak yanlış izah edilmiştir. Tahminime göre, eserin adı, kopya edilirken, kopya edenlerin isteğine göre değiştirilmiştir. Sözlü olarak öğrendiğim bilgilere göre, "Tezkire-i Cahan"ın Ürümçi, Taşkent, Alma Ata arşivlerinde saklanmış değişik nüshaları varmış.

Mirza Haydar Duğlat'ın 1540'lı yıllarda Farsça yazdığı 1321-1547 yıllarını içeren ünlü Tarih-i Reşidi'si, Kaşgariy tarafından Çağataycaya çevrilmiştir (Togan 1950 : 240).

Kaşgariy, Uygur edebiyatı tarihinde vatanpererlik konusunu daha tesirli bir şekilde işlemiş şairdir. Bu itibarla onu, Türkiye'nin vatanperer şairi Namık Kemal'a (1840-1888) benzetebiliriz. Namık Kemal, aşağıdaki şiiri ile sanki Kaşgariy'nin hasretini dile getiriyodu:

"Vatanın bağına düşman
Dayamış hançerini,
Yokmudur kurtaracak
Bahtı kara madarını".

Vatanının kaderini kendi kaderi olarak anlayan şair, Appak Hoca'nın vatana ihanetinden dolayı hasıl olan hasretini şu şekilde ifade etmektedir:

"Kaysi bir derdim bayan eyleyki, kaysi külfeti,
Ya deymu hane veyranlık belavu-şiddeti"
(Hangi bir derdimi beyan eyleyim ki, hangi külfeti,
Veya söyleyim mi, viran, bela ve şiddeti)
(Mollaudoğlu 1990 : 203-205).

Tezkire-i Cahan'ın Hocalar Devri'nin tek kaynak eseri olmasına rağmen, günümüze kadar bir Türk lehçesi ile basılmamış olması, Muhammed Sadık Kaşgariy'nin müstesna bir tarihçi ve şair olmasıyla birlikte, henüz Türk alemine tanıtılmamış olması, çok büyük eksikliklerdir ³.

³ Ben 1992'de Alma Ata'da bulunduğum sıralarda, Tezkire-i Cahan'ın Kaşgar'da Uygurca olarak basıldığını duydum. Fakat bu kitabı henüz bulup okuyamadım.

SONUÇ

Bilindiği gibi, Arap ve Fars kültürü ile yoğurulan İslamiyet, Cengiz Han'ın Türkistan ve Batı seferinde ağır darbe yer, birçok İslam mücahitleri Cengiz ordusu tarafından öldürülür. Cengiz işgalinden sonra Türkistan, Arap ve Fars kültürünün baskısından kurtulup, tekrar Türkleşir. Aradan yüzyıl kadar zaman geçtiğinde, Cengiz İmparatorluğu parçalanır ve çöker. İşte o zaman, Büyük Timur, Cengiz İmparatorluğu'nu tekrar canlandırmak üzere iktidar mücadelesine girişir. Timurlular, bilim ve sanata yönelik bir hamle ile, Avrupa'da "Timurlu Rönesansı" tabirinin ortaya çıkmasına sebep olan bir devri başlatırlar (Aka 1991 : 123).

İster devletin yüksek siyasi hayatında olsun, ister insanların özel hayatında olsun, din baskısının ne derecede olduğunu, değişik bir ifade ile bilim ve sanat eyleminin temeli olan fikir özgürlüğünün ne derecede olduğunu belirten en bariz örneklerden biri de kadınların durumudur. Timurlular döneminde kadınların devlet idaresinde önemli rolleri olduğu görülür. Timur'un hanımları ve saraydaki kadınların durumu genellikle İslam kanunlarına değil, eski Türk örf ve adetlerine uygundur (Aka 1991 : 108). Uluğ Bey devlet idaresinde dedesi Timur'u teklid etmiş olup, onun yasayı iyi bilen Moğol beylerinden Duğlat Hudaydat'ı getirerek, kendisinden yasanın kaidelerini öğrenmek istediği bilinmektedir (Aka 1991: 106).

Fakat, her âmil zıttı ile vardır. Timur ile aynı zamanda, Cengiz döneminde olup bitenlerden öc almak ve İslamiyeti tekrar canlandırmak için, Fars kökenli Bahaüddin Nakşibendi de harekete geçmiştir. Bahaüddin Nakşibendi öncülüğündeki hocaların ortaya çıkışı, Türkistan'ın ikinci defa İslamiyet'le iç içe yaşamasını sağlamıştır. Türkistan üzerindeki İslamiyet'in ilk istilası kılıç ile dışarıdan gerçekleştirilmişse, bu ikinci istila, tasavvuf ile içten gerçekleştirilecektir.

İslamiyet, siyasal, sosyal ve kültürel kurum olduğu için, başlangıcından günümüze kadar hiçbir zaman gönül huzurunu temin etmekten ibaret basit bir inanç olarak kalmamıştır. İslam tarihi bir siyasal tarih olarak görülürse, "Hocalar Devri" ise, bütün İslam tarihinin 77 yıllık küçük bir parçasıdır. Bu sonuç itibarıyla diyebiliriz ki, İslamiyet'in siyasal ve kültürel kimliğinin ezik düştüğü yörelerde, İslamiyeti tekrar canlandırmak amacıyla hocaların ortaya çıkması ve faaliyete geçmesi, İslamiyet açısından gayet normal ve hatta zorunludur. İslam'ın inanç ve prensipleri yaşadığı

müddetçe, şartlar uygun olursa, İslam'ın siyasal kimliği de her an kendini göstermeye hazır olacaktır.

Türkistan'da Timurlular'ın çökmesi, zaman, mekan ve şartların, bilim ve sanat ile uğraşan Timurlular için uygunsuz, tasavvuf ile uğraşan hocalar için uygun olmasından ileri gelmektedir. Timurlular Türkistan'da bir yüzyıl tutunabildiği halde, hocalar beşyüzyıl tutunacaktır. İşte bu hocaları içeren beşyüzyıllık Türkistan tarihi, eserimin konusu olan 77 yıllık "Hocalar Devri" dahil hocaların Türkistan tarihindeki bütün varlığını kapsamaktadır. Orta Çağ'ın sonu, Yeni Çağ'ın başı olan bu 500 yıllık (Büyük Timur'dan Yakup Bey'e kadar olan zaman) dönem, Karalar Çağı'nın (Orta Çağ) kalıplarını henüz kıramamış, Deniz Çağı'na (Yeni Çağ) henüz ayak uyduramamış Orta Asya Türklüğü için tam bir arayış dönemidir. Değişik bir ifade ile bu dönem, Orta Asya Türk tarihinin en engebeli dönemidir. Hocalar eğer varlığını 500 yıl sürdürebilmişse, onlar bu dönemin engebeli olduğuna borçludur. Hocaların bu dönemdeki nüfuz ve eylemleri, bu dönemin daha çok engebeli, belirsiz olmasına ve daha çok uzamasına sebep olacaktır.

Yakup Bey Devleti, zamanı geçmiş, geç kalmış bir devlettir. Yakup Bey'n biat ettiği ve dayandığı Osmanlı imparatorluğu artık çökmektedir. Batıdaki Ruslar, Batı Türkistan'ı işgal ederek, Yakup Bey Devleti'nin kapısına dayanır ve rakibi İngilizler'e karşı Türkistan'ı Çinliler ile paylaşmak üzere dayanışma içine girer. Yakup Bey Devleti bu iki düşmana karşı koyabilecek durumda değildir. Dünyada henüz güçsüz devletleri koruyabilecek siyasi güçler birliği yoktur. Dünyadaki siyasi güçler dengesinin henüz oluşmadığı zaman itibariyle, Yakup Bey Devleti erken doğmuş bir devlettir. Böylece Türkistan Türklüğü geç kalmanın, değişen şartlara ayak uyduramamanın azabını çekecek, mahkum olacak ve devletsiz kalacaktır. Türkistan Türklüğü'nün bu acı kaderinde elbette Hocalar Devri'nin genel olarak hocaların 500 yıllık Türkistan tarihinde oynadığı rolünün payı son derece büyüktür. Değişik bir ifade ile, Türkistan Türklüğü'nün milli devletini sürdüremeyecek derecede yorgun düşmesinin başlıca sebebi, Türklüğün vücuduna yerleşerek, Türklüğe karşı savaş veren yabancı güçlerin çabalarıdır. Her şeye rağmen, her şeyden önce, Türkistan Türklüğü içten yıpratılmış, içten çökertilmiştir. Ruslar'ın ve Çinliler'in Türkistan'ı istila etmeye kalktığı zaman, zaten Türkistan istila edilmeye hazırlanmış durumdadır.

İstila edilen bölgenin ve toplumun durumu ne olursa olsun, istila eylemi hiçbir zaman kalıcı ve meşru olmamıştır. Bu yüzden, istilacılar kim olursa olsun, istila yolu içten mi dıştan mı farketmez, istilacılar doğrudan

doğruya idareci olmaktan çekinmişlerdir. Hocalar hep hanlar aracılığı ile hanlığı yönlendirmeye çalışırken, Kalmuklar, hocalar aracılığı ile, Çinliler ise beyler aracılığı ile Türkistan'ı yönlendirmeye çalışmışlardır. Türkistan üzerindeki bu eylem, bugün de eskisi gibi devam etmektedir. Rus işgalindeki Batı Türkistan kurtuldu. Ama Çin işgalindeki Doğu Türkistan halen işgalciler tarafından seçilmiş insanlar aracılığı ile idare edilmektedir.

Toplumun iktisadi ve manevi yapısı, insanların anlayışı gelişip, bilgi çağı dünyaya hakim olursa, meşru olmayan, gizli kapaklı eylemlere, başkalarının hesabına geçinmeye dünyamızda imkan ve yer kalmaz. İşte o zaman, istilacılığın, sömürgeciliğin kendiliğinden ortadan kalkacağı şüphesizdir. Türkistan, istilacılardan, sömürgecilerden kurtulabilmesi için böyle bir çağ değişimine en çok ihtiyaç duyan bir ülkedir. Bu değişim şu anda başlanmıştır. Eninde sonunda bütün Türkistan'ı yine, Timurlular'ın bundan 600 yıl önce başlattığı bilime ve sanata yönelik eylemleri kurtaracaktır. Artık çağ değişmiştir, bundan böyle, mekan, zaman ve şartlar din ve tasavvuf için değil, bilim ve sanat için hizmet edecektir. Dünyamızda kalıcı olan da bilim ve sanatın ürünleridir. Uluğ Bey ve Ali Şir Nevayi, bilim ve sanata gösterdiği hizmetlerinden dolayı, Türk dünyasının ölümsüz simalarından olmuştur.

Din adamlarının yoğun çabaları ile içte hazırlanmış şartlardan yararlanan dış güçler (Araplar, Farslar, Kalmuklar, Çinliler ve Ruslar) Türkistan'da Türk egemenliğini ortadan kaldırmaya muvaffak oldular. Fakat, İbni Sina ve Timur gibi Türklüğün yetiştirdiği büyük şahsiyetlerin Türklük için çizdiği yolu ve verdiği şuuru ortadan kaldıramadılar. Bu yol ile bu şuur, Türkün bilime ve sanata meyilli olma yoludur; Türkün özgürlük ve istiklaline düşkün olma şuurudur. Bilim ve sanattaki başarılar, özgür ve bağımsız yaşamının teminatıdır.

Sovyet imparatorluğunun dağılması ile dünya Türklüğü için bir rahatlama söz konusu olmuştur. Fakat, bu gelişmelerden sonra, tarih boyunca Türkistan üzerindeki hırsını hiç gizlemeyen ve bundan dolayı Ruslar ile zaman zaman arası açılan Çin, esiri olan Doğu Türkistan üzerinden Batı Türkistan'daki Türk cumhuriyetleri ile sınırlı olan bir devlet haline gelmiştir. Yani Hunlar, Göktürkler, Uygurlar devrindeki gibi, ezeli ve edebi düşmanımız olan Çinliler ile yine karşı karşıyayız. Bundan sonra bu iki millet ortasındaki olacak olan şudur: Ya, Çinliler Doğu Türkistan'ı (Uygurları) tamamen yutup, Batı Türkistan'ı işgal edecek. Veya, biz Türkler Doğu Türkistan'ı (Uygurları) kurtarıp, Çinlileri kendilerinin yapmış olduğu sınır olan Çin Seddi'nin ötesine atacağız. Üçüncü bir olacak yoktur. Tarihin yönü ve çağımızdaki gelişmeler bizden yanadır.

KAYNAKÇA

AKA, İSMAİL

1991 *Timur ve Devleti* Ankara

AKİRA, HANEDA

1978 "Chapter 2. Problems of the İslamization" *Acta Asiatica*,
Bulletin of the Institute of Eastern Culture 34 : 12-21. Tokyo

ALPTEKİN, İSA YUSUF

1985 *Esir Doğu Tükistan İçin* İstanbul

ATIF, MEHMED

1300/1882 *Kaşgar Tarihi* İstanbul

BABUR, ZAHİRÜDDİN MUHAMMED

1987 *Vekayi* (R. ARAT çevrisi) Ankara
(1943)

BARTHOLD, W. W.

1927 *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* İstanbul

1930 *Uluğ Bey ve Zamani* İstanbul

1945 "Duğlat" *İslam Ansiklopedis*: 652-654. İstanbul

1990 *Moğol İstilasına Kadar TÜRKİSTAN* Ankara

BAYTUR, ENVER

1986 *Kırgız Tarihi Leksiyaları* Artuş

BAYUR, Y. HİKMET

1938 "16. Asırda Dini ve Sosyal Bir İnkılap Teşebbüsü 1556-
1605" *Bellekten* II. cilt: 133-182.

1987a *Hindistan Tarihi II. Gurkanlı Devletinin Büyüklük Devri*
Ankara

1987b "Tarihi Özet"

(1943) BABUR, Zahirüddin Muhammed *Vekayi* (R. ARAT çevrisi) :
023-0138. Ankara

BRINTON, GRANE

- 1982 1453'ten Bugüne Dünya Tarihi ve Çağdaş Uygarlık (Mete Tuncay çevirisi) İstanbul

BUĞRA, MEHMET EMİN

- 1952 Doğu Türkistan Ankara
1987 Şarki Türkistan Tarihi Ankara

CAFEROĞLU, A.

- 1936 "Buharalı Bahaüddin Nakşibendi" *Türkiyat Mecmuası* V. cilt: 361. İstanbul
1968 *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* İstanbul
"Cengiz Han Yeniden At Koşturuyor"
1990 *Cumhuriyet Gazetesi* 29.3.1990 İstanbul

CHEN CHING LUNG

- 1967 *Çin ve Batı Kaynaklarına Göre 1828 İsyanlarından Yakup Bey'e Kadar Doğu Türkistan Tarihi (Doktora Çalışması)*
Tai Pei

DEVELLİOĞLU, FERİT

- 1980 *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat* Ankara

DUGHLAT, MİRZA MUHAMMED HAYDAR

- 1972 *A History of the Moghuls of Central Asia*
(1895) (Tarih-i Rashidi) Londra

ERGİN, MUHARREM

- 1980 *Orhun Abideleri* İstanbul

ESİN, EMEL

- 1985 "Nazigim'in Destanı"
Doğu Türkistan'ın Sesi sayı 7-8, cilt 2. Aralık : 37-41 İstanbul

GROUSSET, RENA

- 1980 *Bozkır İmparatorluğu Attila, Cengiz, Timur* (Çeviren Dr. M. Uzmen) İstanbul

HAYIT, BAYMİRZA

1975 *Türkistan Rusya ile Çin Arasında Otağ Matbaası*

HOWORTH, H. H.

1876 *History of the Mongols from the 9 th to 19 th Century Part I. the Mongol Proper and the Kalmuks* Londra

İZGİ, ÖZKAN

1987 *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)* Ankara

KADİRİ, POLAT

1948 *Ölke Tarihi Ürümçi*

KAŞGARIY, MUHAMMED SADIK

1767/68 "Tezkire-i Cahan" Kaşgar

KORUPATKİN, A.N. 1984 *Kaşgariye* (İngilizceden Uygurcaya çeviren Hekime Erşidin) Ürümçi

KÖPRÜLÜ, M. FUAD

1966 *Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar* Ankara
(1919)

KUFRALI, KASIM

1948 "Molla İlahi ve Kendisinden sonraki Nakşibendiye Muhiti"
Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi III. Cilt, sayı 1,2 : 129-151.
"Nakşibendiliğin Kuruluşu ve Yayılışı" (Basılmamış
Doktoro Tezi, Türkiyat ens. nr. 337).

LAMB, HAROLD

1948 *Timur* (Mehmt Osman Dostel çevrisi) Kenan Matbaası

LİGETİ, L.

1986 *Bilinmeyen İç Asya* Ankara
(1949)

LİU ZHI SHİAO

1988 *Uygur Tarihi* Pekin

MASAMİ, HAMADA

- 1978 "Supplement : İslamic Saints and Their Mausolems"
Acta Asiatica, Bulletin of the institute of Eastern culture 34 :
 79-98. Tokyo

Moğolların Gizli Tarihi Ankara

1986

MOLLAUDOV, S.

- 1990 *XVIII Esir Uygur poeziyasi* Alma Ata

MUCİZİ, MOLLA İSMETULLA BİNNİ MOLLA NİMETULLA

- 1982 *Tevarih-i Musikiyyum* Pekin

ÖTKÜR, ABDUREHİM

- 1985 *İz* (Tarihi Roman) Ürümçi

ÖZGEN, HARUN

- 1991 "Başyazı" *Türk İllerinden* sayı: 7, Temmuz-Ağustos : 2.
 Münih

PARMAKSIZOĞLU, İ

- 1977 "Nakşibendilik" *Türk Ansiklopedisi* : 87-88.

SADRİ, ROOSTAM

- 1984 "The İslamic Republic of Eastern Turkestan" : A.
 Commemorative Review
Journal, Institute of Muslim Minority Affairs cilt V. No 2.
 Eylül : 294-319 Londra

SARAY, MEHMET

- 1984 *Rus İstilası Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları
 Arasındaki Münasebetler (1775-1875)* İstanbul

SAYRAMİ, MUSA

- 1986 *Tarih-i Hamidi* Pekin

Shiandai Hanyü Sidian (Yeni Çin Sözlüğü) Pekin

1980

Shin Ciang Shih Tai Pei

1964

SOYALI, AYDIN

- 1960 *Uluğ Bey ve Semerkant'taki İlim Faaliyeti Hakkında
Giyasüddin-i Kaşi'nin Mektubu* Ankara

ŞAMI, NIZAMÜDDİN

- 1987 *Zafername* Ankara
(1949)

ŞAYLAN, GENÇAY

- 1990 "İslam Anadolu Potasında" *Cumhuriyet Gazetesi* 9.5.1990,
İstanbul

Şincangning Kiskıçe Tarihi Ürümçi

1984

Timur'un Prensipleri İstanbul

1971

TOĞAN, ZEKİ VELİDİ

- 1950 *Tarihte Usul* İstanbul
1968 "Gazan Han Halil ve Bahaüddin Nakşibend" *Necati Lugal
Armağanı* : 775-776, Ankara
1969 *Hatıralar* İstanbul
1970 *Umumi Türk Tarihine Giriş* İstanbul
1981 *Türkistan* İstanbul

TORU, SAGUCHİ

- 1978 "Part III. Kashgaria"
Acta Asiatica, Bulletin of the Institute of Eastern Culture 34 :
61-78. Tokyo

Uygurlarning Kiskıçe Tarihi

YAZICI, TAHSİN

- 1964 "Nakşibend" *İslam Ansiklopedisi* : 52-54.

1

DİZİN

- A -

- Abbas (Uluğ Bey'in katili), 22, 23.
Abd al-Calil-i İmam (Malatyalı), 45.
Abdal-Hadi, 47.
Abd al-Halik, 45.
Abd al-Rahman-i Cami, 46.
Abdullah (Nazigim'in kardeşi), 77.
Abdullah (Üçturfan Hakim Bey'i), 74, 75.
Abdullah Han, 18, 27, 28, 29, 35, 54, 59.
Abdullah Hoca, 28, 54, 64, 65, 66.
Abdullah İlahi Simavi, 47.
Abdullatif (Uluğ Bey'in oğlu), 18, 21, 22.
Abdullatif (Yolbarıs Han'ın oğlu), 28, 29.
Abdullayth (şeyh), 17.
Abdulvahap (Aksu Hakim Bey'i), 65.
Abdureşit Han, 15, 29, 30, 52, 64, 93.
Abdusattar (Aksu Hakim Bey'i), 61.
Abduvahit (Aksu Hakim Bey'i), 64.
Abubekir (Duğlat Beyi), 24, 26, 35, 52, 59, 67.
Abül-Maali, 17.
Acem(ler), 43, 44.
Afganistan, 43, 45, 73, 84.
Afyon Savaşı, 90.
Agra, 28.
Ahmet Alça Han (Seyit Han'ın babası), 23, 24, 25, 26, 51.
Ahmet Binni Seyit Celaliddin Hocagi Kasani (Mahdumi Azem), 53.
Ahmetcan Kasimi, 88.
Ahmet Hoca, 62, 63, 65, 71, 93.
Ahmet Şah, 73.
Ahmet Yesevi (ünlü Türk mutasavvıfı), 17, 21, 44.
Ahsi, 47.
Aiongan, 39.
Akbaş han, 61, 62.
Akça, 5.
Akdeniz, 20.
Aksu, 1, 4, 15, 24, 26, 28, 29, 36, 44, 51, 63, 64, 65, 73, 75, 76, 79, 80, 81, 83, 93.
Aksu Yeni Şehri, 74, 87.
Akgalık Hocalar, 27, 28, 29, 40, 59, 61, 62, 66, 72, 75, 81.
Aktu, 81.
Ala al-Din-i Attar, 46.
Alemgir (Hindistan Padişahı), 27.
Aleviler, 18, 21.
Ali-Ekber, 17.
Alihan Töre, 86.
Ali Kuşçu (Uluğ Bey'in öğrencisi), 21, 23.
Alimkul, 83.
Alişir Nevayi, 5, 98.
Alma Ata, 88, 95.
Almalık (Elmalı), 38.
Alp Utuk (Cengiz Han'ın elçisi), 11.
Al-Şeyh Muhammed al-Buhari, 47.
Altan Teyci, 28.
Altay, 12, 41, 88.
Altay Dağları, 37.
Altay İsyanı, 86.
Altın Mezar, 3, 67.
Altınorda Hanlığı, 34.
Altışehir, 2, 3, 5, 6, 8, 9, 14, 15, 18, 24, 27, 29, 30, 34, 35, 38, 39, 40, 50, 52, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 67, 71, 72, 73, 82, 93, 94.
Amannisahan, 30, 93, 94.
Amindav, 72.
Amine (Döngen adları), 71.
Amir Ahmed (Mirza Haydar Duğlat'ın dördüncü kuşaktan atası), 14.
Amir Ali Abu, 43.
Amir-i Kulal, 46.
Amiri Said Ali (Mirza Haydar Duğlat'ın büyük dedesi), 14.
Amu Dery, 5, 13.
Amursana, 39, 40, 64, 65, 67, 72.
Anadolu, 18, 44.
Appak Hoca, 4, 6, 7, 29, 30, 35, 38, 39, 54, 59, 60, 61, 62, 64, 93, 94, 95.
Appak Hoca Mezarı, 3, 4, 75.
Appak Hoca Tezkiresi, 7, 54.
Aral Denizi, 5.
Arap(lar), 6, 8, 13, 19, 42, 43, 44, 45, 90, 96, 98.
Arbat (Aravan), 26.
AR HA Şang, 72.
Aristo (İskender'in üstadı), 21.
Arslan Baba, 44.
Arşad al-Din (Arşidin), 2, 3, 15, 51, 52, 53, 58.
Arşad al-Din Mezarı, 4.
Artuş (nahiyesi), 2, 3, 26, 52, 66, 76.
Astrahan, 86.
Asya, 4, 41, 88.
Atatürk (Mustafa Kemal), 20.
Atlantik Okyanus, 4.
Avrupa, 4, 20, 26, 88, 96.
Avrupalılar, 1, 4, 13, 84.
Ayasofya, 21.

Ayköl (Bayköl), 51.
 Ayup, 54.
 Azizan Ali-i Ramitani, 45.
 Azumet Bi (Karahan), 62.

B

Babak Sultan, 60.
 Babur, 2, 5, 6, 15, 17, 18, 20, 23, 24, 25, 26, 30, 47, 48.
 Baburlu(lar), 5, 6.
 Bağdat, 44.
 Bahaüddin Hoca, 79.
 Bahaüddin Nakşibendi, 2, 16, 18, 22, 45, 46, 96.
 Baki Billan-i Kabili, 48.
 Balkaş Gölü, 38.
 Barak Han, 25.
 Barçuk (Dolan kabilesi), 35.
 Barçuk Art Tekin (Turfan İdikut'u), 12, 42.
 Barha Seyitleri, 28.
 Barlas(kabilesi), 14, 15, 16.
 Basmıl, 11.
 Başkurtlar, 86.
 Batı Avrupa, 86.
 Batı Çağatay, 16, 23.
 Batı Moğolistan, 12.
 Batı Pamir Dağları, 73.
 Batı Türkistan, 26, 72, 73, 81, 82, 84, 86, 87, 97, 98.
 Batı Uygarlığı, 90.
 Batu (Cengiz Han'ın torunu), 13.
 Batur Han Devleti (Hocaların kurduğu devlet), 72.
 Batur Hunteyci, 37, 38, 39.
 Bay(nahiyesi), 26, 36, 65.
 Baybagas, 37.
 Bayezid II, 47.
 BA YIN Tay (Şenşi-Gensu askeri valisi), 79.
 Baysungur, 49.
 Bedaḥşan, 46, 73.
 Belh, 30.
 Bibiçe Kasani, 53.
 Bibi Melike Kasani, 53.
 Bin Buda Mağaraları, 94.
 Bing Çing (Kaşgar Büyük Memuru), 76.
 Birinci Çin İstilası (Devri), 1, 8, 29, 42, 71, 88.
 Birinci Milli Devlet, 87.
 Bolcar, 14.
 Bombay, 84.
 Bögür (Dolan kabilesi), 35.
 British Museum, 7, 94.
 Bruno G., 4, 20.
 Buda, 41.

Budist(ler), 2, 27, 29, 35, 38, 59.
 Budizm, 59.
 Buhara, 2, 5, 12, 16, 20, 24, 25, 43, 45, 46, 50, 93.
 Buhara Hanlığı, 5, 78.
 Bulaci (Mirza Haydar Duğlat'ın altıncı kuşaktan atası), 14, 15, 18, 19.
 Burhaniddin Hoca, 6, 65, 66, 67, 69, 71, 72, 76, 93, 94.
 Burhaniddin Hoca İsyanı, 40.
 Burhan Şehidi, 41.
 Bursa, 47.
 Buşuktuhan (Galdan), 60.
 Buulcar Duklan, 14.
 Bügür, 80.
 Büyük-Küçük hocalar, 39, 65, 72, 73, 76.
 Büyük-Küçük Hocalar İsyanı, 71.
 Büyük-Küçük Sirin'ler, 39, 64.
 Büyük Okyanus, 4.
 Büyük Petro, 86.
 Büyük Timur, 1, 2, 5, 14, 42, 45, 82, 91, 96, 97.
 Büzrükvar (Hoca Muhammed Şerif Büzrükvar), 53.

C

Cami, 5.
 Cami ut Tevarih, 8, 14.
 CANG LU Sen (Kurbn), 82.
 CAV Huy, 72, 73.
 Cedidciler, 5.
 Cengiz (Han), 1, 2, 4, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 30, 37, 38, 41, 41, 50, 51, 52, 96.
 Cengiz İmparatorluğu, 96.
 Cengiz oğulları, 11.
 Cengiz ordusu, 96.
 Cidda, 48.
 Cihangir (Sultan Mehmet Mirza'nın oğlu), 19.
 Cihangir (Timur'un büyük oğlu), 19.
 Cihangir Hoca, 6, 78, 83.
 Cihangir Hoca İsyanı, 71, 76, 77.
 Cilin, 76.
 Compur, 49.
 Cuci (Cengiz'in büyük oğlu), 12, 13.
 Cuci ulusu, 34.
 Cungar(lar), 37, 39, 40, 59, 60, 63, 64, 71, 72, 93.
 Cungar Hanlığı, 30, 37, 39, 40, 59, 62, 63, 65, 71.
 Cungariye, 37.
 Cungar Ordusu, 29, 59, 60, 63.
 Cüveyni (Tarih Cihanguşai'yin yazarı), 8.

Ç

- Çağatay (Han) (Cengiz'in ikinci oğlu) 1, 12, 13, 14, 15, 16, 26, 27, 30, 38.
 Çağatay Hanlığı, 1, 13, 14, 15, 24, 27, 30, 34.
 Çağatay oğulları, 13, 18, 30, 34, 35.
 Çağatay soyunun şeceresi, 31.
 Çaldıran, 25.
 Çarlık Rusya, 82.
 Çarupbeg (Eşikaga Beg), 62.
 Çaş-Şirin (Dolan kabilesi), 35.
 Çenlung (Çin İmparatoru), 39, 40, 72.
 Çerçen, 35.
 Çilten Mezar, 67.
 Çin, 2, 5, 7, 8, 19, 24, 29, 35, 38, 39, 40, 51, 59, 62, 64, 65, 66, 72, 74, 78, 79, 81, 83, 84, 85, 86, 89, 90, 94
 Çing Hey, 35.
 ÇİNG Şyang (Çin Generali), 76.
 Çin Vang (Prens), 39.
 Çin Hükümeti, 39, 40, 72, 75, 76, 78, 85, 88.
 Çinli(ler), 6, 7, 8, 38, 39, 40, 41, 42, 62, 71, 77, 78, 80, 82, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 97, 98.
 Çin Ordusu, 39, 40, 63, 65, 71, 73, 75, 76, 80, 82, 83, 87.
 Çin Seddi, 89, 98.
 Çin Türkistanı, 87.
 Çivan Araptan, 38, 63.
 Çivan Araptan Devri, 59.
 Çivan Daş, 38.
 Çivan Durci Namcar, 38, 64.
 Çokan Velihanoğlu, 9, 54, 94.
 Çöçek, 77, 81.
 Çu nehri, 34.
 Çungking, 40.

D

- Dahbid, 54.
 Dahu (Döngen birliğinin komutanı), 82.
 Dalay Lama, V, 29, 38, 59.
 Dalay Teyci, 37.
 Danyal Hoca, 60, 62, 63, 64, 71, 93.
 Darbay (Cengiz'in elçisi), 11.
 Davaçı, 39, 64, 65, 67.
 Davaçı Devri, 59.
 Debermus, 4.
 Delhi, 49.
 Delik Dağ, 61.
 Deniz Çağı, 4, 97.
 Deşti Kıpçak (Kıpçak Bozkırları), 12.
 D. Forsyth, 84.
 Dış Moğolistan, 42.
 Divanü Lugat-it-Türk, 91.

- Doğoladai, 14.
 Doğu Avrupa, 86.
 Doğu Çağatay, 18, 23, 24.
 Doğu Çağatay ve Yarkent Hanlarının şeceresi, 33.
 Doğu Türkistan, 1, 4, 6, 7, 13, 26, 29, 30, 34, 35, 39, 40, 41, 42, 44, 59, 65, 71, 72, 76, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 98.
 Doğu Türkistanlılar, 42, 73, 85, 90.
 Dolanlar, 35.
 Domnay Han (Timur'un dokuzuncu göbekten atası), 14.
 Don nehri, 34.
 Dorbut, 37.
 Döngen(ler), 71, 82.
 Dr. G. Henderson, 84.
 Duğlat kabilesi, 14, 15, 18.
 Duğlat bey(leri) 24, 26, 67.
 Duğlat Hudaydat, 96.
 Dulat, 14.

E

- Ebulhayır (Özbek hanı), 23, 24.
 Ebu Sait (Babur'un dedesi), 20, 23.
 Ekber (Babur'un torunu, Hindistan padişahı), 6, 41, 48, 49.
 El Biruni, 5.
 Emir İçil Bahadur (Timur'un dördüncü göbekten atası), 14.
 Emir İlingiz Noyan (Timur'un büyük dedesi), 14.
 Emir İrumçin Barlas (Timur'un yedinci göbekten atası), 14.
 Emir Karaçar Noyan Bahadur (Timur'un beşinci göbekten atası), 14.
 Emir Kazgan, 16.
 Emir Sogunçin Bahadur, (Timur'un altıncı göbekten atası), 14.
 Emir Taragay (Timur'un babası), 14.
 Emir Tökel (Timur'un dedesi), 14.
 Endican, 29.
 Engizisyon, 4, 20.
 Erdini Batur Hunteyci, 37.
 Erk Beg, 28, 29.
 Erşiy, 92, 93.
 Esenboğa Han, 15.
 Esenboğa II (Çağatay hanı), 23, 24.
 Eshab-ı Kehf, 4.
 Eski Türkler, 41.
 Evez Beg, 60.

F

- Fahridin (Kuçar hocası), 52, 53.

Farabi, 5.
Fars(lar), 2, 6, 42, 44, 90, 96, 98.
Fatih (Osmanlı sultanı), 2.
Fatih Müslim, 86, 88.
Fatma (Döngen adları), 71.
Fergane, 23, 24, 25, 43, 53.
FU De, 73.
Futuhiy, 93.

G

Galdan, 38, 59, 62, 63, 71.
Galdan Devri, 59.
Galdan Sirin, 38, 39, 63, 64.
Galdan Sirin Devri, 59.
Gazan (derviş), 15.
Gazan (İran Moğol devletinin hanı), 15.
Gazi Beg (Yarkent Hakim Bey'i), 64, 67, 68, 69.
Gensu (Çin eyaleti), 35, 76.
Giden dağı, 39.
Göktürkler, 41, 98.
Gucduvan, 45.
Gulca şehri, 63, 88.
Gula İsyanı, 86.
Güney Çin, 81.
Güyük (Ögedei'yin oğlu), 13.

H

Hacı Bektaş Veli, 44.
Haftız-üd-Din, 50.
Hakani Çin, 67.
Hakim Ata, 16.
Halil (Derviş Gazan), 16.
Halil (Mirañşah'ın oğlu), 21.
Halil (Seyit Han'ın kardeşi), 24.
Hamadan, 44.
Hamuş Hoca, 54, 64.
Han Hoca, 93.
Hanım Padişah, 60, 61.
Harabatiy, 93.
Harezmi, 29.
Hasan, 1, 54, 58.
Haşim Hoca, 75.
Haşim Sultan, 62, 63.
Haydar Mirza Duğlat, 17, 23, 25, 27, 30.
Hazar Denizi, 5.
Hazret-i Omar al-Faruk, 48.
Hençing (Çinli şehri), 74, 87.
Herat, 5, 6, 14, 17, 23, 25, 43, 44, 46, 47.
Hıristiyan, 49.
Hızır Hoca (Tugluk Timur'un oğlu), 15, 19, 23.

Hicaz, 46.
Hidayetullah (Appak Hoca), 54.
Hilongcang, 76.
Hindistan, 2, 5, 15, 19, 20, 26, 27, 29, 30, 34, 41, 45, 48, 49, 62, 84.
Hintliler, 28.
Hint Okyanus, 4.
Hive Hanlığı, 5.
Hoca Abd al-Hakk, 47.
Hoca Abd al-Halik Gucduvani, 44.
Hoca Abduhaluk, 53.
Hoca Abdullah (ülema), 21.
Hoca Abdullah, 54.
Hoca Abd Allah-i Barraki, 44.
Hoca Ahmet, 61.
Hoca Ahmet Yesevi, 45.
Hoca Ahrar, 2, 6, 22, 23, 47, 48, 51, 52, 53.
Hoca Ali Müeyyed, 17.
Hoca Bahavdun, 53.
Hoca Cahan (Yakup Hoca), 67, 71, 72.
Hoca Danyal, 54.
Hoca Dostu, 53.
Hoca Hasan-i Andaki, 44.
Hoca Hasan-i Attar, 46.
Hoca Havand Mahmud (Hazrat Mahdumi Nura), 48.
Hoca Hidayetullah, 3.
Hoca İshak (Alemgir'in Kaşgar'a gönderdiği elçisi), 27.
Hoca İshak Veli, 34, 35, 53, 54, 67.
Hoca Kalan, 54.
Hocalar Devri, 1, 2, 6, 7, 8, 9, 29, 54, 59, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97.
Hocaka Muhammed, 47.
Hoca Mevlana Kadı, 48.
Hoca Muhammed, 53.
Hoca Muhammed Baba Sammasi, 45.
Hoca Muhammed Parsa, 46.
Hoca Muhammed Şerif Büzrükvar, 52, 64.
Hoca Muhammed Yahya, 47.
Hoca Muhammed Yusuf (Hoca Nura'nın küçük kardeşi), 51, 53.
Hoca Muin, 49.
Hoca Niyaz Hacı, 85, 87.
Hoca Sultan İbrahim, 53.
Hoca Şadi, 54.
Hoca Tac-üd-Din, 51.
Hoca Yahya, 61.
Hoca Yakup-i Çarhi, 46.
Hoca Yusuf (Appak Hoca'nın babası), 54.
Hoca Yusuf, 65.
Hocent şehri, 62, 82.
Hocisi (UçTurfan Hakim Bey'i), 39, 40, 62, 65, 73.

Hokant, 76, 78, 79, 80.
 Hokant Hanlığı, 5, 76, 78, 78, 81, 83.
 Hokantlılar, 78.
 Hondemir, 6.
 Horasan, 5, 25, 26, 43, 44, 45, 46, 84.
 Horluk, 37.
 Hoşut, 37.
 Hoten, 1, 2, 26, 28, 29, 35, 36, 50, 51, 63, 64, 65, 73, 76, 78, 83, 88, 92.
 Hoten İsyanı, 86, 87.
 Hub Nigar Hanım (Mirza Haydar Duğlat'ın annesi), 15.
 Hundayar (Kaşgar beyi), 65.
 Hundaydat (Mirza Haydar Duğlat'ın beşinci göbekten atası), 14, 19.
 Hunlar, 41, 98.
 Husayn, 54, 58.
 Huyçing (Müslüman şehri), 74, 87.
 Huy Huy (Müslüman), 89.
 Hüseyin (Timur'un kayını ve iktidar rakibi), 17.
 Hüseyin Baykara (Timur oğulları), 5, 25.
 Hz. Ali, 17, 43, 54.
 Hz. Muhammed, 1.

I

Irak, 19, 29, 48.
 Issık Göl, 34.

İ

İbni Arapşah (tarihçi), 21.
 İbni Haldun (tarihçi), 20.
 İbni Sina (büyük Türk düşünürü), 5, 98.
 İbrahim (Ahmet Yesevi'nin babası), 44.
 İçirik (Kuçar'da bir yer adı), 51.
 İç Moğolistan, 42.
 İdikut Devleti, 11, 12, 34, 42.
 İkinci Çin İstilasası (Devri), 8, 42, 83, 85, 86, 87, 88, 90.
 İkinci Dünya Savaşı, 40.
 İlkinci Milli Devlet, 88.
 İltun Hanım (Cengiz'in kızı), 12.
 İli (Gulca), 2, 29, 35, 38, 39, 40, 51, 60, 63, 64, 65, 73, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 88.
 İlyas Hoca (Tuğluk Timur'un oğlu), 15, 19.
 İmam-ı Rabbani Müceddi al-Alf al-Sani Ahmed al-Faruki al-Sihrindi, 48.
 İmam Sadr al-Din, 45.
 İncil, 49.
 İngilizler, 84, 86, 88, 97.
 İran, 5, 6, 19, 24, 29, 43, 44.
 İranlılar, 6.

İren Kabırğa, 63.
 İrtiş nehri, 37.
 İsa (peygamber), 41.
 İsa Yusuf Alptekin, 40.
 İshakiye, 3, 94.
 İshak Veli, 94.
 İskender (Aristo'nun öğrencisi), 21.
 İslam(iyet), 2, 3, 7, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 27, 28, 35, 38, 43, 46, 91, 93, 94, 96, 97.
 İslam Birliği, 73.
 İslamname destanı, 93.
 İsmail (Döngen adları), 71.
 İsmail Emet, 41.
 İsmail Han (Seidiye Hanlığının son hanı), 18, 28, 29, 38, 39, 59, 60.
 İspanya, 20.
 İstanbul, 2, 7, 8, 21, 23, 29, 47, 82, 84.
 İsyancılar Yüzyılı, 8, 71, 82, 88.
 İşkiye, 3.
 İvan IV, 86.

J

Japon, 8.

K

Kabil, 6, 24, 25, 26, 48, 49.
 Kabul Han, 14.
 Kaçulı Bahadır (Timur'un sekizinci göbekten atası), 14.
 Kalmuk(lar), 1, 2, 5, 6, 8, 18, 24, 27, 28, 29, 35, 37, 39, 44, 54, 59, 60, 63, 66, 67, 72, 90, 94, 98.
 Kameriddin, 19.
 Kansu Gavri (Mısır Sultanı), 25.
 Karahanlı Devleti, 2, 34, 91.
 Kara Hulagu (Çağatay'ın büyük oğlu), 13.
 Karakol, 82.
 Karakurum, 50.
 Karalar Çağı (Orta Çağ), 4, 97.
 Karasu, 72.
 Karşehir, 36, 65, 83.
 Karataglık Hocalar, 3, 27, 28, 29, 40, 59, 60, 62, 65, 66, 67, 71, 75, 93.
 Kara Teke, 76.
 Karayagaç Buyruk (Cengiz oğullarına Uygur yazısını öğreten Uygur), 11.
 Kargalık nahiyesi, 64, 66, 69.
 Karşı (Nefes), 6.
 Kasan, 53.
 Kasım Han, 34.
 Kasr-ı Arifan, 45.
 Kaşgar, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 12, 24, 26, 27, 29, 34.

- 35, 36, 48, 51, 52, 53, 54, 60, 61, 62, 63, 64,
65, 66, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 83, 84,
87, 88, 91, 94, 95.
- Kaşgar Eski Şehri, 79, 80.
Kaşgar Hanlığı, 61.
Kaşgar Hocaları, 3, 9, 28, 34, 50, 51, 52, 53, 54,
83.
Kaşgariye, 1, 9.
Kaşgarlı Mahmud, 5.
Kaşgar Yeni Şehri, 74, 79, 80, 83, 87.
Kazak(lar), 9, 14, 34, 35, 37, 40, 62, 63, 94.
Kazakistan, 87.
Kazan, 8, 86.
Kefeş tatayyuş, 4.
Kerbela olayı, 43.
Kerulon nehri, 12.
Keşmir, 15, 27, 29, 30, 59, 60, 62.
Kıdırhan Yarkendi, 29.
Kıpçak Bozkırları, 34.
Kırgız(lar), 34, 35, 38, 61, 62, 65, 66, 68, 69, 75,
76, 81.
Kırgızistan, 87.
Kıtmir, 4.
Kızıl Derya, 79.
Kızıl Ordu, 5.
Kıçık Han Töre, 79.
Kipek (Kaşgar Hakim Bey'i), 64.
Kitab-ı Tuğluk Tırnur hanning Kısasları, 7.
Kobuksar, 38.
Komunist Çin, 40.
Komunist Çin İstilasası (Devri), 88, 90.
Kökirik, 79.
Kubilay (Cengiz'in torunu), 41.
Kuçar, 1, 2, 4, 29, 36, 51, 58, 65, 72, 75, 80, 81,
83, 94.
Kuçar Hocaları, 2, 3, 7, 15, 50, 51, 52, 53, 54,
83.
Kuçar İsyanı, 81.
Kuçar ve Döngenler'in İsyanı, 71, 80.
Kumul, 24, 35, 54, 62, 63, 65, 73, 74, 81.
Kumul İsyanı, 85, 87.
Kur'an, 4, 17, 20, 28, 48.
Kurban, 82.
Kurban Ali Halidi, 3, 7.
Kurban Beg (Kuçar Hakim Bey'i), 80.
Kurbat Mirza, 66.
Kurla, 1, 80, 83.
Kuş Beg, 65.
Kutadgu Bilg, 91.
Kutluk Nigar Hanım (Babur'un annesi), 15.
Kuzey Buz Derizi, 4.
Kündülüng Obaş, 37.
- L
- Lahor, 27.
Lama Darca, 38, 39, 64.
Lama dini, 37, 63.
Latif Bakavul, 61.
Lençü, 77, 90.
Londra, 7, 8.
Lub Katek, 50, 51.
Lukçun, 81.
Lule Şamlu, 5.
Lupnur, 35.
LÜY Şen (Büyük Memur), 79.
- M
- MA (Döngenlerin'in soyadı), 71.
Mahdumi Azem, 3, 34, 53, 54.
Mahdumi Azem Soyunun Şeceresi, 58.
Mahdumi Nura, 53.
Mahmud Yalavaç (Cengiz'e hizmet eden Örgençli Türk), 12.
Muhmut Han (Yunus Han'ın büyük oğlu),
24, 25, 54.
Mahmut Muhiti (Doğu Türkistan istiklal mücadelesinin ünlü lideri), 41, 86, 87.
Mahmut Vasıfı, 5.
MA Lung (Döngen), 80.
Mañçu(lar), 39, 41, 42, 77.
Mañçuriye, 41.
Manglay Süye, 1, 14, 24.
Mansur Han (Ahmet Alça Han'ın büyük oğlu), 24, 26, 51, 52.
MAO (Komünist Çin'in kurucusu), 88.
Maralbaşı, 79, 80.
Marco Polo (Seyahat-Name'nin yazarı), 8.
MA SEN Bav (Döngen), 80.
Maveraünnehir, 5, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 24,
25, 34, 43, 44, 51, 52, 62.
Mehdi Hoca, 61.
Mehmet (Ekber'in kardeşi), 49.
Mehmet Ali, 80.
Mehmet Emin Buğra (Doğu Türkistan istiklal mücadelesinin lideri), 40, 86, 87.
Mehmet Emin Han, 60.
Mehmet Emin Hoca, 6.
Mehmet Emin (Katte Töre), 79.
Mekke, 17, 46, 48, 53, 66.
Mekselina, 4.
Mengu (Tuluy'un büyük oğlu), 13.
Mernus, 4.
Merv, 25, 43, 44, 84.
Meshire Kapısı, 69.

- Mesut Bey (Mahmud Yalavaç'ın oğlu), 12, 13.
- Mes'udiye Medresesi (Mesut Bey'in kurduğu medrese) 12,
- Mesut Sabri, 40.
- Mevlana Hoca Ahmed, 50.
- Mevlana Muhammed Kazi, 47.
- Mevlana Seyit Kaşgari, 53.
- Mevlana Şüca-üd-Din Mahmud, 50.
- Mevlana Şemsiddini Kuhistani, 6.
- Mısır, 25, 48.
- Milliyetçi Çin, 40.
- Ming Seris (Cengiz oğullarına Uygur yazısını öğreten Uygur), 11.
- Ming Yol (ileri karakol), 78, 79.
- Miranshah (Timur'un üçüncü oğlu), 19, 21, 23, 47.
- Mir Derviş Muhammed Sarban, 48.
- Mir Hacı Pulad, 27.
- Mir Yusuf Seyit, 53.
- Mirza Barat Ahun, 61.
- Mirza Haydar Duğlat (Tarih-i Reşidi'yi yazarı), 7, 14, 15, 24, 29, 50, 51, 95.
- Mirza Hudi (Kuçar Hakim Bey'i), 40, 73, 94.
- Mirza Muhammed Şadi, 84.
- Mislina, 4.
- Moğol(lar), 1, 2, 4, 8, 11, 12, 13, 19, 23, 24, 27, 35, 37, 41, 42, 71, 84, 96.
- Moğolistan, 12, 15, 37, 41, 67, 92.
- Moğol Küre, 39.
- Molla Abdülelim, 93.
- Molla Evez, 7, 53.
- Molla Sıkıy, 61.
- Musa (peygamber), 41.
- Muhammed (peygamber), 18, 41, 54, 71.
- Muhammed Binni Abdullah, 93.
- Muhammed Emin, 61.
- Muhammed Emin İshan Kalan, 53.
- Muhammed Haydar (Mirza Haydar Duğlat'ın dedesi), 14.
- Muhammed Hüseyin (Mirza Haydar Duğlat'ın babası), 14.
- Muhammed Maşuk al-Tusi, 43.
- Muhammed Sadık Kaşgariy (Tezkire-i Cahhan'ın yazarı), 7, 94, 95.
- Muhammed Sıdık, 91.
- Muhammed Yakup Kuşbeyi (Yakup Bey), 83.
- Murad III, 47.
- Mutezile(ler), 17, 21.
- Muzart (Muzdavan), 79.
- Muzart Geçidi, 59.
- Muzart nehri, 65.
- Müslüman, 2, 15, 16, 21, 34, 49, 51, 59, 71, 72.
- Naçin Bagatur, 14.
- Nakib Hasan Hoca, 5.
- Nakşibendi hocaları, 2.
- Nakşibendi şeyhleri, 25, 49.
- Nakşibendi Tarikati, 2, 16, 22, 46.
- Namethan, 79.
- Namık Kemal (Türk şairi), 95.
- Nankin, 81.
- Nasir Mirza (Babur'un kardeşi), 26.
- Nayman kabilesi, 11.
- Nazigim, 77, 78.
- Nazigim Destanı, 77.
- Nevbeti, 92.
- Nilki nahiyesi, 63, 82, 88.
- Nilki İsyanı, 86.
- Nişapur, 43, 46.
- Niyaz, 80.
- Niyaz Beg, 67.
- Nizam al-Din-i Hamuş, 46.
- Nizamiddin Şeyh Hoca, 51, 58.
- Obul Pettah, 52.
- Ordubalık (Pekin), 12.
- Orhun, 34, 35.
- Orhun Abideleri, 89, 94.
- Orta Asya, 4, 5, 97.
- Orta Çağ, 84, 97.
- Osman (Kaşgar Hakim Bey'i), 40, 94.
- Osman Batur (Altay İsyanının ünlü lideri), 86.
- Osmanlı Devleti, 84, 97.
- Osmanlı Sultanı II Abdülhamid, 9.
- Otrar (Timur'un öldüğü yer), 19.
- Oyrat(lar), 28, 30, 34, 35, 37, 38, 72.
- Ögedei (Cengiz'in üçüncü oğlu), 11, 12, 13, 37.
- Ögen Nehri, 80, 94.
- Ömer (Hoten Hakim Bey'i), 64.
- Ömer Mirza, 65.
- Ömer Şeyh (Babur'un babası), 23, 25, 48.
- Ömer Şeyh (Timur'un ikinci oğlu), 19.
- Özbek Abdullah Han, 50.
- Özbek(ler), 5, 6, 14, 23, 25, 34, 50.
- Özbekistan, 87.

P

Pamir Yaylası, 69.
Panti, 39.
Pekin, 39, 40, 41, 42, 76, 77, 88.
Piçan, 35.
Pir Mehmet, 19, 21.
P. Shaw, 84.

R

Rahmatullah Bey, 74, 75.
Raşidin (Cami ut Tevarih'in yazarı), 8, 14.
Raşidin (son Kuçar hocası), 51, 58, 81, 83.
Rehime Agca, 94.
Rum, 19, 45, 48.
Rus(lar), 5, 34, 38, 81, 84, 86, 87, 88, 90, 91, 97, 98.
Rus Çarı, 34.
Rus Türkistanı, 87.
Rusya, 40, 41, 84, 86.

S

Sabit Damolla, 87.
Sad al-Din-i Kaşgari, 46.
Safaviler, 5, 6.
Salsalat Ul Arifin (Bilginlerin Sesi), 47.
Salih Hoca (Samsak Hoca), 76.
Sammaş, 45.
Sarı Uyfurlar, 35.
Satuk Buğra Han, 2.
Sayın Bulak, 39, 64.
Sayram, 36, 44.
Seidiye Hanlığı, 1, 5, 15, 23, 26, 28, 29, 30, 35, 38, 48, 49, 52, 54, 59, 64, 67, 83, 93.
Seidiye hanları, 2.
Sekkiz Taş, 79.
Semerkant, 2, 5, 6, 15, 16, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 29, 43, 45, 47, 48, 53, 54, 91, 92.
Sencar (Selçuklu Sultanı), 84.
Seyahat Name, 8.
Seyfeddin Azizi, 41.
Seyit Abül-Maali Tirmizi, 17.
Seyit Bereke (Timur'un manevi hamisi), 17, 18.
Seyit Ebul Ferah, 28.
Seyit Han, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 35, 49, 51, 52, 53, 59.
Seyit Kemalüddin Macnuni, 53.
Seyit Muhammed Mirza (Mirza Haydar Duğlat'ın amcası), 15.
Seyit Yakup Han Töre, 84.
Seyyid Ahmedi Buhari, 47.

Seyyid Amir-i Kulal, 45.
Sıdık Beg (Kırgız), 81, 83.
Sıdık hoca, 93.
Sır Derya, 5, 24.
Sibirya, 40.
Siçven, 76.
Siliştire, 47.
Singge, 28, 38.
Sovyet İmparatorluğu, 98.
Stalin, 88.
Sucus (Cengiz oğullarına Uygur yazısını öğreten Uygur), 11.
Sucu, 51, 79.
SU Çing (Büyük Memur), 74, 75.
SU HÜ Ven (Döngen), 81.
Sultan Abdulaziz Han, 84.
Sultan Ebu Sait Mirza, 46.
Sultan Mahmut Mirza, 47.
Sultan Mehmet Mirza (Timur'un torunu), 19.
Sultan Satuk Buğra Han, 52, 53, 91, 92.
Sultan Satuk Buğra Han Mezarı, 3.
Sultan Şah, 73.
Sungur, 37.
Süveys, 84.

Ş

Şadi Hoca, 28.
Şah İsmail, 3, 24, 25.
Şah Muhmud Çuras, 7, 29, 58.
Şahruh (Timur'un Küçük Oğlu), 19, 21, 23, 26.
Şah Seyit, 61.
Şairahun, 93.
Şakyamuni, 41.
Şam, 17, 45.
Şamanizm, 35.
Şamlılar, 17.
Şarki Türkistan Cumhuriyeti, 40, 86, 88, 87.
Şayar, 36, 80.
Şaybak Han, 14, 24, 25, 47.
Şems İçi (Timur'a takdim edilen Tuhfa denilen eserin yazarı), 20.
Şenşi, 76.
Şerafeddin Yezdi (Zafername'nin yazarı), 23.
Şerif, 82.
Şeyh Cemal-üd-Din, 51.
Şeyh Cemal-üd-Din Mezarı, 4.
Şeyh Ebu İshak Şirazi, 44.
Şezenus, 4.
ŞİN Şİ Sey, 87, 90.
Şii, 5.
Şiiler, 43.

- Şiilik, 3, 6, 17, 25, 43, 48.
 Şiju'uday, 14.
 Şin Cang (Doğu Türkistan), 8, 85, 87, 88.
 Şiraz, 30, 48.
 Şiyban (Cengiz oğullarına Uygur yazısını öğreten Uygur), 11.
 Şi Yü (Batı Bölge), 88, 89.
 Şohu (Döngen birliğinin komutanı ve Dahunun kardeşi), 82.
 Şuayup Hoca, 60, 62.
- T
- Tacik(ler), 2, 6, 47.
 Tacikistan, 73, 87.
 Tai Pei, 8.
 Tai Ping Tian Guo (Tanrı Adalet Devleti), 81.
 Taklamakan Çölü, 1, 51, 52.
 Tamim İbn Bahr (Arap Seyyahı)
 Tanrı Dağları, 34, 37, 38, 40, 62, 63, 65, 87.
 Taragay, 15.
 Tarançi, 1.
 Tarbagatay, 12, 37, 38, 88.
 Tarih Cihanhğuşai (Dünya Fatihinin Tarihi), 8.
 Tarih-i Eminiye, 8.
 Tarih-i Hamidi, 8, 9.
 Tarih-i Reşidi, 7, 8, 14, 29, 30, 50, 51, 55, 95.
 Tarih-i Reşidi Zeyli, 7, 29.
 Tarih-i Reşidi Zeyli'den alınmış Kaşgar Hocaları'nın Şeceresi, 55.
 Tarım Bölgesi, 1, 51.
 Tarım Nehri, 1.
 Taşkent, 5, 14, 15, 23., 24, 25, 44, 47, 95.
 Taşmilik bölgesi, 75.
 Tatakun (Tatating da denilen bu kişi, Cengiz oğullarına Uygur yazısını öğreten Uygurdur), 11.
 Tayang Han, 11.
 Tazkira-i Jahan, 95.
 Tazkirat al-Jahan, 7, 95.
 Tazkirat al-Tahaman, 7, 95.
 Tazkirat-i Jahan, 7.
 Tebriz, 29.
 Temuçin, 11.
 Tevarih-i Hamse, 3, 7.
 Tezkirat al-İrşad, 7, 52.
 Tezkirat al-İrşad'dan alınmış Kuçar Hocaları'nın Şeceresi, 57.
 Tezkire-i Azizan, 7, 94.
 Tezkire-i Cahan, 7, 8, 35, 54, 58, 60, 62, 63, 67, 68, 69, 94, 95.
 Tezkire-i Cahan'dan alınmış Kaşgar Hocaları'nın Şeceresi, 55.
 Tezkire-i Çiltan, 92.
 Tezkire-i hocagan, 7, 94.
 Tezkire-i Mahdumi Azem ve Hoca İshak Veli, 7, 53.
 Tezkire-i Muhammed Şerif, 92.
 Tibet, 27, 29, 35, 37, 38, 54, 59, 63.
 Timur(Büyük Timur), 2, 4, 6, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 30, 47, 52, 98.
 Timur Devleti, 30, 91.
 Timurlular (Timur oğulları), 4, 6, 15, 18, 24, 25, 27, 28, 30, 34, 41, 46, 49, 96, 97, 98.
 Timurlu Rönesansı, 96.
 Timur Soyunun Şeceresi, 32.
 Tirmiz, 17.
 Tiznap nehri, 62.
 Togan Timur, 41.
 Tohti Mahmut Alem, 81.
 Tokal Urus-Hoca, 68.
 TO Ming (Döngen), 81, 83.
 Torgavut, 37.
 Tömür Helpe, 85.
 Transaxiana, 13.
 Tu Cü (Türk), 74, 89.
 Tugel Töre, 79.
 Tuğluk Timur, 2, 15, 19, 23, 51, 83.
 Tuhfa (Timur'a takdim edilen eser), 20.
 Tuhti Niyaz, 80.
 Tuluy (Cengiz'in dördüncü oğlu), 12, 13, 41, 84.
 Tumbinai Han, 14.
 Tunguzlar, 41.
 Turan, 18, 19.
 Turdi, 82.
 Turfan, 1, 4, 11, 12, 24, 34, 42, 48, 50, 51, 60, 62, 65, 72, 73, 81, 83.
 Turfan İsyanı, 86, 87.
 Türk(ler), 2, 3, 4, 5, 6, 7, 11, 16, 18, 21, 25, 26, 27, 34, 42, 43, 44, 47, 49, 50, 52, 71, 74, 81, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 98.
 Türkistan, 1, 4, 5, 6, 8, 9, 12, 13, 14, 18, 24, 25, 26, 30, 34, 42, 43, 44, 50, 52, 53, 71, 82, 83, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 96, 97, 98.
 Türkistan şehri (Yesi), 44.
 Türkistan Valiliği, 87.
 Türkiye, 7, 21, 82, 95.
 Türkmenistan, 43, 87.
 TÜRKİSİB (Türkistan-Sibirya Demiryolu), 87.
- U
- Ubeydullah Ahrar (Hoca Ahrar), 20, 46.
 Uluğ Bey, 4, 5, 6, 18, 20, 21, 22, 23, 49, 96, 98.
 Ulug Molla (Ulu Molla), 51.
 Ural, 86.
 Ural-Altay Dil Grubu, 41.

- UR ÇİNG A (Kuçar Çin Büyük Memuru), 80.
 Urtup, 14.
 Uygur(lar), 1, 2, 8, 11, 14, 29, 34, 35, 40, 41, 73, 76, 77, 82, 91, 92, 94, 95, 98.
 Uzak Doğu, 87.
- Ü
- Üç Efendi (Üç Bey), 40.
 Üçturfan, 1, 36, 65, 66, 73, 75, 81.
 Üçturfan İsyanı, 71, 74.
 Üçüncü Çin İstilas (Devri), 42, 88.
 Ümmü Habibe (peygamber zevcesi), 17.
 Ümmü Seleme (peygamber zevcesi), 17.
- Ürümçi, 80, 81, 83, 87, 90, 95.
 Ürümçi-Lençü Demir yolu, 90.
 Üveyis Han, 35.
- V
- Vang (Han), 74.
 Vasıl bin Ata (Mutezile felsefesinin kurucusu), 17.
 Vasıt, 28.
 Vekayi (Babur'un eseri), 30.
 Velidiye (Babur'un nazma çevirdiği risale), 48.
 Velihan Töre, 79, 80.
 Velihan Töre İsyanı, 71, 79.
 Veyis (Üveyis) Han, 23.
 Volga, 86.
- Y
- Yagdu, 60.
 Yahya b.Zeyd, 43.
 Yahya Hoca (Appak Hoca'nun oğlu), 60.
 Yakup (Döngen adları), 71.
 Yakup Bey, 1, 3, 9, 26, 51, 58, 71, 82, 83, 84, 85, 86, 97.
 Yakup Bey Devleti, 1, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 97.
 Yakup Hoca (Hoca Cahan), 54, 62, 64, 65, 66, 68, 69, 93.
 Yakup-i Çarhi, 47.
 Yarkent, 1, 3, 26, 27, 28, 29, 30, 35, 36, 38, 40, 52, 54, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 72, 73, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 83, 88, 91, 93, 94.
- Yarkent Hanlığı (Seidiye Hanlığı), 27, 52, 53, 54, 61.
 Yarkent şehir hanlığı, 62.
 Yarkent ordusu, 66, 68.
 Yarkent Savaşı, 67.
 Yarkent Yeni Şehri, 74, 87.
 Yasavır (Çağatay şehzadesi), 16.
 Yavuz (Osmanlı padişahı), 25.
 Yedi Hoca, 79.
 Yedi Hoca İsyanı, 71, 79.
 Yedişehir, 1.
 Yekaterina II, 86.
 Yemliha, 4.
 Yeni Cami Kütüphanesi (Timur'a takdim edilen Tuhfa adlı eserin bulunduğu kütüphane), 20.
 Yeni Çağ, 84, 97.
 Yenihisar, 29, 66, 76, 78, 79, 88.
 Yenihisar Yeni Şehri, 83.
 Yenisey, 38.
 Yesi (şimdiki Türkistan şehri), 44.
 Yesukey (Cengiz'in babası), 14, 41.
 Yesü Müngke (Kara Hulagu'nun kardeşi), 13.
 Yıldız Deresi, 77.
 Yolbars Han (Abdullah Han'ın oğlu), 18, 27, 28, 29.
 Yolun Timur (Cengiz oğullarına Uygur yazısını öğreten Uygur), 11.
 Yunus Han, 15, 23, 24, 26, 30.
 Yusuf (Vang), 74.
 Yusuf al-Hamadani, 44, 45.
 Yusuf Bey (Kaşgar'ın büyük hocası), 75.
 Yusuf Hashacib, 5.
 Yusuf Hoca, 6, 54, 64, 66.
 Yusuf Hoca (Cihangir Hoca'nun ağabeyi), 78, 79.
 Yusuf Hoca İsyanı, 71, 78.
- Z
- Zafername (Timurlular tarihi), 23.
 ZA LA Fin Tay (Çin generali), 80.
 Zeliliy, 91, 92.
 Zeyneddin (Timur'un hocası), 20.
 Zeyrek Medresesi, 47.
 Ziyavdin Hoca İsyanı, 71, 75.
 ZO ZUNG Tang, 82, 85.